NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT

De moedertaal centraal

Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650

M.J. van der Wal

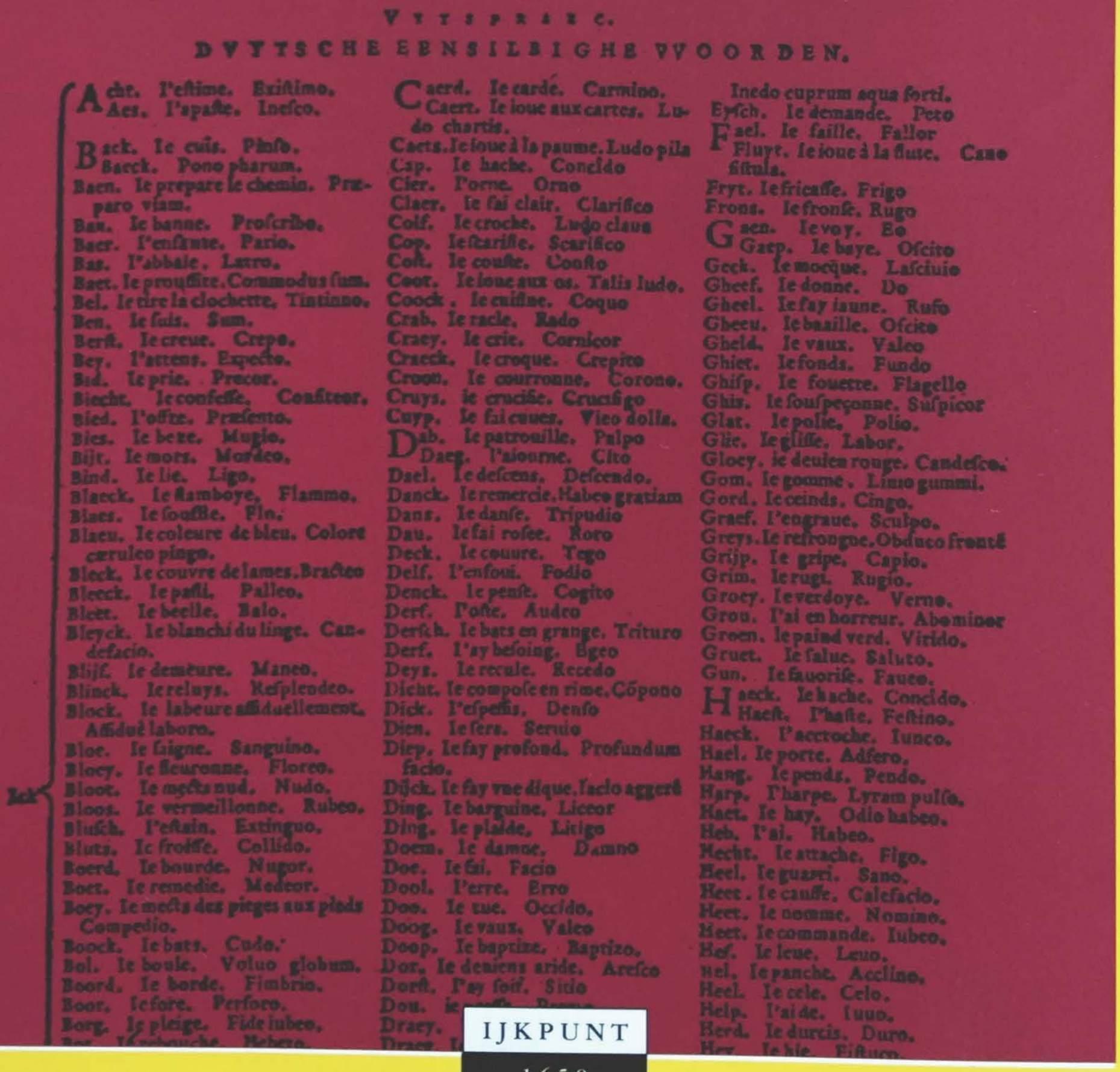
VYTSPRAEC.

DVYTSCHE EENSILBIGHE VVOORDEN.

Acht. I'eſtime. Exiſtimo.
Aes. I'spaſte. Inesco.

Back. Ie cuis. Pinſo.
Baeck. Pono pharum.
Baen. Ie prepare le chemin. Præparo viam.
Ban. Ie banne. Proſcribo.
Baer. I'enfante. Pario.
Bas. I'abbaie. Latro.
Baet. Ie prouffite. Commodus ſum.
Bel. Ie tire la clochette. Tintinno.
Ben. Ie ſuis. Sum.
Berſt. Ie creue. Crepo.
Bey. I'attens. Expecto.
Bid. Ie prie. Precor.
Biecht. Ie confeſſe. Confiteor.
Bied. I'offre. Præſento.
Bies. Ie beze. Mupio.
Bijt. Ie mors. Mordeo.
Bind. Ie lie. Ligo.
Blaeck. Ie flamboye. Flammo.
Blaes. Ie ſouffle. Flo.
Blaeu. Ie coleure de bleu. Colore cæruleo pingo.
Bleck. Ie couvre de lames. Bracteo
Bleeck. Ie paſli. Palleo.
Bleet. Ie beelle. Balo.
Bleyck. Ie blanchi du linge. Candefacio.
Blijf. Ie demeure. Maneo.
Blinck. Ie reluys. Reſplendeo.
Block. Ie labeure aſſiduellement. Aſſiduè laboro.
Bloe. Ie ſaigne. Sanguino.
Bloey. Ie fleuronne. Floreo.
Bloot. Ie meets nud. Nudo.
Bloos. Ie vermeillonne. Rubeo.
Bluſch. I'eſtain. Extinguo.
Bluts. Ie froiſſe. Collido.
Boerd. Ie bourde. Nugor.
Boet. Ie remedie. Medeor.
Boey. Ie meets des pieges aux pieds Compedio.
Boock. Ie bats. Cudo.
Bol. Ie boule. Voluo globum.
Boord. Ie borde. Fimbrio.
Boor. Ie fore. Perforo.
Borg. Ie pleige. Fide iubeo.
Bos. Ie rabouche. Rebero.

Caerd. Ie carde. Carmino.
Caert. Ie ioue aux cartes. Ludo chartis.
Caets. Ie ioue à la paume. Ludo pila
Cap. Ie hache. Concido
Cier. I'orne. Orno
Claer. Ie fai clair. Clarifico
Colf. Ie croche. Ludo claua
Cop. Ie ſcarifie. Scarifico
Coſt. Ie couſte. Conſto
Coot. Ie ioue aux os. Talis ludo.
Coock. Ie cuiſine. Coquo
Crab. Ie racle. Rado
Craey. Ie crie. Cornicor
Craeck. Ie croque. Crepito
Croon. Ie courronne. Corono.
Cruys. Ie crucifie. Crucifigo
Cuyp. Ie fai cuues. Vieo dolia.

Dab. Ie patrouille. Palpo
Daeg. I'aiourne. Cito
Dael. Ie deſcens. Deſcendo.
Danck. Ie remercie. Habeo gratiam
Dans. Ie danſe. Tripudio
Dau. Ie fai roſee. Roro
Deck. Ie couure. Tego
Delf. I'enfoui. Fodio
Denck. Ie penſe. Cogito
Derf. I'oſe. Audeo
Derſch. Ie bats en grange. Trituro
Derf. I'ay beſoing. Egeo
Deys. Ie recule. Recedo
Dicht. Ie compoſe en rime. Cõpono
Dick. I'eſpeſſis. Denſo
Dien. Ie ſers. Seruio
Diep. Ie fay profond. Profundum facio.
Dijck. Ie fay vne digue. Iacio aggerē
Ding. Ie barguine. Liceor
Ding. Ie plaide. Litigo
Doem. Ie damne. Damno
Doe. Ie fai. Facio
Dool. I'erre. Erro
Doo. Ie tue. Occido.
Doog. Ie vaux. Valeo
Doop. Ie baptize. Baptizo.
Dor. Ie deuiens aride. Areſco
Dorſt. I'ay ſoif. Sitio
Dou. Ie [illegible]
Draey. [illegible]
Draes. [illegible]

Inedo cuprum aqua forti.
Eyſch. Ie demande. Peto
Fael. Ie faille. Fallor
Fluyt. Ie ioue à la flute. Cano ſiſtula.
Fryt. Ie fricaſſe. Frigo
Frons. Ie fronſt. Rugo

Gaen. Ie voy. Eo
Gaep. Ie baye. Oſcito
Geck. Ie mocque. Laſciuio
Gheef. Ie donne. Do
Gheel. Ie fay iaune. Rufo
Gheeu. Ie baaille. Oſcito
Gheld. Ie vaux. Valeo
Ghiet. Ie fonds. Fundo
Ghiſp. Ie fouette. Flagello
Ghis. Ie ſouſpeçonne. Suſpicor
Glat. Ie polie. Polio.
Glee. Ie gliſſe. Labor.
Gloey. Ie deuiens rouge. Candeſco.
Gom. Ie gomme. Linio gummi.
Gord. Ie ceinds. Cingo.
Graef. I'engraue. Sculpo.
Greys. Ie renrongne. Obduco frontē
Grijp. Ie gripe. Capio.
Grim. Ie rugi. Rugio.
Groey. Ie verdoye. Verno.
Grou. I'ai en horreur. Abominor
Groen. Ie paind verd. Viridio.
Gruet. Ie ſalue. Saluto.
Gun. Ie fauoriſe. Fauco.

Haeck. Ie hache. Concido.
Haeſt. I'haſte. Feſtino.
Haeck. I'accroche. Iunco.
Hael. Ie porte. Adfero.
Hang. Ie pends. Pendo.
Harp. I'harpe. Lyram pulſo.
Haet. Ie hay. Odio habeo.
Heb. I'ai. Habeo.
Hecht. Ie attache. Figo.
Heel. Ie guaeri. Sano.
Heet. Ie cauſſe. Calefacio.
Heet. Ie nomme. Nomino.
Heet. Ie commande. Iubeo.
Hef. Ie leue. Leuo.
Hel. Ie panche. Accliuo.
Heel. Ie cele. Celo.
Help. I'aide. Iuuo.
Herd. Ie durcis. Duro.
Hey. Ie hie. Fiſtuco.

Ick

IJKPUNT

1650

Nederlandse cultuur in Europese context; monografieën en studies, 3

Deze reeks verschijnt in het kader van het door NWO mogelijk gemaakte Prioriteitsprogramma: 'Nederlandse cultuur in Europese context'. In dit programma wordt vanuit verschillende cultuurwetenschappelijke disciplines onderzoek verricht naar de plaats en de functie van de Nederlandse cultuur in internationaal, met name Europees verband. Het onderzoek concentreert zich op vier ijkpunten: de jaren rond 1650, 1800, 1900 en 1950-1970.
De resultaten van een aantal deelonderzoeken worden in deze reeks gepubliceerd. Daarnaast zullen de resultaten van het gehele project in vijf boekdelen toegankelijk worden gemaakt.

NEDERLANDSE CULTUUR IN EUROPESE CONTEXT

De moedertaal centraal

Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650

M.J. van der Wal

Sdu Uitgevers, Den Haag 1995

IJKPUNT
1650

Illustratie omslag: Fragment uit Stevins lijst van monosyllabische woorden.
Vormgeving: Wim Zaat, Moerkapelle
Zetwerk: Wil van Dam, Utrecht
Druk en afwerking: Ten Brink Meppel b.v., Meppel

© M.J. van der Wal, Oegstgeest 1995

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 12 08298 6

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Wal, M.J. van der

De moedertaal centraal : standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650 / M.J. van der Wal.
– Den Haag : Sdu Uitgevers. – Ill. – (Nederlandse cultuur in Europese context ; 3)
Met bibliogr., lit. opg., reg.
ISBN 90-12-08298-6
NUGI 941
Trefw.: Nederlandse taal ; geschiedenis ; 17e eeuw.

Inhoudsopgave

Voorwoord VII

1	**Standaardisatie en standaardtaal**	1
1.1	Een algemene inleiding	1
2	**De Europese context**	5
2.1	Italië	5
2.2	Frankrijk	8
2.3	Engeland	12
2.4	Duitsland	16
2.5	Factoren en fasen in het standaardisatieproces	19
3	**Het standaardisatieproces in de Nederlanden**	23
3.1	De eerste aanzetten tot standaardisatie	23
3.2	Codificatie	26
3.3	Taalzuivering	28
3.4	Codificatie en taalzuivering: het vervolg	29
3.5	Selectie op macroniveau	30
3.6	Selectie op microniveau	34
3.7	Eigenschappen van het Nederlands en functieuitbreiding	36
3.8	Literatuur en standaardisatie	38
3.9	De standaardiseringsproblematiek	39
4	**Oordelen over taal en talen**	43
4.1	Criteria bij de beoordeling van talen	43
4.2	Monosyllabiciteit	48
4.3	Reflectie in zeventiende-eeuwse vertalingen	52
4.4	Een liefhebber van de Nederlandse taal	59
4.5	Twee grammatica's omstreeks 1650	65
4.6	Invloed van codificatie en selectie	73

5	**Het Nederlands in concurrentie met andere talen**	79
5.1	Nederlands als wetenschapstaal: 16de-eeuwse pleidooien, 17de-eeuwse uitwerking?	79
5.2	Wetenschappelijke publikaties in de 17de eeuw: volkstaal of Latijn?	82
5.3	Het probleem van de vakterminologie	87
5.4	Nederlandse muziektermen	90
5.5	Wetenschapstaal in Europese context	97
6	**Standaardisatie omstreeks 1650 en het vervolg**	101
6.1.	Conclusies en een vooruitblik	101
Noten		105
Bijlagen		123
	Bijlage 1 – Bibliografie van 17de-eeuwse vertalingen	123
	Bijlage 2 – Bibliografie van Nederlandstalige wetenschappelijke geschriften	133
	Bijlage 3 – Muziektermen van Joan Albert Ban	137
Bibliografie		145
Personen- en titelregister		157

Voorwoord

In 1648 kwam met de Vrede van Münster een eind aan de Tachtigjarige Oorlog en werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden definitief gevestigd als zelfstandige staat. Drie jaar later legde de Grote Vergadering van 1651 ook de binnenlandse verhoudingen vast: de gewestelijke Statenvergaderingen bleven soeverein, ze behielden hun zeggenschap over de organisatie van het leger en over de godsdienst. Intussen was 1650 voor de verhouding tussen stadhouder en Staten een cruciaal jaar geweest: bijna een kwart eeuw lang kwam de Prins op een zijspoor te staan. De onafhankelijke, federale en tolerante Republiek die daarmee was geschapen zou nog tot ver in de achttiende eeuw het buitenland blijven fascineren. Ook het koloniaal imperium van de handelscompagnieën had rond 1650 zijn grootste uitbreiding bereikt: van Nieuw Nederland tot Tasmanië, van Brazilië tot Formosa, en van Spitsbergen tot Kaap de Goede Hoop bevoeren de Nederlanders de oceaan.

Of dat nu aan onze neiging om betekenisvolle momenten te creëren ligt of niet: ook in allerlei andere opzichten bespeuren we rond 1650 een toppunt van bloei, en zien we tegelijk een begin van stabilisering van wat zich in de eerste helft van de eeuw zo stormachtig had ontwikkeld. Handel, rijkdom en internationaal politiek aanzien stonden op een hoogtepunt. Hetzelfde geldt voor kunsten en wetenschappen. Het mag symbolisch heten dat de Grote Vergadering werd voorgezeten door een staatsman die vooral als dichter voort zou leven, Jacob Cats, en dat Johan de Witt, de invloedrijkste politicus van zijn tijd, tevens een groot wiskundige was. Tegelijkertijd echter dreigde al de verstarring, neigde pluriformiteit tot verkokering, respectabiliteit tot burgermansfatsoen.

Misschien was het de veiligheid van de gefixeerde kaders – gewest en stad, stand en geloofsrichting – die bevorderde dat her en der nieuwe, ongehoorde ideeën en opvattingen de kop op begonnen te steken. Misschien was het de speelruimte die het heersend particularisme liet, de spectaculaire groei van de professionele en intellectuele middengroepen, de vele internationale contacten, of het samenspel van dat alles...

Al met al lijkt 1650 een vruchtbaar uitgangspunt voor een onderzoekprogramma dat de Nederlandse cultuur aan de hand van een viertal dwarsdoorsneden – rond 1650, 1800, 1900 en

vanaf 1950 – wil trachten te karakteriseren. De Nederlandse cultuur gezien in haar Europese context: want het is allerminst duidelijk in hoeverre verschijnselen die wij tot de kenmerken van onze cultuur plegen te rekenen, inderdaad specifiek Nederlands zijn.

Rond dit ijkpunt werd en wordt onder onze supervisie door een negentiental, voor korter of langer tijd aangestelde medewerkers onderzoek gedaan op zo uiteenlopende terreinen als de stand van zaken in de filosofie rond 1650, de religiositeit, de kunst, literatuur en taal, boekcensuur, het identiteitsbesef van Nederlanders en de beeldvorming door buitenlanders, of de vormen van culturele organisatie. Sommige van deze projecten bedoelen een overzicht van de stand van kennis op het betreffende terrein te bieden, andere doen een dieptepeiling. Alle danken ze hun opzet aan een dubbele wens: enerzijds Nederland weer terugplaatsen in Europa; anderzijds, wat Nederland zelf betreft, niet op voorhand uitgaan van eenheid en uniformiteit, maar onderzoeken hoe verscheidenheid, contrast en differentiatie het beeld en de werkelijkheid van de ene Republiek hebben gevormd.

Om aan hun doelstelling te voldoen, beperken deze onderzoeksprojecten zich niet tot het ijkpuntjaartal maar bestrijken ze een veel bredere tijdspanne. Zonder inzicht in voorgeschiedenis, vervolg en doorwerking kan een dwarsdoorsnede immers niet goed worden ingeschat. Die brede maat wordt overigens ook door verwante grote onderzoekprogramma's op het gebied van geschiedenis en kunstgeschiedenis aangelegd. De collectieve onderzoeksinspanningen rond het ijkpunt zullen resulteren in een synthese die door de beide hieronder genoemde redacteuren zal worden geschreven. Uitdrukkelijker dan de deelonderzoeken zal dit werk zich toespitsen op het ijkpuntjaartal 1650. Het wil trachten voor dat moment een beeld te geven van de Nederlandse cultuur in haar eenheid en diversiteit, met aandacht voor haar innerlijke spanning en voor haar wisselwerking met het buitenland. Daarnaast worden in de reeks 'Nederlandse cultuur in Europese context: monografieën en studies' de resultaten van afzonderlijke deelonderzoeken gepubliceerd, in de overtuiging dat hun belang verder reikt dan de bijdrage die ze leveren aan de synthese van het ijkpunt zelf.

* * *

Als het Nederlanderschap van de Nederlanders ergens in verankerd ligt, dan toch zeker, zou men denken, in hun taal. Toch is de positie van het Nederlands als cultuurtaal niet zonder moeite verworven. De belangrijkste stappen daartoe zijn in de zestiende en zeventiende eeuw gezet. Eerst werd een positieve houding ten opzichte van het Nederlands ontwikkeld. In de Zuidelijke Nederlanden, het toenmalige culturele centrum, gebeurde dat al in de zestiende eeuw. De landstaal werd programmatisch gebruikt op gebieden die voordien voorbehouden waren aan het

Latijn. Even later kwam een al even programmatisch streven naar taalzuiverheid op, dat de hele zeventiende eeuw zou blijven doorklinken.

De scheiding van de Nederlanden en de vestiging van de Noordnederlandse Republiek, die grote aantallen Zuidnederlanders aantrok, brachten echter mee dat de verdere gang van zaken zich in het Noorden afspeelde. Die tweede fase van de ontwikkeling is samen te vatten onder de noemer standaardisatie. Ze omvat verschillende aspecten, zoals de groei naar een nationale eenheidstaal, de codificatie ervan in met name grammatica's en woordenbocken, de uitbreiding van het gebruik ervan op verschillende gebieden van wetenschap en cultuur, en de acceptatie van de standaardtaal door steeds grotere groepen van de bevolking.

In deze studie plaatst Marijke van der Wal dit proces in zijn internationale context en neemt ze de hoofdmomenten ervan aan de hand van een corpus van primaire bronnen opnieuw onder de loep. Daarbij gebruikt zij niet alleen grammaticale teksten, maar ook vertalingen en in het Nederlands gestelde wetenschappelijke geschriften. Vooral de voorwoorden blijken vaak informatie over de status van de taal op te leveren. De strijd voor het Nederlands blijkt in de zeventiende eeuw zeker nog niet beslist te zijn. Het zou nog lang duren voordat de functieuitbreiding tot het wetenschappelijk onderwijs gerealiseerd was en de standaardtaal bij de meerderheid van de bevolking geaccepteerd. Wel was het vooral in die eeuw dat het proces van consolidatie, codificatie en erkenning van de eenheidstaal als zodanig zijn beslag kreeg. In dat opzicht begonnen de Nederlanders toen inderdaad Nederlanders te worden.

De gehanteerde methode van peilingen op een aantal centrale punten verdiept en concretiseert ons inzicht in het proces van standaardisatie. Tegelijk wordt een overzicht gegeven van de huidige stand van kennis op dit terrein, en worden nader te onderzoeken vraagpunten gedefinieerd. Om al die redenen levert deze studie een wezenlijke bijdrage aan de bestudering van de plaats van de Nederlandse taal in de zeventiende-eeuwse cultuur.

Willem Frijhoff
Marijke Spies

I

Standaardisatie en standaardtaal

1.1 Een algemene inleiding

Het ontstaan van standaardtalen in West-Europa is een ingrijpend proces geweest, dat via verschillende fasen is verlopen en vele eeuwen in beslag heeft genomen. Over de precieze fasering en datering lopen de meningen enigszins uiteen, afhankelijk van een ruimere of striktere opvatting over wat als standaardisatie beschouwd moet worden. Standaardisatie is globaal te omschrijven als het proces waarbij uit een toestand van dialectverscheidenheid een eenheidstaal ontstaat. Wanneer men het begrip standaardisatie nu zo ruim hanteert dat elke poging om typisch locale of regionale taalkenmerken te vermijden eronder valt, dan zijn de eerste sporen ervan al in de Middeleeuwen vinden. De behoefte aan een supra-regionaal communicatiemiddel, die toen al incidenteel in diverse landen werd gevoeld, leidde tot beperkte uniformering in bijvoorbeeld de kanselarijtaal.[1] In taalkundig onderzoek van de laatste decennia wordt het begrip standaardisatie veelal in beperktere zin gebruikt. Men onderscheidt in navolging van Haugen 1966 een aantal kenmerken die in meerdere of mindere mate aanwezig moeten zijn, wil men van een standaardisatieproces kunnen spreken. Dat zijn *selectie*, *codificatie*, *functieuitbreiding* en *acceptatie*.

Het criterium *selectie* houdt op macroniveau in dat één van de aanwezige dialecten tot prestige-dialect, dat wil zeggen tot standaard, wordt verkozen. Op microniveau heeft het begrip *selectie* betrekking op het selecteren van één bepaalde taalvariant (een woord of woordvorm) uit verschillende regionale (of ook sociale) taalvarianten. *Codificatie* omvat regelgeving in grammatica's en het vastleggen van de woordenschat in woordenboeken, activiteiten die noodzakelijk zijn om een zich ontwikkelende standaardtaal op te bouwen. Wanneer de betreffende taal op terreinen wordt gehanteerd waarop zij eerder niet in gebruik was, vindt *functieuitbreiding* plaats. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer in wetenschappelijke geschriften de volkstaal en niet het gebruikelijke Latijn wordt gehanteerd. Met *acceptatie* wordt een verdere verbreiding van de geselecteerde en voorgeschreven standaardvormen over grotere delen van de taalgemeenschap bedoeld. Het is belangrijk om op te merken dat, willen de vier genoemde kenmerken kunnen optreden, aan één belangrijke voorwaarde moet zijn voldaan: een *positieve taalattitude* van de betreffende taalgemeenschap.

Een tamelijk verbreide positieve taalattitude ten opzichte van de volkstalen wordt pas na de Middeleeuwen aangetroffen. Het begin van het standaardisatieproces moet dan ook voor de meeste landen (Frankrijk, Engeland, Duitsland, de Nederlanden) in de 16de eeuw gezocht wor-

den. In Italië komt men al eerder, in de eerste helft van de 15de eeuw, een positieve houding ten opzichte van de volkstaal tegen, maar ook daar vindt codificatie pas in de 16de eeuw plaats. Codificatie was voor alle volkstalen iets nieuws. In de enige grammatica's die men kende, die van het Latijn, werd wel incidenteel naar de volkstaal verwezen, maar spellingvoorschriften en grammaticale regels waren nog nooit voor de volkstalen gegeven.[2]

De vier besproken begrippen die als criteria voor standaardisatie dienen, zijn uiteraard ook belangrijke aandachtspunten bij de beschrijving van standaardisatieprocessen. Voor die beschrijving en verklaring is echter ook kennis van de historische context nodig, waarbinnen *externe factoren* van politieke, economische of culturele aard een rol spelen. Zo kan het ontstaan van een positieve houding ten opzichte van de volkstalen zoals dat in de 16de eeuw in verscheidene Europese landen plaatsvindt, slechts verklaard worden tegen de achtergrond van drie belangrijke factoren: de renaissance, de reformatie en het nationaal bewustzijn.[3] Elk van deze factoren bevorderde de aandacht en waardering voor de moedertaal zoals we in hoofdstuk 2 en 3 zullen zien. Andere externe factoren spelen ook een rol bij de verklaring van de precieze gang van het standaardisatieproces in een bepaald land. Zo ligt de verklaring voor de selectie van een bepaald dialect als de standaard of van bepaalde taalvormen als de norm meestal in het politiek, economisch of cultureel overwicht van een bepaalde regio.[4] Externe factoren spelen niet alleen een rol bij het begin van standaardisatie, maar ook in een latere fase van het proces kunnen zij van belang zijn, wanneer het om de verdere verbreiding van de standaardtaal gaat. Ook de intensiteit van standaardisatieactiviteiten kan met externe factoren in verband gebracht worden. Zo zouden dergelijke grootscheepse activiteiten in het 18de- en 19de-eeuwse Engeland gezien moeten worden tegen de achtergrond van de behoefte aan een geschreven communicatiemiddel zonder variatie, dat nodig was om het groeiende wereldrijk te besturen.[5]

In hoofdstuk 2 zal een beeld geschetst worden van het standaardisatieproces in Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland. Dat kan uiteraard slechts een overzicht op hoofdlijnen zijn, waarin het verloop van dit proces gedurende ongeveer een eeuw sinds het begin ervan aan de orde komt. In de meeste gevallen is dat voldoende om te zien hoe in elk van de afzonderlijke landen selectie, codificatie en functieuitbreiding gestalte krijgen. Over de acceptatie, die over het algemeen vele eeuwen in beslag neemt, zal slechts kort iets worden opgemerkt. Omdat het standaardisatieproces in de meeste landen, met uitzondering van Italië, in de 16de eeuw begint, zal die periode dus veel aandacht krijgen. Uit de schets van elk land afzonderlijk zal ook naar voren komen welke externe factoren van invloed zijn geweest bij het betreffende standaardisatieproces. Overeenkomsten en verschillen tussen de landen zullen uit een onderlinge vergelijking blijken. Het is de bedoeling dat met dit overzicht de Europese context van het Nederlandse standaardisatieproces, dat in de hoofdstukken 3, 4 en 5 wordt beschreven, duidelijk wordt.

In hoofdstuk 3 komt allereerst het begin van het standaardisatieproces in de Nederlanden aan de orde: de eerste aanzetten daartoe, die vanaf de tweede helft van de 16de eeuw zijn te signaleren en, in verband met codificatie, selectie en functieuitbreiding, ook verscheidene belangrijke

publikaties in het laatste kwart van die eeuw. Het is van belang om aandacht te schenken aan deze publikaties, omdat opvattingen uit het laatste kwart van de 16de eeuw sterk zullen blijken door te werken in de 17de eeuw (zie hoofdstuk 4 en 5). In de 17de eeuw wordt wat de codificatie betreft omstreeks 1650 een zekere consolidatie bereikt, blijven de in de 16de eeuw aangevangen taalzuiveringsactiviteiten een rol spelen en wordt de uitkomst van het selectieproces duidelijk.

Na het overzicht in hoofdstuk 3 worden twee aspecten van het standaardisatieproces verder uitgediept. In hoofdstuk 4 zal de houding tegenover het Nederlands centraal staan; dat wil zeggen de taalattitude en de redeneringen, kanttekeningen en opmerkingen die daarmee gepaard gaan. Het onderzoek naar taalattitude is daar geplaatst binnen het grotere kader van oordelen over taal en talen. Wanneer diverse geschriften zijn onderzocht, zal ook de invloed van codificatie en de selectie op microniveau aan de orde komen, in relatie tot acceptatie. In hoofdstuk 5 wordt nader ingegaan op het gebruik van het Nederlands en meer specifiek op een bepaalde casus van functie-uitbreiding danwel -inperking: de concurrentie van het Nederlands met het Latijn op wetenschapsgebied. Daarmee samenhangend zal ook het probleem van de vakterminologie aandacht krijgen. Tenslotte zal in hoofdstuk 6 de balans worden opgemaakt, waarbij kort wordt vooruitgeblikt op het vervolg van het Nederlandse standaardisatieproces in later eeuwen.

2

De Europese context

2.1 Italië

Een *positieve taalattitude* ten opzichte van de volkstaal en verzet tegen de dominante positie van het Latijn, de taal van kerk en wetenschap, vindt men in Italië al in de eerste helft van de 15de eeuw. Leon Battista Alberti (1404-1472) breekt in 1434 in zijn voorrede bij *La Famiglia* als eerste een lans voor het gebruik van de moedertaal op alle terreinen en hij bepleit daarmee *functieuitbreiding* van de volkstaal.[1] Zelf bracht hij zijn standpunt in de praktijk door veel van zijn wetenschappelijke en literaire werken in de volkstaal te schrijven.[2] Voor degenen die erkenning van de waarde van de volkstaal nastreefden, was het een pluspunt dat zij konden wijzen op verdienstelijke literaire werken zoals Dante's *Divina Commedia*, Boccaccio's *Decamerone* en Petrarca's gedichten, die al in de veertiende eeuw in het Italiaans waren geschreven en die zelfs waardering onder zeer op het Latijn gerichte humanisten genoten. De aanvankelijke tegenstelling tussen ijveraars voor de volkstaal en humanisten werd niet alleen geleidelijk aan overbrugd door het besef van de waarde van die volkstalige literatuur, maar ook door inzicht in de geschakeerdheid van het Latijn. De humanisten onderscheidden voor het Latijn een 'sermo maternus' of taal van het volk, een 'sermo latinus' of taal van de betere klasse en een 'sermo literarius' of geschreven taal. Een parallel met de volkstaal lag voor de hand: wanneer de sermo literarius door het volgen van regels een zekere volmaaktheid had bereikt, waardoor ze ook tamelijk ver van de sermo maternus was komen te staan, moest het nog onvolmaakt geachte Italiaans ook door regels met betrekking tot schrijfwijze, grammatica en stijl op een hoger plan gebracht kunnen worden.[3]

De omstandigheden voor toenadering tussen humanisten en taalijveraars waren vooral gunstig in Florence, waar de Medici's in een renaissancistisch klimaat als maecenas van kunst en literatuur optraden. Lorenzo de Medici (1449-1492) schreef zijn eigen literaire werken in het Italiaans; hij was van mening dat de volkstaal al de nodige eigenschappen bezat om als voertaal van kunst en wetenschap te dienen. Het Florentijns voldeed immers al aan drie van de vier eisen die door hem aan een goede taal gesteld werden: rijkdom en geschiktheid van woorden, harmonie en de mogelijkheid om er belangrijke onderwerpen in te behandelen. Aan de vierde voorwaarde, namelijk de taal van een heel volk te zijn, zou het Florentijns voldoen zodra de macht van Florence zich zou hebben uitgebreid.[4] Lorenzo de Medici's voorbeeld en stimulerende invloed zijn bepalend geweest voor de aanzienlijke belangstelling die de volkstaal in het laatste kwart van de vijftiende eeuw in Florence genoot. Het was de plaats waar, landelijk gezien, de voornaamste

taalijveraars optraden en waar de toenadering tussen de wereld van geleerden en verdedigers van de volkstaal het meest groeide.

De positieve houding ten opzichte van de moedertaal had effecten op het literaire vlak, maar in de wetenschap bleef het Latijn toch dominant. Het gebruik van het Latijn werd herhaaldelijk verdedigd met het argument dat dit een volgens vaste normen geordende taal was in tegenstelling tot de volkstaal, die ongeordend was. Ongeordend wilde zeggen dat er geen regels voor spelling en grammatica waren vastgesteld; er had, met andere woorden, nog geen *codificatie* plaatsgevonden. Daarbij zij vermeld dat eerst duidelijkheid moest ontstaan over de vraag welke vorm van de volkstaal als uitgangspunt genomen diende te worden, voordat er sprake van codificatie kon zijn.

Het *selectie*probleem, de vraag aan welk dialect men de voorkeur zou geven en met welke naam men de volkstaal zou aanduiden (Florentijns, Toskaans dan wel Italiaans), ligt ten grondslag aan een reeks taaltwisten, die gedurende de jaren twintig van de 16de eeuw hun hoogtepunt bereikten. Bij deze 'Questione della lingua' werden vier verschillende standpunten ingenomen. Allereerst is er het pro-Florentijnse standpunt van degenen die het Florentijns als het beste Italiaans beschouwen. Dicht daarbij staat het standpunt van hen die het Toskaans als zodanig zien. Ze kunnen in feite als één groep beschouwd worden die staat tegenover de voorstanders van de *italianità*, een soort Italiaanse mengtaal, samengesteld uit elementen afkomstig van de voornaamste dialecten, en tegenover de pleitbezorgers van de *lingua cortegiana*, de taal die aan de verschillende Italiaanse hoven gesproken werd. Er worden veelvuldig argumenten pro en contra de verschillende standpunten aangevoerd. Bij de evaluatie van de discussie moet niet uit het oog worden verloren dat het Florentijns of Toskaans in feite al tot een soort van algemene literaire taal was uitgegroeid. Wel speelde nog de vraag onder de verdedigers van het Florentijnse en Toskaanse standpunt of men zich moest baseren op de taal van de grote 14de-eeuwse literatoren of op de eigentijdse taal. In de discussie over de naamgeving van de volkstaal spelen overigens ook niet-taalkundige motieven een rol. Om een indruk te geven van de aangevoerde argumenten komen kort de visies van een voor- en een tegenstander van het Florentijns aan bod: respectievelijk Pietro Bembo (1470-1547) en Giovangiorgio Trissino (1478-1550).

De invloedrijke humanist Pietro Bembo verdedigde in zijn *Prose della volgar lingua* uit 1525 de rechten en de waarde van de volkstaal, in het bijzonder het Florentijns. Hij bracht tegen de *lingua cortegiana* in dat deze geen eigenlijke taal was, aangezien er geen enkel werk in was geschreven. Het Toskaans of specifieker het Florentijns daarentegen was door vooraanstaande werken tot een gezaghebbende taal uitgegroeid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij het Florentijns en met name de taal van de grote 14de-eeuwers ten voorbeeld stelde. Uit de werken van Petrarca en Boccaccio en in mindere mate die van Dante wilde hij grammaticale richtlijnen afleiden, niet uit de eigentijdse taal van het volk. Niet alle voorstanders van het Florentijns hadden diezelfde mening: bij alle waardering voor de 14de-eeuwers wilden sommigen van hen een grotere plaats inruimen voor het Florentijns van hun eigen tijd.[5]

Een fervent tegenstander van het Florentijns was Giovangiorgio Trissino, die bij zijn argumentatie gebruik maakte van Dante's standpunt in *De Vulgari Eloquentia*. Hij had de beschikking over een afschrift van dit onvoltooide werk, dat door Dante geschreven was in de jaren 1303-1304, maar dat twee eeuwen onbekend was gebleven. Trissino gaf in 1529 een Italiaanse vertaling ervan uit. Volgens Dante bezat geen van de Italiaanse dialecten de nodige eigenschappen om zich tot een algemene taal te ontwikkelen. Dante's ideaal was dan ook een taal die samengesteld zou zijn uit het beste van de meest voorname dialecten. Het is duidelijk dat dit standpunt door de voorstanders van een meer algemene, niet op het Toskaans of Florentijns gebaseerde volkstaal in de discussie benut kon worden. Zo ook door Trissino, die in zijn eigen literaire werk elementen uit de verschillende dialecten trachtte te combineren.[6] Uiteindelijk zouden echter Bembo's ideeën het winnen, naar wordt aangenomen vooral door het optreden van de in 1582 opgerichte Accademia della Crusca.

Tijdens de strijd rond het beste 'Italiaans', hier in neutrale zin gebruikt en niet als standpunt in de discussie over de benaming van de volkstaal, werd de *codificatie* in gang gezet. In 1516 publiceerde Giovanni Francesco Fortunio (ca. 1470-1517) zijn *Regole grammaticali della volgar lingua*, een werk dat een succes is geweest getuige het twintigtal herdrukken in de loop van de eeuw.[7] Niet alleen Pietro Bembo gaf grammaticale regels, ook Trissino publiceerde een grammaticaal werkje, *Grammatichetta* (1529) en deed spellingvoorstellen. Er verschenen in de jaren 1525 tot 1550 nog vele andere werken op grammaticaal en lexicografisch gebied. Over het algemeen vormden de 14de-eeuwse literaire werken de grondslag van die grammatica's en woordenboeken. Dat was ook het geval met het eerste grote woordenboek van het Italiaans, waarvoor Leonardo Salviati (1539-1589) de bouwstoffen had verzameld, en dat in 1612 onder de titel *Vocabolario degli Accademici della Crusca* door de Accademia della Crusca werd gepubliceerd.[8]

Wanneer we het begin van het standaardisatieproces in Italië overzien, kunnen we concluderen dat alle elementen die typerend zijn voor dat proces, ook daadwerkelijk aanwezig zijn. De positieve houding tegenover de moedertaal, het benadrukken van haar waarde en het pleidooi voor functieuitbreiding zijn al vroeg te vinden. Er hoeft geen tegenstelling te bestaan tussen de door de renaissance ingegeven verheerlijking van de Oudheid en de waardering voor de eigen taal: er wordt meerdere malen op gewezen dat de Romeinen ook hun eigen taal hanteerden. De selectie van een bepaald dialect als de standaard leidt tot hevige discussies. In het door vele staatjes verbrokkelde Italië is de politieke situatie niet zodanig dat één gebied langdurig domineert, waardoor de taal van het betreffende gebied zich tot een eenheidstaal zou kunnen ontwikkelen. De selectie wordt hier niet primair bepaald door politieke of economische factoren; de keus wordt gemaakt in een taalstrijd van geletterden.[9] De optie om een eenheidstaal op te bouwen met elementen uit de beste dialecten (een *lingua commune* die woorden uit de verschillende dialecten zou bevatten), haalt het niet. Ook de taal van de Italiaanse hoven wordt niet als maat- en normgevend geaccepteerd. De voorkeur wordt gegeven aan het literair sterk staande Florentijns (of Toskaans), dat kon bogen op 14de-eeuwse meesterwerken en een 15de-eeuwse door de Medi-

ci's begunstigde literatuur. Door codificatie wordt de positie van dit verkozen dialect verstevigd: speciaal de 14de-eeuwse vorm ervan wordt gezien als normgevend. Een verdere verbreiding van het normgevend dialect over leden van de taalgemeenschap zal geleidelijk plaatsvinden. Het zal echter nog een kwestie van eeuwen zijn voordat de *acceptatie*, de verbreiding van de standaardtaal over heel Italië, werkelijkheid is. Intussen zal Italië wel in het begin van de 16de eeuw als lichtend voorbeeld gaan dienen voor Frankrijk.

2.2 Frankrijk

Al zette een samenstel van factoren het standaardisatieproces in Frankrijk in gang, de vanouds sterke contacten met Italië zouden aan het begin van de 16de eeuw de belangrijkste factor zijn geweest bij het ontstaan van een streven naar verheffing van de volkstaal.[10] De Fransen namen het renaissancistisch gedachtengoed over, wat niet alleen de studie van de klassieke oudheid, maar ook belangstelling voor de volkstaal tot gevolg had. In Frankrijk was, zoals elders in West-Europa, het Latijn de taal van religie en wetenschap, terwijl de volkstaal beschouwd werd als een taal van de tweede rang, bestemd voor minder ontwikkelden en voorbehouden aan minder belangrijke onderwerpen. De negatieve attitude tegenover het Frans zou ingrijpend moeten veranderen.

Het op het eerste gezicht merkwaardige samengaan van studie van de Oudheid en belangstelling van de volkstaal had zijn achtergrond in een humanistisch ideaal: het ideaal om kennis van de Oudheid ook door te geven aan degenen die niet in het Latijn geschoold waren. Een manier om de nieuwe kennis over de Oudheid te verbreiden was het maken van vertalingen van klassieke werken. Zo vertaalde de humanist Claude de Seyssel (ca. 1450-1520) klassieke historiewerken in het Frans. Hoewel het in de vertalingen allereerst om de inhoud ging, werd het vertalen ook als een middel beschouwd om de volkstaal te verrijken en te verheerlijken. Het feit dat de klassieke werken in de volkstaal vertaald konden worden, moet de houding ten opzichte van het Frans positief hebben beïnvloed.[11] De geringschatting van het Frans trachtten sommigen daadwerkelijk te bestrijden door pleidooien voor hun moedertaal te houden. Naast Jean Lemaire de Belges (1473-1525), die een werk met de treffende titel *La Concorde des deux langages françois et toscan* (1511) schreef, moet vooral Geoffroy Tory (ca. 1480-1533) genoemd worden. Tory spoorde in zijn *Champ-fleury* (1529) de Fransen aan een voorbeeld te nemen aan de Romeinen die meer bereikt zouden hebben door hun taal dan met hun wapens. Hij pleitte ervoor het Frans te gebruiken op het gebied van kunst en wetenschap en was van mening dat de schatten van geleerdheid toegankelijk gemaakt moesten worden voor een groter publiek.[12] Wilde het Frans echter geschikt zijn voor een dergelijke functieuitbreiding, dan diende het geordend te worden door het opstellen van grammaticale regels waaraan het moest voldoen. Het kon de vergelijking met het Latijn nog lang niet doorstaan.

Met grammaticale regelgeving (*codificatie*) wordt een begin gemaakt, wanneer omstreeks 1530

twee Franse grammatica's voor Engelstaligen verschijnen: *Eclaircissement de la langue françoise* (1530) van John Palsgrave (ca. 1480-1554) en *Introductorie for to lerne to rede, to pronounce and to speke Frenche trewly* (1532) van Giles du Wez. De eerste Franse grammatica in het Frans verschijnt in 1550: het is *Le tretté de la grammere françoeze* van Louis Meigret (ca. 1500-ca. 1558).[13] Voor Meigret moest de grammatica een weerspiegeling zijn van de levende taal, dat wil zeggen van de taal die gesproken werd door vooraanstaande kringen. De spelling had al eerder aandacht gekregen in zijn *Traitté touchant le commun usage de l'escriture françoise* (1542). De toepassing van het door Meigret voorgestelde spellingsysteem in zijn Lucianusvertaling *Le Menteur* (1548) gaf aanleiding tot een uitvoerig spellingdebat in de jaren 1548 tot 1551. Uiteindelijk bleef alles bij het oude, ook toen er in de zestiger en zeventiger jaren opnieuw spellingwijzigingen werden voorgesteld.[14] Aan het eind van de 16de eeuw waren er globaal genomen twee spellingsystemen, een conservatief, etymologisch spellingsysteem, waarin veel spellingverschillen niet (meer) correspondeerden met uitspraakverschillen, en een wat vereenvoudigd systeem van Pierre de Ronsard (1524-1585) en de Pléiade-dichters. Van belang is dat het eerste spellingsysteem onder meer in woordenboeken werd gehanteerd.[15]

Behalve grammatica's en spellingtraktaten verschenen er ook woordenboeken. De Latijn-Franse en Frans-Latijnse vertaalwoordenboeken van de drukker-humanist Robert Estienne (1503-1559) lagen ten grondslag aan het eerste woordenboek van de Franse taal, Jean Nicot's *Thresor de la langue françoise tant ancienne que moderne*, dat in 1606 verscheen.[16] Het woordenboek van Nicot (1530-1600) zou in diverse opzichten gelijkenis met het in 1599 verschenen *Etymologicum* van Cornelis Kiliaan (1528/9-1607) vertonen: oude termen en dialectwoorden waren opgenomen, de etymologie van talrijke termen werd gegeven en vreemde woorden en neologismen waarvoor een echt Frans woord bestond werden gebrandmerkt.[17]

De genoemde codificatie-activiteiten roepen de vraag op welk Frans als norm in de grammaticale geschriften en woordenboeken fungeerde of, anders geformuleerd, hoe het *selectie*proces in Frankrijk in zijn werk is gegaan. Omstreeks 1500 waren diverse dialecten al als kandidaten voor een standaardtaal uitgeschakeld. Van de twee duidelijk onderscheiden taalgebieden, de langue d'oïl van het noorden en de langue d'oc van het zuiden, kon de laatste met de politieke neergang van het zuidelijk gebied in de 13de eeuw geen supraregionale rol meer spelen. Onder de drie belangrijkste noordelijke dialecten, het Normandisch, Picardisch en het Françien, zou de laatste voor de standaardtaal belangrijk worden. Het was de gesproken taal van Ile-de-France, meer in het bijzonder van Parijs, en de geschreven taal die daarop was gebaseerd. Ruimer (maar minder zuiver) was het de taal van het gebied tussen de Seine en de Loire.[18] Functieuitbreiding en toename van het aantal taalgebruikers van het *Françien* zou uiteindelijk leiden tot een fase waarin het *Françien* zich ontwikkelde tot het *François*, de taal van Frankrijk. Een politieke factor heeft daar zeker een rol in gespeeld. Het Latijn was lang de bestuurlijke taal geweest, maar het werd verdrongen door het Frans. In de late Middeleeuwen was het gebruik van Frans als ambtelijke taal al toegenomen.[19] Die tendens werd nog versterkt omdat het zich steeds verder uitbreidende

koninkrijk om een lingua franca voor het bestuur en het recht vroeg.[20] Met het Edict van Villers-Cotterêts, dat op 15 augustus 1539 door Frans I (1494-1547) werd uitgevaardigd, werd bepaald dat voortaan alle rechterlijke akten en stukken in de landstaal zouden worden opgesteld. Het Edict van Villers-Cotterêts is hiermee een door de wet bekrachtigde functieuitbreiding van het Frans. Dat Frans was in de praktijk het eerder genoemde *Françien*, al moesten daarbij nog de taal van het hof en die van de Parijse upper class als concurrerende varianten onderscheiden worden. Het was in dit verband van belang dat het hof in 1600 Touraine en de oevers van de Loire verliet en zich weer in Parijs vestigde. Het taalgebruik van de upper class in Parijs en dat van het hof kwamen nu in nauw contact met elkaar met als gevolg dat ze naar elkaar toegroeiden en dat steeds duidelijker werd wat standaard-Frans was.[21]

Door de erkenning van het Frans als officiële taal in rechtszaken werd niet alleen het aanzien van het Frans verhoogd, maar werden ook nieuwe eisen aan de volkstaal gesteld. Om te kunnen functioneren als een volwaardige administratieve en gerechtelijke taal moest vanzelfsprekend de woordenschat worden uitgebreid. Datzelfde gold voor andere gevallen van *functieuitbreiding*. Er waren rond 1530 meer vertalingen gekomen op het gebied van de natuurkunde, filosofie, plantkunde en vooral ook de geneeskunde. Op het laatste terrein verschenen eveneens belangrijke originele werken rond 1540 en 1550, waarin werd gepleit voor het gebruik van het Frans onder verwijzing naar Griekse en Romeinse geneesheren die ook in hun eigen taal hadden geschreven.[22] Op theologisch gebied werkte de invloed van de reformatie door: de volkstaal werd als een noodzakelijk instrument beschouwd om de gelovigen te onderrichten. Met de *Institution de la religion chrétienne* van 1541, een Franse omwerking door Johannes Calvijn (1509-1564) van zijn vijf jaar eerder verschenen Latijnse *Institutio*, kregen zij voor het eerst een uiteenzetting over godsdienstige aangelegenheden in hun eigen taal. Dit voorbeeld werd door talrijke andere gevolgd.[23] Belangrijke ontwikkelingen deden zich ook voor op het gebied van de literaire taal, al hebben we in de literatuur uiteraard niet met functieuitbreiding te maken. Er bestond immers al eerder een volkstalige literatuur. De nieuwe inhoud en de genres die men bij de Antieken en bij de Italianen had leren bewonderen, stelden echter wel hun eisen wanneer men ze ook in het Frans wilde realiseren. Samengevat waren die: het 'versieren' van de taal zelf, het zuiveren en uitbreiden van de woordenschat, het ordenen van de schrijfwijze en het verfijnen van de stijl overeenkomstig de nieuwe inhoud.[24] In Joachim du Bellay's *Deffence, et Illustration de La Langue Françoyse* (1549), een manifest van de Pléiade-dichters, werd het gebruik van het Frans verdedigd en werden gedachten over de opbouw van de taal geformuleerd. Italiaanse invloed speelt hier een rol: Du Bellay (1522-1560) was in hoge mate schatplichtig aan Sperone Speroni's *Dialogo delle lingue*, dat in 1542 was verschenen. Bijna al zijn argumenten zijn aan dit eerdere Italiaanse werk ontleend.[25] Het geschrift van Du Bellay werkte stimulerend: zijn opvattingen werden een jaar later in praktijk gebracht door Pierre de Ronsard, die met zijn *Les quatres premiers livres des Odes* (1550) de mogelijkheden van hoogstaande literatuur in het Frans liet zien.

De uitbreiding van de woordenschat, die nodig was in de literatuur, op verschillende weten-

schapsgebieden en in de bestuurlijke taal, vindt over het algemeen op twee manieren plaats: door ontlening aan vreemde talen en door nieuwvorming op basis van autochtone taalelementen. Het eerste botste met de opvatting dat het Frans van een te veel aan Latijnse (en Griekse) leenwoorden gezuiverd moest worden. Ronsard had evenwel in 1550 geen bezwaar tegen het af en toe ontlenen uit de klassieke talen of het Italiaans, mits de uitgangen van de leenwoorden maar aan het Frans werden aangepast. Het beste leek hem echter woorden van de verschillende (andere) Franse dialecten te benutten. Vijftien jaar later was hij in zijn *Abbrégé de l'art poétique françois* (1565) voorzichtiger met het ontlenen aan het Latijn en gaf hij de voorkeur aan het gebruik van oude termen, het invoeren van dialectwoorden en het vormen van afleidingen en samenstellingen. Diezelfde mogelijkheden werden eerder voorgestaan door Jacques Peletier du Mans (1517-1582) in zijn *L'Art Poétique* van 1555.[26] Er bestond niet alleen verzet tegen ontlening aan het Grieks en Latijn, maar ook protest tegen het ontlenen aan contemporaine talen, met name het Italiaans. De humanist Henri Estienne (1531-1598) verzette zich in *Traicté de la Conformité du langage françois avec le grec* (1565) tegen degenen die 'empruntent de leurs voisins ce qu'ils trouveroyent chez eux, s'ils vouloyent prendre la peine de la cercher' en doelde hiermee vooral op het ontlenen van Italiaanse termen, dat in zwang gekomen was sinds de komst van Catharina de Medici (1519-1589).[27] Het huwelijk van Hendrik II (1519-1559) met Catharina de Medici in 1533, de erop volgende komst van Italianen naar het hof en de machtige positie die Catharina als regentes in 1560 verkreeg, hadden de toch al hoge status van het Italiaans vergroot.[28] Estienne beperkte zich niet tot protesterende opmerkingen tegen ontlening. Hij dreef de spot met het overnemen van Italiaanse woorden in zijn *Deux dialogues du nouveau langage françois italianizé et autrement desguizé* van 1578.[29] Op Estienne volgden ook anderen die zich tegen de Italiaanse invloed verzetten. Veranderende politieke omstandigheden maakten tenslotte dat het Italiaanse gevaar werd bezworen.

Wanneer we de situatie aan het eind van de 16de eeuw overzien, kunnen we constateren dat de attitude ten opzichte van het Frans onmiskenbaar in gunstige zin is veranderd. De selectie van het Françien als standaardtaal in ontwikkeling heeft plaatsgevonden en er zijn veel terreinen waarop het Frans in meerdere mate dan voorheen wordt gehanteerd. Ondanks de vele initiatieven op het gebied van functieuitbreiding lijken alleen blijvende resultaten op het gebied van de letterkundige taal geboekt te worden. Het Latijn bleef immers de taal van de wetenschap, ondanks het feit dat vooraanstaande geleerden hadden laten zien dat het Frans ook als zodanig kon functioneren.[30] De theologie was daar geen uitzondering op: bijbel- en psalmvertalingen en godsdienstige traktaten verschenen weliswaar in het Frans, maar zodra het uiteenzettingen op hoger plan betrof werd, zowel door hugenoten als door katholieken, het Latijn gebruikt.[31] Het Latijn was nog steeds de taal van het (wetenschappelijk) onderwijs, maar ook dat is niet voor iedereen meer een vanzelfsprekendheid. Jean Bodin (1530-1596) wees in zijn rede over de opvoeding van de jeugd, *De instituenda in republica iuventute oratio* (1559) op de grote besparing in tijd en moeite die er zou zijn wanneer men alles in de moedertaal kon aanleren; een gedachte die eer-

der in Italië naar voren was gebracht door Sperone Speroni (1500-1588) in zijn *Dialogo delle lingue* (1542). Bodins standpunt dat het Frans rijk genoeg was om als voertaal van de wetenschap te dienen werd gedeeld door Pierre de la Ramée (Petrus Ramus 1515-1572), die in 1555 zijn *Dialectique*, de eerste dialectica in het Frans had gepubliceerd.

Nu de eerste fase van codificatie achter de rug was, zal deze gevolgd worden door een periode van sterke normering in de 17de eeuw, die uitmondt in het classicisme en de vorming van de Franse klassieke taal.[32] De dichter en grammaticus François de Malherbe (1555-1628) zou een ongekend gezaghebbende positie verkrijgen, waarin hij bij nog bestaande variatie kon bepalen welke variant tot de standaardtaal ging behoren.[33] Het selectieproces op microniveau gaat dus nog door. Bij de verdere verbreiding van de standaard, de *acceptatie*, is een sterk centraal gezag van belang geweest. Het eerder genoemde Edict van Villers-Cotterêts hield immers in dat de perifere dialectgebieden van het koninkrijk de Franse taal (in de zich ontwikkelende standaardvorm) opgelegd kregen. Centralisatie was ook te vinden in het functioneren van de in 1635 officieel opgerichte Académie Française, die moest waken over de zuiverheid van de taal en die diverse taken kreeg, waaronder het samenstellen van een woordenboek. De invloed die de aanwezigheid van een centraal gezag in Frankrijk op de standaardisatie heeft gehad, moet ons evenwel niet uit het oog doen verliezen dat daarnaast het prestigieuze taalgebruik van het hof door verscheidene groeperingen vrijwillig werd overgenomen.[34] Claude Favre Vaugelas (1585-1650), die jaren aan het hof had doorgebracht, daar zijn oor te luisteren had gelegd en notities had gemaakt, gaf in zijn invloedrijke *Remarques sur la langue françoise* (1647) aan wat in dit verband goed en slecht taalgebruik was. Goed taalgebruik was voor hem niet het taalgebruik van de geleerden, die geneigd waren het Frans af te meten naar het Grieks en Latijn. Voor Vaugelas was *le bon usage* een mengeling van de hoftaal en de taal van de beste auteurs.[35]

2.3 Engeland

De positie van het Engels, dat in de 15de eeuw algemeen gebruikt werd als literaire taal, was aan het begin van de 16de eeuw zeker niet slecht. Het had langzamerhand een grotere plaats in het openbare leven gekregen ten koste van het Latijn en het Frans.[36] Ondanks deze functieuitbreiding was het oordeel over de volkstaal in Engeland omstreeks 1500 niet onverdeeld positief: men was van mening dat het Engels niet de sierlijkheid van het Latijn bezat en dat het evenmin geschikt was als taal van de wetenschap. De belangstelling voor de volkstaal en een daarmee gepaard gaande positievere attitude zouden evenwel bevorderd worden door het humanisme en de reformatie. De wens van sommige humanisten om ook de minder ontwikkelden te onderrichten en kennis te laten maken met de beroemde klassieke geschriften, leidde ook hier net als in Frankrijk tot het maken van vertalingen. De reformatie vroeg om een bijbelvertaling en het vertalen van de bijbel in de volkstaal maakte discussies over het Engels los. Zo werd naar aanleiding van William Tyndale's vertaling van het Nieuwe Testament uit 1525 de kritiek geuit dat het

Engels ongeschikt was om de oorspronkelijke taal goed weer te geven. Tyndale (1494-1536) verdedigde zich tegen die opvatting en de humanist Thomas More (1478-1535) was het op dat punt met hem eens. Het Engels was geen barbaarse taal en men kon er alles wat men wilde zeggen in uitdrukken.[37]

Een moeilijkheid bij het maken van een bijbelvertaling, niet alleen voor Tyndale, maar ook latere vertalers, was dat men woorden moest vinden voor begrippen die de volkstaal niet kende. Dat probleem was op te lossen door gebruik te maken van ontleningen uit de klassieke talen. Aanhangers van de reformatie waren echter over het algemeen afkerig van een te ruim gebruik van vreemde termen die de inhoud dreigden te verduisteren. In feite deden zich vergelijkbare problemen voor bij de vertaling van profane werken. Ook daar kwam protest tegen ontleningen uit de klassieke talen, die 'inkhorn terms' werden genoemd. De standpunten die werden ingenomen, varieerden van meer of minder rigide tot pragmatisch. Uitbreiding van de woordenschat is echter een vereiste bij *functieuitbreiding* zoals we in 2.2 hebben gezien. Voor het gebruik van het Engels als wetenschapstaal werd dan ook door Thomas Elyot (1490-1546) in zijn *Governour* (1531) de conditie gesteld dat het Engels eerst verrijkt moest worden.[38] Dat was ook te realiseren met van oorsprong Angelsaksische woorden. Zo was Ralph Lever (?-1585) in zijn logicaleerboek *Arte of Reason, rightly termed Witcraft* (1573) voorstander van het vormen van nieuwe woorden, samenstellingen of afleidingen. Hij hanteerde *endsay* voor het Latijnse *conclusio*, *yeasay* voor *affirmatio*, *naysay* voor *negatio* en *saywhat* voor *definitio*.[39] Een ander middel om ontleningen te vermijden was het herinvoeren van oude Engelse woorden. George Gascoigne had in zijn *Certayne notes of Instruction* (1575) opgemerkt dat de oudste echt-Engelse woorden meestal eenlettergrepig waren. Daaruit trok hij de conclusie dat 'the more monosyllables that you use, the truer Englishman you shall seeme, and the lesse you shall smell of the Inkehorn'.[40]

Na de eerste fase van verrijking en zuivering valt er in het laatste kwart van de 16de eeuw een overheersend positieve *taalattitude* te signaleren: het Engels was niet (meer) minderwaardig ten opzichte van andere talen en het verdiende een eigen plaats naast het Latijn en Grieks. Opmerkingen over de kwaliteiten van het Engels zijn onder meer bij Philip Sidney (1554-1586) en Richard Carew (1555-1620), een tijdgenoot en bewonderaar van Sidney, te vinden. Tegenover het soms aangevoerde bezwaar dat in het Engels de nodige grammaticale regels ontbreken, stelde Sidney in zijn *Apologie for Poetrie* dat het Engels geen grammatica nodig heeft 'being so easy in itself, and so void of those cumbersome differences of cases, genders, moods and tenses, which I think was a piece of the Tower of Babylon's curse, that a man should be put to school to learn his mother-tongue'.[41] De Engelse taal was bovendien net zo geschikt om allerlei begrippen uit te drukken als welke taal dan ook en leende zich – net als het Grieks en veel beter dan het Latijn – tot het vormen van samenstellingen, wat als een grote kwaliteit werd beschouwd. Richard Carew vergeleek in zijn *Excellency of the English Tongue*, dat omstreeks 1595-96 ontstond, het Engels met de beste talen, het Grieks en het Latijn.[42] Hij stelde vast dat het Engels meer letters kende, veel eenlettergrepige woorden bezat (meerlettergrepige woorden zijn veelal ontleningen),

gemakkelijker samenstellingen vormde en rijk was aan 'equivoca', spreekwoorden en metaforen. De Engelse taal kon bovendien zeer gemakkelijk aangeleerd worden, terwijl een Engelsman geen moeite zou hebben om een vreemde taal volkomen te beheersen. De Engelse woordenschat was ook bijzonder rijk: ze bevatte woorden die uit verschillende talen zoals het Nederlands, het Bretons, het Latijn, het Deens, het Frans, het Italiaans en het Spaans waren overgenomen, en ze kende een groot aantal synoniemen, die waren terug te voeren op woorden uit verschillende Engelse dialecten.[43]

Een positieve attitude tegenover de eigen taal werd dus soms beargumenteerd met specifieke taalkenmerken. Dit is niet bijzonder voor het Engels: ook in verband met het Italiaans en het Frans gebeurde dat. Daarbij werden veelal de eigenschappen die de eigen taal tegenover een andere taal bezat, als positieve kenmerken gepresenteerd en de eigenschappen die in de eigen taal ontbraken of in beperktere mate aanwezig waren, als negatieve kenmerken. Zo zou de uitspraak van het Frans in vergelijking met het Spaans zacht en harmonieus zijn en is de vrij vaste Franse woordvolgorde als natuurlijk te typeren in vergelijking met de vrijere woordvolgorde van het Latijn. Het feit dat het Frans een vrij beperkt vermogen tot het vormen van samenstellingen heeft, werd niet als een tekort gezien, maar als een bewijs dat het Frans de voorkeur geeft aan eenvoud boven bovenmatige versiering. Wanneer een Franse auteur moet constateren dat het Italiaans – in tegenstelling tot het Frans – veel verschillende suffixen bezit om verkleinwoorden te vormen, wordt het vormen van verkleinwoorden niet bepaald positief beoordeeld.[44] Hier valt op te merken dat de door Sidney, Carew en anderen naar voren gebrachte kwaliteiten van het Engels deels een omkering zijn van vaak geleverde kritiek en deels een verband houden met specifieke kenmerken van de Germaanse talen. Het eerste is bijvoorbeeld het geval bij het grotendeels ontbreken van morfologische kenmerken, dat over het algemeen in vergelijking met het Latijn als een negatieve eigenschap van een taal werd gezien, maar dat door Sidney met het oog op de leerbaarheid positief wordt geïnterpreteerd. Hetzelfde geldt voor de vele leenwoorden in de Engelse woordenschat; een eigenschap die vaak werd bekritiseerd, maar door Carew positief wordt gewaardeerd. Het vermogen om samenstellingen te vormen is een voorbeeld van het tweede: het is een eigenschap die de Germaanse talen in veel hogere mate bezitten dan de Romaanse talen. Ook het relatief grote aantal eenlettergrepige woorden is een kenmerk van de Germaanse talen, waarin de slotsyllaben van woorden aanzienlijk zijn afgesleten tengevolge van het beginaccent in vroegere taalstadia.

De veronderstelde inherente kwaliteiten van het Engels maakten *codificatie* niet overbodig. Zoals bij iedere taal aan het begin van het standaardisatieproces was de spelling van het Engels nogal divers. Voorstellen voor spellingwijzigingen die uitgingen van de uitspraak, werden echter te radicaal geacht. Richard Mulcaster (1530-1611), die een gematigde positie innam, zou op spellinggebied met zijn *Elementarie* (1582) enige invloed hebben gehad.[45] De eerste Engelse grammatica was William Bullokars *Bref Grammar for English* van 1586. Uit deze kleine grammatica blijkt dat Bullokar (ca.1520-ca.1590) het Engels volledig gelijk stelde met andere talen en soms

zelfs boven het Latijn plaatste. In 1594 verscheen Paul Greaves' *Grammatica Anglicana*, een Latijnstalige grammatica van het Engels, vooral bestemd voor buitenlanders.[46] De grammaticale ordening, de *codificatie*, zal in de 17de eeuw voortgaan. Halverwege die eeuw heeft de Engelse spelling in wezen de huidige vorm gekregen. In de tweede helft van de 17de eeuw – en vooral in de 18de eeuw – trachtte men in grammatica's de Engelse taal verder te beregelen en de taalnormen preciezer vast te stellen. Het vastleggen van de hele Engelse woordenschat, dat al door Mulcaster als noodzaak was genoemd, vond uiteindelijk in 1721 plaats in de *Universal Etymological English Dictionary* van Nathaniel Bailey. Eerdere woordenboeken, waaronder Robert Cawdrey's *The Table Alphabeticall of Hard Words* (1604) en John Bullokars *English Expositor* (1616), hadden zich beperkt tot de zogenaamde 'hard words'.[47]

De vraag welk Engels dialect of sociolect werd geselecteerd als prestigieuze standaardvariant, moet ook hier gesteld worden. George Puttenham (1529-1590) poneerde in *The Arte of English Poesie* (1589) dat de dichter de gebruikelijke taal van het hof, die van Londen en van de gebieden rond Londen moest volgen. De getrokken cirkel gaat door Oxford, Cambridge en Canterbury.[48] De basis voor deze *selectie* was al vroeg, in feite al in de Middeleeuwen, gelegd.[49] Een over het algemeen als bijzonder belangrijk beschouwde gebeurtenis versterkte in de 17de eeuw de positie van de zich ontwikkelende standaardtaal: de tot standkoming van de King James-bijbel. Tijdens een bijeenkomst onder voorzitterschap van Jacobus I (1566-1625), die plaatsvond in januari 1604 en bedoeld was om religieuze verschillen tussen de anglicaanse bisschoppen en puriteinse geestelijken uit de wereld te helpen, ontstond het plan voor deze 'Authorized Version of the Bible'. Bepaald werd dat zes groepen vertalers aan het werk zouden gaan, twee in Westminster, twee in Oxford en twee in Cambridge, die bij hun vertaalwerk ook eerdere Engelse bijbelvertalingen zouden moeten betrekken. Na zes jaar werk en een laatste revisieronde van bijna negen maanden werd de definitieve tekst in 1611 gepubliceerd.[50] Deze bijbelvertaling en het eveneens herziene Book of Common Prayer hadden, naar vrij algemeen wordt aangenomen, veel invloed. Die invloed is het duidelijkst te bespeuren op lexicaal gebied.[51] Op datzelfde gebied speelde overigens ook de literaire taal, in het bijzonder sinds Shakespeare, een rol: bepaalde uitdrukkingen die bij Shakespeare voorkomen zijn tot op de dag van vandaag in het Engels gehandhaafd.[52] Een andere mogelijke bron van invloed op de taal ontbrak in Engeland: hoewel er herhaaldelijk geluiden opgingen dat ook Engeland, naar het Italiaanse en Franse voorbeeld, een academie zou moeten hebben, is die nooit opgericht.[53] Eén van de gunstige effecten die op het conto van de buitenlandse academies werd geschreven, was de produktie van een omvangrijk woordenboek. Dat is er halverwege de 18de eeuw in Engeland, zonder academie, ook gekomen met Samuel Johnsons indrukwekkende *Dictionary of the English Language* (1755). In die eeuw van grammaticale normgeving en de erop volgende 19de eeuw vindt ook de verdere verbreiding van de standaardtaal, de *acceptatie*, plaats: de standaardtaal, althans vooral de geschreven vorm ervan, wordt geleidelijk aan door meer groepen in de samenleving en in grotere gebieden dan de cirkel rond London geaccepteerd.

2.4 Duitsland

Het humanisme en de reformatie zijn zeer bepalend geweest voor het standaardisatieproces in Duitsland, maar daar moet aan toegevoegd worden dat het nationalisme, 'the sense of belonging to an all-embracing "Germania"' een drijvende kracht is geweest bij veel Duitse humanisten.[54] Zij bestudeerden eind 15de en begin 16de eeuw het nationale verleden om de barbaarsheid die de Germaanse volken door Italiaanse humanisten werd aangewreven te weerleggen.[55] Het ging hun om het verheerlijken van het eigen volk en de eigen geschiedenis, niet zozeer om de taal. Wel wees Heinrich Bebel (1472-1518) in zijn *Commentaria epistolarum conficiendarum* van 1508 op overeenkomsten tussen het Grieks en het Duits, een vergelijking die later bij andere humanisten is te vinden.[56] Ook Franciscus Irenicus (1495-ca.1559) beweerde in zijn *Germaniae exegeseos volumina duodecim* (1518) dat het Duits, dat zou zijn samengesteld uit het Grieks en het Latijn, vooral zeer dicht bij het Grieks stond. Het feit dat Duitse woorden bijna allemaal eenlettergrepig waren, wees bovendien op hoge ouderdom.[57] Het grote aantal eenlettergrepige woorden was volgens Beatus Rhenanus (1485-1547) in zijn *Rerum Germanicarum libri tres* van 1531 een bewijs dat de Duitsers de eerste taal ter wereld het best bewaard hadden.[58] De relatie die zo werd gelegd tussen monosyllabiciteit en ouderdom van een taal paste geheel in de opvatting van de Spaanse humanist Juan Luis Vives (1492-1540), sedert 1512 in Brugge en Leuven werkzaam, die stelde dat de oudste talen een eenvoudige structuur hadden.[59]

De humanistische studies schiepen een gunstig klimaat voor de hantering van het Duits, dat wil zeggen voor functieuitbreiding. Terwijl Heinrich Bebel in 1508 zijn spreekwoordenverzameling *Proverbia germanica in latinitatem donata* nog in het Latijn publiceerde, gaf Johannes Agricola (1494-1566) in 1529 *Drey hundert Gemeyne Sprichwörter* uit, vergezeld van een vurig pleidooi voor de verwaarloosde volkstaal.[60] Er verschijnen, net als in andere landen, ook vertalingen van Latijnse en Griekse auteurs. Tevens zijn er voorbeelden van wetenschappelijke uiteenzettingen in de volkstaal zoals de *Spiegel der Arznei* (1518) van Phrysius de Colmaria, die nadruk legde op de oorspronkelijkheid van zijn moedertaal tegenover het Frans, dat uit allerlei talen zou zijn samengesteld. Sommige humanisten drongen er ook op aan de eigen taal niet te vermengen met Franse of Latijnse elementen.[61] Sebastian Münster (1489-1552) publiceerde in 1544 de eerste uitvoerige wereldbeschrijving in het Duits, getiteld *Cosmographey*. Eerder al had Albrecht Dürer (1471-1528) in 1525 de eerste wiskundige verhandeling in het Duits laten verschijnen. Omstreeks 1526 gaf Paracelsus (Philippus von Hohenheim 1493-1541), die in het Duits nog resten meende te kunnen terugvinden van de oorspronkelijke door Adam gesproken taal, in Bazel zelfs colleges in het Duits.[62]

De reformatie was voor de volkstaal de tweede en belangrijkste factor. Luthers (1483-1546) opvattingen over de volkstaal en het vertalen van de bijbel zijn vermeldenswaard. Het Hebreeuws en het Grieks waren uiteraard de heilige talen waarin God tot de mensen had gesproken, maar die heiliging zou bij vertaling op de volkstaal overgaan. Voorts moest de bijbeltekst de

gewone man aanspreken, wat inhield dat geleerdheid en hoogdravendheid vermeden moesten worden. Een treffend citaat is in dit verband het volgende uit zijn *Sendbrief vom Dolmetschen* (1530): 'Man musz nicht die Buchstaben in der lateinischen Sprach fragen, wie man soll deutsch reden; sondern man musz die Mutter im Hause, die Kinder auf der Gassen, den gemeinen Mann auf dem Markte darum fragen und denselbigen aufs Maul sehen, wie sie reden und darnach dolmetschen, so verstehen sie es denn und merken, dasz man deutsch mit ihnen redet'.[63] In de praktijk betekende het dat Luther zich volgens eigen zeggen grotendeels richtte naar de taal van de Saksische kanselarij in Wittenberg, maar de vreemde termen die in de kanselarijtaal waren geslopen, afwees.[64] Door Luthers bijbelvertaling (1534), die doordrong in kringen van eenvoudigen en geleerden, ontstond er een nieuwe waardering voor de volkstaal in het algemeen, werd de aandacht gevestigd op eenvoud en zuiverheid van taal en werd de basis gelegd voor een Duitse eenheidstaal. Luthers bijbelvertaling was weliswaar niet de eerste bijbelvertaling in het Duits, maar wel de meest invloedrijke. Het was voor generaties Duitsers het enige boek waarmee ze in aanraking kwamen. Net als in Engeland is er zichtbare invloed op het lexicale vlak geweest: bijbelse uitdrukkingen kwamen in de taal van alledag terecht.

Het gebruik van het Duits voor een bijbelvertaling is een kwestie van *functieuitbreiding*. Voor Luther en de reformatie in het algemeen was de volkstaal het middel voor onderricht en zielzorg. Het kunnen lezen is van belang geworden om zelf Gods woord en de uitleg ervan tot zich te nemen. Dat argument komt naar voren in diverse spellingboekjes zoals *Die rechte weis auffs kürzest lesen zu lernen* (1527) van Valentin Ickelsamer (1500?-1540/6) en zijn *Teutsche Grammatica* (1534), een publikatie die in hoofdzaak een uitwerking van het eerdere spellingboekje is.[65] Fabian Frangk geeft in zijn *Orthographia deutsch* (1531) aan dat naast Luthers geschriften kanselarijtaal en drukkerstaal voor hem normgevend zijn. De *codificatie* beperkt zich niet tot spellinggeschriften: binnen een humanistische context ontstonden de eerste grammatica's van het Duits. In 1573 verscheen de *Teutsch Grammatick oder Sprach-Kunst* van Laurentius Albertus (ca.1540-ca.1583), die volgens de auteur met het oog op buitenlanders in het Latijn was geschreven.[66] Albertus geeft als motivatie voor zijn grammatica de schande dat de Duitsers zijn achtergebleven bij de Italianen, Spanjaarden, Fransen en Engelsen, die al over een grammatica van hun volkstaal beschikten. Dat klopt inderdaad voor Italië en Frankrijk, zoals we hebben gezien, maar het is onduidelijk op welke Engelse grammatica Albertus doelt, aangezien Bullokars grammatica pas in 1586 is verschenen. De Spaanse grammatica moet Nebrija's *Gramática castellana* uit 1492 zijn. Ook Albertus wees op enkele kwaliteiten van de volkstaal, namelijk dat het Duits gemakkelijk samenstellingen en afleidingen vormt, rijk is aan woorden en ook – met zijn monosyllabische eigenschap – zeer oud.[67] Een eveneens in het Latijn gestelde grammatica was Albertus Oelingerus, *Underricht der Hoch Teutschen Sprach* (1574) waarmee de auteur zowel buitenlanders als landgenoten dacht te bedienen. Door fouten in sommige dialecten aan te wijzen hoopte hij zijn landgenoten sierlijker te leren spreken en correcter te leren schrijven.[68] De derde Latijnse grammatica, de *Grammatica Germanicae Linguae* (1578) van Johannes Clajus (1535-1592) zou de belang-

rijkste en meest invloedrijke grammatica van de 16de eeuw zijn geweest. Er wordt in dit werk een verbinding tussen hervorming en humanisme gelegd: de klassieke grammatica wordt als voorbeeld genomen, maar de werken van Luther gelden als uitgangspunt. Luthers geschriften zouden volgens Clajus een grondig en juist inzicht in het wezen van de Duitse taal geven. Hij is er tevens van overtuigd dat het Duits door Luthers werken onder de heilige talen, het Hebreeuws, Grieks en Latijn, werd opgenomen.[69] Het is al te gemakkelijk om in verband met deze grammatica's de kritiek te laten horen dat het Duits te zeer op de leest van de Latijnse spraakkunst geschoeid werd. Dat gold immers voor veel volkstaalgrammatica's in een situatie waarin geen ander theoretisch kader dan de Latijnse grammatica beschikbaar was.[70]

Duitsland loopt enigszins achter wat de codificatie aangaat: er is in de 16de eeuw geen Duitstalige grammatica van het Duits verschenen. Dat gebeurt pas in het begin van de 17de eeuw, wanneer Johannes Kromayer (1576-1643) zijn *Deutsche Grammatica, Zum newen Methodo* (1618) publiceert. Het is een elementaire grammatica voor gebruik in het onderwijs. Andere grammatica's zoals Jacob Brückers *Teutsche Grammatica* (1620), Tilman Olearius' *Deutsche Sprachkunst* (1636) en Christian Gueintz' *Deutscher Sprachlehre Entwurf* (1641) volgen.[71] De eerste grote wetenschappelijke grammatica van het Duits is de *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubt-Sprache* (1663) van de hand van Justus Georg Schottelius (1612-1676). Dit standaardwerk vertoont Nederlandse invloed, met name aanzienlijke invloed van Simon Stevins ideeën over taal.[72] Het eerste Duitse woordenboek (met Duitse lemmata en een Latijnse vertaling) is Josua Maalers (1529-1585) *Die Teutsche spraach* van 1561.

Het is niet eenvoudig om iets over het Duitse *selectie*proces op te merken. Het voor literatuur gebruikte 'Ostmitteldeutsch' verstevigde al in het midden van de 14de eeuw zijn positie ten koste van het Hoogduits van het zuiden. Doorslaggevend werd echter het gebruik van het 'Ostmitteldeutsch' in de Lutherbijbel.[73] Dat bijbelduits werd echter niet op korte termijn in heel Duitsland geaccepteerd. Het katholieke zuiden verzette zich ertegen en omstreeks 1600 waren er in Duitsland twee belangrijke literaire dialecten, het ene gebaseerd op het Duits van Luther en het andere op het Hoogduits van de zuidelijke gebieden. Het zou nog eeuwen duren voordat een Duitse standaardtaal zich over het hele taalgebied zou hebben uitgebreid en dus de *acceptatie* op grote schaal plaatsvond. Een belangrijke doorbraak kwam toen aan het eind van de 18de eeuw grote schrijvers als voorbeeld gingen fungeren.[74] Naar voorbeeld van de Accademia della Crusca werd in 1617 door vorst Ludwig von Anhalt-Köthen (1579-1650) de Fruchtbringende Gesellschaft opgericht, die echter slechts tot het eind van de 17de eeuw bleef bestaan en die geen rol vergelijkbaar met die van de Académie Française heeft gespeeld.[75] Wat de *functieuitbreiding* betreft, kunnen we opmerken dat het Duits al vroeg, in de 13de en 14de eeuw, in ambtelijke teksten werd gebruikt. Het Duits, dat al in de Middeleeuwen in letterkundige teksten werd gehanteerd, kon zijn waarde in een vernieuwende renaissanceliteratuur echter pas in de 17de eeuw gaan bewijzen. Op verschillende wetenschapsgebieden werden pogingen ondernomen om het Duits

als metataal te gebruiken, maar ook in Duitsland werd het Latijn als wetenschapstaal voorlopig niet verdrongen.

2.5 Factoren en fasen in het standaardisatieproces

Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland zijn opgevoerd als representanten van de Europese context waarbinnen de Nederlanden zich bevinden. Spanje is buiten beschouwing gebleven, omdat de ontwikkelingen daar weinig nieuwe perspectieven bieden. Wel kan vermeld worden dat de codificatie begon met Antonio de Nebrija's *Gramática castellana*, die al in 1492 werd gepubliceerd. De weinige grammatica's die in de daarop volgende tachtig jaar verschijnen, werden allemaal buiten Spanje uitgebracht.[76]

De korte beschrijvingen in het voorafgaande laten niet alleen zien dat er bij het tot stand komen van de respectievelijke standaardtalen overeenkomsten en verschillen zijn te bespeuren, maar vooral ook dat in het standaardisatieproces een veelheid van factoren een rol speelt. Een impliciet gebleven overeenkomst is dat de verbreiding van een standaardtaal moeilijk denkbaar zou zijn zonder de boekdrukkunst. De uitvinding van de boekdrukkunst opende perspectieven voor een ruime afzetmarkt, buiten een bepaalde regio. Dat laatste vormde ook een stimulans voor supraregionaal taalgebruik en voor een zekere spellinguniformering. Het uitgangspunt, de volkstaal die te maken heeft met de dominantie van het Latijn, is in alle besproken landen hetzelfde, met een nuanceverschil voor Italië waar het Latijn geen van buiten opgelegde taal, maar een onderdeel van het eigen verleden is.[77] Als bestuurlijke of ambtelijke taal wonnen de volkstalen in Frankrijk, Engeland en Duitsland al in de Middeleeuwen terrein op het Latijn. Alleen in Frankrijk wordt die *functieuitbreiding* ook formeel in het Edict van Villers-Cotterêts vastgelegd. Pleidooien voor het gebruik van de volkstaal als taal van de wetenschap en pogingen om de volkstalen als voertaal voor wetenschappelijke publikaties te hanteren worden overal aangetroffen, maar het Latijn blijft zijn positie als taal van wetenschap en wetenschappelijk onderwijs behouden. De problemen die functieuitbreiding met zich meebrengt voor de woordenschat worden bediscussieerd en steeds worden dezelfde oplossingen aan de hand gedaan: ontleningen en nieuwvormingen om in nieuwe terminologie te voorzien. De literatuur blijkt belangrijk te zijn. Alle besproken landen kenden in de Middeleeuwen literatuur in de volkstaal, maar in Italië is de positie van de literatuur met de grote auteurs van de 14de eeuw uniek. Dat biedt een goed uitgangspunt voor een positieve *taalattitude*. We hebben gezien dat later in Frankrijk ook een renaissancistische literatuur het prestige van het Frans verhoogt. De andere kant van de medaille is dat het lange tijd ontbreken van een dergelijke literatuur in Duitsland als iets negatiefs wordt gezien in verband met de ontwikkeling van een standaardtaal. Uit de werken van belangrijke auteurs worden namelijk herhaaldelijk taalnormen afgeleid. Er zijn op het gebied van de literatuur vroeg- en laat-bloeiers: de chronologische volgorde is na Italië die van Frankrijk, Engeland en Duitsland. Hetzelfde geldt voor de *codificatie* die op verschillende tijdstippen en met ver-

schillend resultaat op gang komt. Het is belangrijk om op te merken dat regelgeving op taalgebied ('legislation') kan plaatsvinden zowel vanuit instellingen als de Académie Française en de Accademia della Crusca als door codificatieactiviteiten, dat wil zeggen door de regelgeving in grammatica's, woordenboeken en dergelijke.[78] In de meeste landen zal de laatstgenoemde regelgeving een niet te onderschatten invloed hebben. Een bepaalde politieke constellatie wordt wel als gunstig gezien voor de *acceptatie*, de snelheid waarmee een zich ontwikkelende standaardtaal zich over het taalgebied kan uitbreiden. Wat dat betreft staan Italië en Duitsland met hun staatkundige versnippering tegenover Frankrijk en Engeland. Renaissance en humanisme, reformatie en nationaal bewustzijn zijn met wisselende accenten factoren geweest in het standaardisatieproces van de diverse talen. De renaissance, samen met het humanisme, is als factor in alle vier besproken landen aanwezig, evenals het nationaal bewustzijn, dat echter bij de Duitse humanisten wel bijzonder veel nadruk krijgt. De reformatie speelt een rol in zowel Frankrijk als Engeland en Duitsland.

Het is van belang om nog eens op te merken dat het gaat om een proces dat verschillende fasen doorloopt. Bij alle taalspecifieke accenten zijn er in het standaardisatieproces verschillende algemene fasen te onderscheiden. Een eerste fase waarin de positie van een zich tot standaardtaal ontwikkelend dialect wordt bevochten ten opzichte van andere dialecten of tegenover andere talen met prestige. De pleidooien voor de volkstaal blijken dan vooral een verdediging ten opzichte van andere talen te zijn. De positiebepaling ten opzichte van de andere dialecten blijft meestal impliciet. Italië is daar een uitzondering op met de uitvoerige debatten over de 'Questione della lingua'. Geleidelijk aan gaat een bepaald dialect zich door functieuitbreiding en door taalopbouw verder onderscheiden van de andere dialecten.[79] De resultaten van het *selectie*proces op macroniveau worden duidelijk. In een tweede stadium gaat de selectie op microniveau door en wordt bepaald welke taalvormen tot de standaard behoren en welke niet. Het taalgebruik van bepaalde groepen in de samenleving, bijvoorbeeld de hofkringen of grote schrijvers, is normgevend. Hoe de normen ook verder gefundeerd worden, ze worden steeds meer vastgelegd door codificatieactiviteiten: grammaticale regels worden voorgeschreven en woorden worden goedgekeurd of afgekeurd.

De eerste fase is goed te beschrijven als externe taalgeschiedenis. Met de tweede fase komen we op het terrein van de taal zelf, de interne taalgeschiedenis, terecht. Hier doet de vraag zich evenwel voor of bepaalde sociale processen en mechanismen een rol spelen in het selectieproces op microniveau. Zo wordt wel 'politeness' als kernbegrip voor de standaardisatie in de 18de eeuw in Engeland aangevoerd.[80] Aan dergelijke mogelijk meespelende sociale mechanismen, waarvan het voorkomen en het belang per land en per periode heel verschillend zullen zijn geweest, wordt hier geen aandacht besteed. Wel moet bij beschouwing van de interne taalgeschiedenis de vraag aan de orde komen welke taalveranderingen te plaatsen zijn binnen het kader van standaardisatie en welke niet. Het verdwijnen van de ene variant ten gunste van de andere kan een kwestie van selectie zijn binnen het standaardisatieproces, maar men zou hetzelfde verschijnsel ook kun-

nen toeschrijven aan een ontwikkeling binnen de taal zelf, bijvoorbeeld aan het voldoen aan de één vorm – één betekenis – tendens. Er zijn taalkundigen die voor taalveranderingen slechts dergelijke taalinterne verklaringen accepteren. Daar is tegen in te brengen dat men zich dient te realiseren dat taalgebruikers in een toestand van dialectverscheidenheid zich de standaardtaalvariant via het volgen van regels en prestigieuze voorbeelden eigen maken.[81] In die situatie zijn verscheidene taalveranderingen terug te brengen op bewuste taalveranderingen in het taalgebruik van individuen. Ook de snelheid waarmee die veranderingen plaatsvinden wijzen in een andere dan de taalinterne richting.[82] De veranderingen zullen eerst en vooral op het vlak van de geschreven taal plaatsvinden. De verdere verbreiding van de standaardtaal over andere groepen en grotere regio's, een derde stadium, zal dan ook eerst de geschreven taal betreffen of specifieke vormen van gesproken taal zoals kanseltaal. Een vrij algemeen gesproken standaardtaal is een vierde en laatste fase in het standaardiseringsproces. Die laatste fase, die voor veel Europese standaardtalen pas in de twintigste eeuw, en dan nog na de Tweede Wereldoorlog, is ingetreden, en eveneens een groot deel van de derde fase vallen vanzelfsprekend buiten ons aandachtsgebied.

Nu een beeld van de Europese context is verkregen, zal in het volgende hoofdstuk het standaardisatieproces in de Nederlanden aan de orde komen, met een korte schets van de eerste aanzetten in de tweede helft van de 16de eeuw, gevolgd door een beschrijving van de verdere uitwerking voor wat selectie, codificatie en functieuitbreiding betreft in de 17de eeuw. De acceptatie, die hier slechts zijdelings ter sprake komt, zal aan het eind van hoofdstuk 4 enige aandacht krijgen.

3

Het standaardisatieproces in de Nederlanden

Ist nu dat de Latijnsche spraecke doer conste, practijke, ende scherpsinnicheyt der gheenre diese gheoefent hebben tot alsulcker perfectien comen is, waerom hebben wy ons dan laten duncken, dat onse Nederlantsche spraecke niet en soude moghen doer oefeninghe ende tractatie van de ghene diese wel verstonden ende daer in langhe haer gheoefent hebben tot volmaectheyt connen comen? (Jan Gymnick 1541)

3.1 De eerste aanzetten tot standaardisatie

In de Nederlanden is de situatie op taalgebied in de Middeleeuwen vergelijkbaar met die in de reeds besproken Europese landen: het Latijn speelde een alles overheersende rol op het terrein van kerk en wetenschap en het was aanvankelijk ook de bestuurlijke taal. In de dertiende eeuw vindt er in de ambtelijke taal het begin van een omslag plaats: er verschijnen oorkonden in de volkstaal, dat wil zeggen in het Middelnederlands of het Frans, afhankelijk van de gesproken taal in het betreffende gebied.[1] Al heeft zich ook een Middelnederlandse literatuur ontwikkeld, de volkstaal neemt over het geheel genomen een ondergeschikte positie in. Dat verandert pas in de loop van de 16de eeuw, wanneer onder invloed van de renaissance, de reformatie en het opkomend nationaal bewustzijn de houding ten opzichte van de volkstaal ingrijpend verandert.

Zoals we hiervoor zagen sloot de hernieuwde oriëntatie van de renaissance op de klassieke talen, met name het klassieke Latijn, aandacht voor de volkstaal niet uit. De bewondering voor de klassieken was zo groot dat men die werken onder de aandacht van mensen die geen Latijn lazen, wilde brengen.[2] Er kwamen vertalingen, waarin men niet alleen de inhoud, maar ook iets van de sierlijkheid van het origineel in de moedertaal trachtte weer te geven. Treffend zijn in dit verband de woorden die de Antwerpse boekverkoper en drukker Jan Gymnick tot het Antwerps stadsbestuur richtte in zijn opdracht van een Liviusvertaling, door zijn toedoen tot stand gekomen en op zijn kosten in 1541 uitgegeven. Hij stelt daar expliciet er veel belang aan te hechten, dat de oude klassieke geschiedenissen in vertaling bekend worden en meent dat daardoor ook voortaan onze moedertaal meer en meer gehanteerd en gewaardeerd zal worden.[3] In de Nederlanden heeft men het voorbeeld van Italië en Frankrijk voor ogen, waar mogelijk was gebleken in de volkstaal geleerd en sierlijk te schrijven. Waarom zou dat ook niet in het Nederlands kunnen? Mede vanuit het nationaal bewustzijn werd de Nederlandse taal positief gewaardeerd

tegenover en in vergelijking met andere talen. Bovendien werd de positie van de volkstaal ook in de Nederlanden begunstigd door het doordringen van de reformatie. De reformatie, die zich richtte op alle lagen van de bevolking, was immers sterk afhankelijk van geschriften en prediking in de volkstaal. Ook was er al een eerdere impuls in de oostelijke gewesten geweest, waar in de late Middeleeuwen de Moderne Devotie sterk gericht was op de volkstaal.[4]

Een positieve *taalattitude*, de noodzakelijke voorwaarde voor het standaardisatieproces, blijkt bijvoorbeeld ook uit de oproep die de Antwerpse musicus-drukker Tielman Susato (ca. 1500-vóór 1564) in 1551 deed aan 'gunstighe liefhebbers der edelder Musycken' om Nederlandse teksten op muziek te zetten.[5] Dergelijke op zichzelf genomen niet opzienbarende uitspraken zouden met meer voorbeelden zijn aan te vullen. Een climax in de waardering van de moedertaal werd bereikt in de geschriften van Joannes Goropius Becanus (1518-1572). Deze Antwerpse arts, lid van de familie van Gorop uit Gor(o)p bij Hilvarenbeek, beschouwde in zijn historiewerk *Origines Antwerpianae* (1569) en in zijn posthuum verschenen *Opera* (1580) het *Duyts*, de benaming voor zijn moedertaal, als de oudste en beste taal ter wereld. Zijn bewijs hiervoor was deels gebaseerd op redeneringen waarin allerlei historische gegevens figureerden. Zo wees hij erop dat de Romeinen het Grieks en de Grieken op hun beurt de barbarentaal als ouder dan hun eigen taal beschouwden. Die barbarentaal was het *Duyts*, dat dus het Grieks en het Latijn in ouderdom moest overtreffen. Het *Duyts* zou zelfs ouder dan het Hebreeuws zijn: het heeft namelijk meer grondwoorden en tal van Hebreeuwse woorden zouden hun verklaring in Nederlandse equivalenten vinden. De hogere ouderdom viel te verklaren door aan te nemen dat de Cimmeren niet betrokken waren bij de torenbouw van Babel en zo ook hun oorspronkelijke taal, het *Duyts*, hadden bewaard.[6] Dergelijke redeneringen over de hoge ouderdom van de moedertaal zijn ook bij de Duitse humanisten te vinden zoals we in 2.4 gezien hebben. Dit duidt echter niet op onderlinge concurrentie van het Nederlands en het Duits: het ging om een en dezelfde Germaanse taal, waartoe het Nederlands en het Duits behoren. Veelzeggend is in dit verband dat de benaming *Duyts* in de 16de en 17de eeuw voor het Nederlands, danwel voor het Duits of voor beide talen tesamen werd gehanteerd.

Naast de genoemde historische argumentatie hebben ook etymologieën voor Becanus bewijskracht. Zo zou uit de naam zelf blijken dat het *Duyts* de oudste taal is: *Duyts* betekent immers 'doutst' [=het oudst]![7] Becanus plaatste het *Duyts*, ook afwisselend Teutonica lingua of Cimbrica lingua genoemd, zo boven de drie alom gewaardeerde talen, het Latijn, Grieks en Hebreeuws. Hoewel Becanus' opvattingen door lang niet al zijn tijdgenoten werden geaccepteerd, hebben zijn ideeën toch doorgewerkt en belangrijke invloed gehad binnen en buiten het humanistische, Latijnstalige circuit.[8] Een voorbeeld daarvan zal aan de orde komen in 4.1 en 4.2.

Joannes Goropius Becanus.

3.2 Codificatie

Een positieve taalattitude staat ook aan het begin van taalopbouwende en taalzuiverende activiteiten. Men zag uiteraard dat het Latijn als taal superieur was in zijn uitdrukkingsmogelijkheden, maar men was tegelijkertijd overtuigd van de intrinsieke waarde van de eigen moedertaal. Deze verkeerde echter door verwaarlozing in een slechte staat: ze voldeed niet aan grammaticale regels en ze werd ontsierd door de vele leenwoorden die de taal waren binnengedrongen. Illustratief voor een dergelijke opvatting is de opdracht bij de eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, die in 1584 verscheen.[9] Deze in dialoogvorm (*twe-spraack*) gegoten, Nederlandse grammatica, was het produkt van Hendrick Laurensz. Spiegel (1549-1612) in samenwerking met andere leden van de rederijkerskamer In Liefd' Bloeyende te Amsterdam.[10] In de genoemde opdracht, gericht aan de burgemeesters van de stad Amsterdam, is de verheerlijking van de eigen taal het centrale thema. Er wordt gewezen op een merkwaardige tegenstelling: de voortreffelijke eigenschappen van het Nederlands als Germaanse taal enerzijds en het feit dat de Nederlandse taal weinig gecultiveerd wordt anderzijds. Die situatie steekt schril af tegen die van de Romaanse talen, die wel gecultiveerd werden, maar die in feite, als 'verbasteringen' van het Latijn, minder kwaliteit bezitten. Het Nederlands wordt als Germaanse taal hoog geschat tegenover de Romaanse bastaardtalen. Tegen de verwaarlozing van de hooggeschatte moedertaal nemen de auteurs van de *Twe-spraack* stelling: ze roepen op tot opbouw van het Nederlands en zien het als hun taak om als rederijkerskamer 'het Duyts (=Nederlands) op te helpen, vercieren ende verryken'.[11] De opbouw van de taal betekende beregeling op het gebied van spelling en grammatica, met andere woorden *codificatie*.

Het aanbrengen van enige ordening in de uiteenlopende spellingconventies was onder meer belangrijk voor boekdrukkers. Er waren al eerder aparte geschriften over spelling verschenen, zoals in 1550 de *Nederlandsche Spellijnghe* van de Gentse drukker Joos Lambrecht en Pontus de Heuiters *Nederduitse Orthographie*, die in 1581 bij Plantijn in Antwerpen werd gepubliceerd. De spelling vormt echter [illegible] een belangrijk onderdeel van de grammatica's: in de *Twe-spraack* nam de spelling ongeveer een derde van het totale aantal pagina's in beslag. Naar eigen zeggen van de auteurs vertoonde hun spelling een sterke overeenkomst met de spellingtraditie en werd ze gekenmerkt door eenparigheid en gelijkvormigheid. Onder het eerste werd bijvoorbeeld de regelmaat verstaan om alle lange klinkers in gesloten syllaben met een dubbel teken te spellen (*aa, uu, oo, ee*) en niet bijvoorbeeld *ae* of *ue*; onder het tweede, nog heden ten dage welbekende spellingprincipe valt het spellen van *krabt* (en geen *krapt*) op grond van *krabben*. Hun spellingideeën hadden zij getoetst door in Hollandse, Brabantse en Vlaamse steden een soort van enquête te houden met behulp van 'tafelkens', waarin hun spellingvoorstellen door middel van voorbeelden werden verduidelijkt.[12]

Afgezien van spellingregels geeft de *Twe-spraack* ook voor het eerst grammaticale regels van het Nederlands aan, niet alleen beschrijvend, descriptief, maar juist ook in regelende, 'opbou-

Titelpagina van de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, de eerste gedrukte Nederlandse grammatica.

wende' zin. Het ordenen van de taal zou naar de mening van de auteurs volgens het aan de taal eigen systeem moeten geschieden. In de praktijk houdt dit echter het regelen en indelen van de taal volgens het ideale, Latijnse voorbeeld in. Dat is onder meer het geval bij de behandeling van de naamvallen. Het naamvalssysteem is aan het eind van de middeleeuwen al danig afgebrokkeld en dit betekent dat er in de 16de eeuw slechts resten van het middeleeuwse naamvalssysteem aanwezig zijn. Desondanks wordt in de *Twe-spraack* een volledig naamvalssysteem van maar liefst zes naamvallen gepresenteerd, die met Nederlandse termen worden aangeduid: Noemer (nominativus), Barer (genitivus), Ghever (dativus), Anklagher (accusativus), Roeper (vocativus), Ofnemer (ablativus).[13] In hoofdzaak staat de auteurs een ideaalbeeld voor ogen: een goede taal is een taal met naamvallen, zoals het Latijn. Het Nederlands dient dan ook in die richting opgebouwd te worden.

Het Latijn fungeerde niet alleen als voorbeeld op morfologisch gebied, namelijk waar het de naamvalsonderscheidingen betrof. Ook werden latinistische syntactische constructies overgenomen, een verschijnsel dat veelvuldig in het contemporaine proza is te signaleren.[14] Latijnse invloed op het gebied van morfologie en syntaxis vergrootte de waardigheid van de Nederlandse taal. Op het terrein van de woordenschat lag het evenwel anders: ontlening werd hier als iets onnodigs en onwenselijks gezien.

3.3 Taalzuivering

Een zuivere, niet met bastaardwoorden vervuilde taal was een ideaal dat de humanisten voor het Latijn nastreefden (tegenover het middeleeuws Latijn) en dat werd overgenomen voor de volkstaal.[15] Men maakte bezwaar tegen het hanteren van de vele vreemde, Franse en Latijnse, woorden die in de Nederlandse taal terecht waren gekomen. Hier moet gedacht worden aan ambtelijke taal en het taalgebruik van hofkringen en van de rederijkers. In de tweede helft van de 16de eeuw verschenen woordenboekjes waarin niet-ontleende woorden waren verzameld of waarin alternatieven voor leenwoorden werden gegeven. De al eerder genoemde Joos Lambrecht publiceerde vier jaar voor zijn spellinggeschrift zijn *Naembouck van allen natuerlicken ende ongheschuumde vlaemsche woorden.*[16] Van de hand van Jan van den Werve, een Antwerps schepen en jurist, verscheen in 1553 *Het Tresoor der Duytsscher Talen*, waarin bij in de juridische wereld gebruikelijke bastaardwoorden Nederlandse termen of verklaringen worden gezet. Het werk, dat overigens meer dan alleen juridische termen bevat en dat een hulpmiddel moest zijn voor degenen die geen Latijn of andere vreemde talen kenden, bleek in een behoefte te voorzien, want het werd tot in de 18de eeuw herdrukt, vanaf 1559 onder de 'gezuiverde' titel *Den Schat der Duytsscher talen.* De rederijker Jan van Mussem verwierp in zijn *Rhetorica* van 1553 een onverantwoord gebruik van vreemde woorden. Dit is opmerkelijk, omdat de rederijkers over het algemeen het gebruik van leenwoorden cultiveerden. Dirk Volkertsz. Coornhert (1522-1590) wees in voorredes bij de door hem gemaakte vertalingen van klassieke werken ook op noodzakelijke taalzuivering.

Hij pleitte voor het uitbannen van Latijnse, Franse en andere vreemde woorden en wilde 'het oude vergeten ende versleten nederlantsce duytsch weder int ghebruyck (...) brenghen'.[17] Hij prijst in dit verband de activiteiten van Jan van den Werve, die met zijn *Tresoor der Duytsscher talen* getracht heeft 'als een eenige Hercules desen driehoofdighen Cerberum eerst te bestrijden'. Het duidelijkst schetst Coornhert de situatie en zijn eigen pogingen tot verbetering in de 'Voorreden', die hij bij de *Twe-spraack* schreef: ondanks de rijkdom van de Nederlandse taal, is en wordt er veel ontleend aan andere talen; hij wil zijn moedertaal weer in oude glorie herstellen door haar te zuiveren van die nuttelōze, geleende elementen.[18]

Het is belangrijk om te signaleren dat het bij het puristisch streven met name om afkeer van Romaanse leenwoorden ging. Slechts een enkeling verzette zich tegen ontlening aan het Duits (Duits hier gebruikt in de huidige betekenis). Pontus de Heuiter (1535-1602) somt in zijn *Nederduitse Orthographie* (1581) een reeks ontleende woorden op met daarnaast het te prefereren Nederlandse equivalent, waaronder *ambassadeur / gezant; absent / ontegenwoordih; iusticie / recht* of *rehtvaerdiheit, occasie / gelegentheit; ignoracie / onwetenheit* of *onbekentheit; restitueren / weergeven.* Opmerkelijk is dat hij ook naast uit het Duits ontleende woorden een beter geachte Nederlandse term plaatst zoals in het geval van *verlof / oorlof; feilen / missen* of *gebreken; wederspreker / tegenspreker; voorgeslagen / voorgenomen; vertrouwen / betrouwen.* Deze afwijzing van Duitse leenwoorden is in de zestiende eeuw uitzonderlijk. De Leidse gemeentesecretaris Jan van Hout (1542-1609), een vurig pleitbezorger voor het Nederlands en ijveraar voor taalzuivering, meende dat ontleningen uit het zo nauw verwante Duits het Nederlands konden verrijken. De Heuiters afwijzing staat ook tegenover de praktijk van de *Twe-spraack*, waar bovendien ontlening aan andere Germaanse talen als het Deens, Fries en Engels als alternatief voor Romaanse leenwoorden wordt voorgesteld.[19]

3.4 Codificatie en taalzuivering: het vervolg

De beschreven codificatie- en taalzuiveringsactiviteiten vinden in het zuiden en het noorden van de Nederlanden plaats, aanvankelijk met een duidelijke concentratie in het zuiden. Ook het eerste wetenschappelijke woordenboek van het Nederlands is een zuidelijke onderneming. Cornelis Kiliaan (1528/9 – 1607), corrector bij de beroemde Antwerpse drukkerij Plantijn, bracht in zijn Nederlands-Latijnse woordenboek, het *Dictionarium Teutonico-latinum* (1574), de Nederlandse woordenschat bijeen.[20] Kiliaan nam ingeburgerde woorden van Romaanse oorsprong in het eigenlijke woordenboek op, maar andere aan Romaanse talen ontleende termen, die men niet zou moeten gebruiken, stonden in een aanhangsel. Daarmee toont hij zich een voorstander van taalzuivering. De eerste Nederlandse grammatica verscheen echter zoals we zagen in het noorden, dat het centrum van het standaardisatieproces zal worden – een ontwikkeling die te maken heeft met een wijziging in de politieke constellatie. De val van Antwerpen in 1585, de splitsing in noord en zuid, de aanzienlijke immigratiestroom naar het noorden hadden zoals

bekend de uiteindelijke verplaatsing van het economisch zwaartepunt van zuid naar noord tot gevolg. Deze externe zaken hebben invloed gehad op talige processen: de standaardisering zal zich tot het noorden gaan beperken en de ontwikkeling van een standaardtaal vindt in de zeventiende eeuw dan ook daar plaats.

Op het vlak van de *codificatie* betekent de genoemde ontwikkeling dat belangrijke grammatica's in de 17de eeuw in het noorden verschijnen.[21] Het zijn de twee grammatica's van Christiaen van Heule, *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst* van 1625 en *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe* van 1633, A.L. Kóks *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* van 1649 en Petrus Leupenius' *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* van 1653. Uitsluitend op het gebied van de orthografie beweegt zich Jacob van der Schuere's *Nederduydsche spellinge* van 1612. Ook Petrus Montanus' *Spreeckonst*, een opmerkelijke klankleer van het Nederlands, die in 1635 in Delft verscheen, is hier als taalbeschouwend werk te noemen.[22] Taalkundige regelgeving en reflectie vonden overigens niet alleen in grammatica's plaats, maar ook in anderssoortige geschriften. Zo liet de Haarlemse predikant Samuel Ampzing (1590-1632) aan zijn *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland* (1628) een uitvoerig 'Nederlandsch Tael-bericht' voorafgaan, waarin opmerkingen over klanken, spelling, vormleerkwesties, woordvolgorde en een gematigd puristisch standpunt zijn te vinden.[23] Ook de jurist Antonis de Hubert (1583-na aug.1644) sprak zich in zijn 'Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tale', opgenomen in zijn psalmberijming van 1624, uit over diverse taalkwesties.[24] De door De Hubert ingenomen standpunten zijn de weerslag van de meningsvorming tijdens de zo geheten letterkunstige (=grammaticale, taalkundige) vergaderingen, die in de jaren 1622-1623 plaatsvonden en waaraan naast De Hubert onder meer Laurens Reaal, Joost van den Vondel en Pieter Cornelisz. Hooft deelnamen.[25] We zien dus dat belangrijke auteurs als Vondel en Hooft zich in taalkundige zaken verdiepten en niet alleen in deze jaren. Hooft maakte in de periode 1635-1641 diverse kanttekeningen bij taalkwesties in zijn 'Waernemingen op de Hollandsche Tael', die tot in het begin van de 18de eeuw onder taalliefhebbers hebben gecirculeerd, alvorens ze door de taalkundige Lambert ten Kate werden uitgegeven.[26] Vondel heeft op latere leeftijd tegenover Johannes Vollenhove zijn opinie gegeven over naast elkaar voorkomende vormen van taalgebruik.[27] Wanneer op deze wijze één bepaalde vorm uit diverse varianten als norm wordt gesteld, hebben we te maken met een voorbeeld van *selectie op microniveau*. We zullen echter eerst zien hoe de *selectie op macroniveau* in de Nederlanden uitpakt.

3.5 Selectie op macroniveau

De Nederlanden waren in de zestiende eeuw een gebied met verschillende dialecten. De globale driedeling is die van de zuidelijke dialecten (het Brabants en Vlaams), de noordelijke (het Hollands) en het oostelijk Nederlands dat geleidelijk overging in het Nederduitse taalgebied. Binnen het kader van standaardisering rijst vanzelfsprekend de vraag hoe het selectieproces in de Neder-

landen werkte. Ontwikkelde één bepaald dialect zich tot de standaardtaal of ontstond er een standaardtaal opgebouwd uit verschillende dialecten?

De eerste pogingen om tot een algemene taal te komen treffen we aan in geschriften die voor een zo groot mogelijk publiek bestemd waren, zoals bijbelvertalingen. Jan Utenhove (1520-1565), een West-Vlaming, trachtte in zijn vertaling van het Nieuwe Testament uit 1556 een taal te hanteren die gebaseerd was op verschillende dialecten. Het opmerkelijke is dat de oostelijke dialecten een duidelijke kleur aan die mengtaal gaven. Dit had ongetwijfeld te maken met het feit dat de vertaling bestemd was voor de vreemdelingengemeente in het Noordduitse Emden, die bestond uit voor de vervolgingen gevluchte reformatorische gelovigen uit de Nederlanden. Utenhove hoopte dat zijn taal zo algemeen was dat ze van Vlaanderen tot de Oostzeekust verstaan zou kunnen worden.[28] Utenhove's onderneming liep op een mislukking uit: het taalgebruik stond te ver van de gebruikelijke geschreven en gedrukte taal af; Duitse vormen als *aver* 'maar' *am, dem, wenn* werden in het westen niet geaccepteerd. Utenhove was niet de enige die aandacht had voor de taal van de oostelijke streken. Er is in de zestiende eeuw zelfs een aanzet geweest tot de ontwikkeling van een oostelijke schrijftaal, die gehanteerd werd in reformatorische geschriften van onder meer Menno Simonsz., Joannes Anastasius Veluanus en Hendrik Niclaes, maar die ontwikkeling is afgebroken. Daarbij zal, naast de grote invloed die de zuidelijke schrijftaal al sinds de middeleeuwen had, zeker ook een rol gespeeld hebben dat het, in de bloeiperiode van de Hanze zo belangrijke, Nederduits met de teruggang van deze handelsorganisatie in de zestiende eeuw in Noord-Duitsland als officiële taal verdrongen werd door het Hoogduits. Daarmee viel een mogelijke steun voor de oostelijke schrijftaal, die op dood spoor belandde, weg.

Vijfentwintig jaar na Utenhove's mislukte poging stond Pontus de Heuiter in zijn al genoemde *Nederduitsche Orthographie*, ook een algemeen Nederlands voor dat bestond uit het beste van de verschillende dialecten. Een oostelijke component hoorde daarbij: hij gaf aan dat hij zijn eigen Nederlands had gesmeed 'uit Brabants, Flaems, Hollants, *Gelders en Cleefs* (cursief MvdW)'.[29] De grammaticus Christiaen van Heule neemt ongeveer een halve eeuw na De Heuiter in zijn *Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe* van 1633 nog een positieve houding in ten opzichte van de in oostelijke taal geschreven bijbelvertalingen uit Emden, die volgens hem in de categorie bijbelvertalingen, kronieken, en geschriften van hoven en steden 'de volmaektste' worden geacht, ondanks het feit dat de taal van die oostelijke streek aanzienlijk van het Nederlands afwijkt. Het gunstige oordeel van Van Heule is echter uitzonderlijk. Over het algemeen is in de zeventiende eeuw de positie van de oostelijke dialecten marginaal: ze werden niet als goed Nederlands beschouwd, maar als een mengelmoes van Nederlandse en Duitse elementen. Een bepaald voorval is in dit verband illustratief. Voor de Statenvertaling, die op last van de Staten-Generaal tot stand werd gebracht (zie ook 3.6), moesten reviseurs, uit alle provincies afkomstig, worden aangesteld, die de vertaalde teksten zouden doornemen en zonodig herzien. De synodeleden uit Drente en Overijssel verzochten echter van deze taak verschoond te blijven, omdat er in hun streken nauwelijks goede kennis van het Nederlands aanwezig was![30]

De oostelijke dialecten hebben in de zeventiende eeuw geen prestige. Wanneer we een enkel positief oordeel aantreffen, dan is dat veelal binnen de context van een specifiek op een oostelijke streek gericht werk. Zo behandelt Arend van Slichtenhorst in zijn *Alle de XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen* van 1653 de 'Geldersse spraek en oudheyd van de Duytsse [=Nederlandse]'.[31] Daar komen een oordeel over het Gelders en een bepaalde houding ten opzichte van taalvarianten naar voren. Geen Nederlands dialect zou de 'Duytsse moeder-tael' meer benaderen dan het Gelders, omdat dit dialect 'mannelijk is ende de woorden volkoemen wt-brenght'. Een uitzondering hierop vormen de inwoners in het gebied dat aan het Sticht Utrecht of aan Holland grenst: zij zouden 'een botter tael hebben dan de binnen-landers'. Het botte bestaat in het gebruik van *gout, hout, zout* in plaats van *golt, holt, zolt*. De voorkeur voor het Gelders dialect met oostelijke kenmerken (*golt, holt*) is hier duidelijk.[32]

Het oostelijk Nederlands zal geen factor van belang zijn bij de verdere ontwikkeling van de standaardtaal, die in de 17de eeuw in de noordelijke Nederlanden plaatsvindt. Het standaardisatieproces gaat zich met name in het economisch machtige Holland afspelen. Dit betekent overigens niet dat er geen zuidelijke invloeden in de standaardtaal in ontwikkeling zijn te bespeuren. De op het eerste gezicht merkwaardige aanwezigheid van zuidelijke elementen is terug te voeren op het prestige dat de zuidelijke dialecten hadden. Op zichzelf zegt een typering van de schoonheid met 'een Brabands tongh' in het volgende citaat uit Johan de Brune's *Bankket-werk* niet meer dan Van Slichtenhorst's positieve kwalificatie van het Gelders:

> Men zeght, dat een schoone vrouw moet hebben een Neerlands lijf, een Enghelands aenghezicht, *een Brabands tongh*, en een Hollands hert (cursief MvdW).[33]

Het citaat kan echter geplaatst worden tegen de achtergrond van de belangrijke positie die de zuidelijke dialecten in het noorden hadden. De geschreven en gedrukte taal had steeds zuidelijke kenmerken vertoond. De eerste ambtelijke documenten en een bloeiende literatuur ontstonden in de middeleeuwen in het zuiden en hadden een voorbeeldfunctie. Wat de gedrukte geschriften van later tijd betreft, moet de invloed van specifieke werken zoals de wijd verspreide zuidelijke reformatorische geschriften niet onderschat worden: de psalmvertaling van de Gentenaar Petrus Datheen (ca. 1531-1588) en zijn vertaling van de Heidelbergse Catechismus zijn eeuwenlang in gebruik gebleven. Ook vertoonden de vaak van oorsprong zuidelijke leermiddelen op de zo geheten Duitse (=Nederlandse) en Franse scholen zuidelijke taalkenmerken. Eveneens moet invloed van de aanzienlijke aantallen immigranten uit het zuiden, die in de jaren 1572 tot 1630 met name in de steden van Holland en Zeeland een groot percentage van de bevolking uitmaakten, niet uit het oog worden verloren.[34]

Het was niet alleen een kwestie van aantallen, maar – wat belangrijker is – het ging om een prestigueuze groep. Onder de zuidelijke immigranten bevonden zich invloedrijke kooplieden, wetenschappers en drukkers, die in hun nieuwe omgeving vaak een belangrijke rol speelden en

op vooraanstaande plaatsen terecht kwamen. Zo waren – om slechts enkelen als voorbeeld te noemen – de wiskundige Simon Stevin (1548-1620), de staatsman Philips van Marnix van St. Aldegonde (1540-1598), auteur van de satirische *Byencorf der H. Roomsche Kercke*, de bekende geleerden Daniël Heinsius (1580-1655) en Casper van Baerle (1584-1648), de schilder en dichter Karel van Mander (1548-1606) en de dichter Joost van den Vondel (1587-1679) uit het zuiden afkomstig. Ook al pasten zij zich deels aan het noordelijk taalgebruik aan – Vondel deed dit in de loop der jaren heel duidelijk – toch bleven hun geschriften bepaalde van oorsprong zuidelijke kenmerken vertonen. Ook Zuidnederlandse schoolmeesters en schoolvrouwen vestigden zich in de noordelijke Nederlanden als houders van Duitse en Franse scholen, waardoor – tezamen met de zuidelijke leermiddelen – invloed van zuidelijk gekleurde taal in het onderwijs onmiskenbaar aanwezig was. Groepen met prestige zijn van belang bij taalontwikkelingen: ze dienen in verschillende opzichten als voorbeeld en worden, zeker ook in hun taalgebruik, nagevolgd.

Men had bij de vorming van de standaardtaal dus te maken met de status van de zuidelijke dialecten en met de Noordnederlandse taalwerkelijkheid. In het begin van de 17de eeuw voelde Bredero nog de behoefte om het Hollands te verdedigen tegenover het Brabants door op lelijkheden van het Brabants te wijzen, die dit dialect net zo goed heeft als de taal van de botte Hollanders, een door zuiderlingen gegeven typering. In zijn 'Tot den goetwillighen leser' bij de *Spaenschen Brabander* (1618) meldt hij: 'De Brabantsche Tale heb ick tot geen ander eyndt hier in ghevoeght, als om haare arme hovaardy an te wijsen, dat sy also wel haar lebbicheden (=lelijkheden) heeft als de botte Hollanders (...)'. In de *Spaenschen Brabander* komen zoals bekend in de personages van Jerolimo en Robbeknol respectievelijk het Antwerps en het Amsterdams tot leven. De taalvarianten uit deze stedelijke dialecten kwamen overigens geen van beide voor opname in de standaardtaal in aanmerking. Vondel kon halverwege de 17de eeuw in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* (1650) met recht oordelen: 'out Amsterdamsch is te mal, en plat (=gewoon) Antwerps te walgelijck'.[35] Er speelt bij de standaardisatie niet alleen een dialectkeuze, maar ook een sociolinguïstische dimensie: het Hollands dat de basis voor de standaardtaal vormde, moest Hollands van een bepaald niveau zijn. Vondel duidt daar in zijn *Aenleidinge* in algemene zin op, wanneer hij over de juiste taal opmerkt:

> Deze spraeck wort tegenwoordigh in 's Gravenhage, de Raetkamer der Heeren Staten, en het hof van hunnen Stedehouder, en t'Amsterdam, de maghtighste koopstadt der weerelt, allervolmaeckst gesproken, *by lieden van goede opvoedinghe* (Vondel 1977:39-40; cursief MW).

Het was in 1650 ook niet meer nodig dat Hollands tegenover andere dialecten te verdedigen.

We hebben tot nu toe een tweede taal op het Nederlands grondgebied, het Fries, buiten beschouwing gelaten en dat heeft een reden. Het Fries werd in de 16de eeuw als schrijftaal verdrongen

door het Nederlands. Vries vermeldt in zijn recente studie over dit verschijnsel het enige contemporaine getuigenis over die schrijftaalwisseling, de mededeling van de Zwitserse humanist Konrad Gessner (1516-1565) in zijn *Mithridates* (1555). Gessners zakelijke constatering komt erop neer dat in Westlauwers Friesland in plaats van het voorheen algemeen gebruikte Fries nu het Nederlands (Brabants/Hollands) als schrijftaal fungeert. Die schrijftaalwisseling zou het gevolg zijn van het feit dat de Westerlauwerse Friezen, in het bijzonder de stedelingen, het Nederlands (Brabants/Hollands) als spreektaal zijn gaan gebruiken. Zij deden dit vanwege hun omgang met Hollandse kooplieden èn vanwege het feit dat het Hof van Friesland, dat vooral uit Brabanders bestond, het Brabants, zowel mondeling als schriftelijk, gebruikte.[36] Volgens de geschiedschrijver Suffridus Petrus (1527-1597) wordt in de Friese steden Nederlands gesproken, alleen op het platteland blijft het Fries gehandhaafd. Friesland moet dus in de 17de eeuw beschouwd worden als deel van het Nederlandse schrijftaalgebied.

3.6 Selectie op microniveau

De selectie op macro-niveau houdt dus niet de ontwikkeling van één dominant dialect tot de standaardtaal in. Tegen de achtergrond van de 'traditie' in de geschreven taal en de invloed van de zuidelijke immigranten, wordt het begrijpelijk dat zuidelijke (vooral Brabantse, maar ook Vlaamse) elementen belangrijke bestanddelen zijn gaan vormen van de standaardtaal in wording. Er is zelfs in de huidige Nederlandse woordenschat lexicale variatie te vinden die terug te voeren is op de opname van zuidelijke woorden. Voorbeelden daarvan zijn: *nou – nu; sturen – zenden; gooien – werpen; (op)tillen – heffen; huilen – wenen; graag – gaarne; mooi – schoon; jij – gij; al – reeds; vandaag – heden; gauw – spoedig; zoals – gelijk; lui – lieden.* De eerste woorden van elk paar zijn oorspronkelijk Hollands, de tweede, uit de zuidelijke Nederlanden afkomstig, zijn in het noorden de plechtige varianten geworden.

In de zeventiende eeuw gaat een Hollandse standaardtaal met zuidelijke elementen ontstaan. Om een goed beeld te krijgen van dit proces en van de verhouding tussen het Hollandse en het zuidelijke aandeel zou de selectie op microniveau gedetailleerd onderzocht moeten worden. Wat gebeurt er in gevallen van specifieke klankvarianten en morfologische varianten? Het gaat, om enkele concrete voorbeelden te noemen, om selectie uit het Hollandse *speulen, weunen, stien* (en vergelijkbare voorbeelden) en het zuidelijke *spelen, wonen, steen*, het zuidelijke verkleinwoord *-ke(n)* en het noordelijke *-je(n)*, het Hollandse *mijn* (persoonlijk voornaamwoord) en het zuidelijke *mij*. Variatie op het lexicale vlak zou trouwens ook onderzocht moeten worden, want lang niet altijd bleef lexicale variatie zoals in de voorbeelden hierboven bestaan. Nagegaan zou moeten worden wat in gevallen van variatie grammatica's, woordenboeken of andere taalbeschouwende werken impliciet als uitgangspunt nemen of expliciet als norm voorschrijven en daarbij aansluitend wat de praktijk van taalgebruikers is. De praktijk van sommige taalgebruikers is belangrijker dan die van andere: invloedrijke auteurs, zoals Hooft en Vondel, worden door ande-

ren als voorbeelden gezien en nagevolgd (zie ook 4.6). Hetzelfde geldt voor invloedrijke geschriften als de Statenvertaling, waartoe op de Synode van Dordrecht (1618-1619) werd besloten en die in 1637 uitkwam.[37] Om een indruk te geven van de selectie op microniveau zal ik een voorbeeld van selectie behandelen waarin een sociolinguïstisch aspect een duidelijke rol speelt. Het betreft de selectie uit *mijn/ mij* in de Statenvertaling.

De Statenvertaling werd, net als de King James-vertaling in Engeland, als reactie op godsdienstige onenigheid, hier tussen remonstranten en contra-remonstranten, op last van het hoogste gezag, hier de Staten-Generaal, ondernomen. Een goede, betrouwbare bijbelvertaling uit de grondtekst was essentieel in theologische discussies. Er werden drie vertalers voor het Oude en drie voor het Nieuwe Testament aangesteld en hun werk zou worden doorgenomen door reviseurs. Er werd gestreefd naar een algemeen aanvaardbaar taalgebruik. Door vertalers en reviseurs uit verschillende gewesten te kiezen, zowel uit het noorden als uit het zuiden, trachtte men tot een algemene taal te komen waarin kenmerken die slechts tot één beperkt dialectgebied behoorden, geen plaats kregen. Niet elk op ruime schaal verbreid Hollands dialectkenmerk werd voor gebruik goedgekeurd. In de Resolutien, die in 1628 werden opgesteld, staat aangegeven voor welke spellingen en welke woordvormen men in de Statenbijbel koos. De vertalers van de Statenbijbel, die verschillende taalkwesties bespraken en besloten welke taalvarianten zij zouden hanteren, hadden oog voor de niveauverschillen in het taalgebruik en wezen op grond daarvan bepaalde taalvarianten als afkeurenswaardig af. Een voorbeeld daarvan zijn de objectsvormen van *ik*. In het 16de- en 17de-eeuws noordelijk Nederlands kwamen als objectsvormen van *ik* zowel *mij* als *mijn* voor. Blijkens de notulen van hun besluiten verwierpen de Statenvertalers *mijn* als plat of familiaar. In hun paradigma voor *ik* staat een kanttekening bij *mij*: *nunquam mijn, ut vulgus hic loquitur* 'gebruik nooit *mijn* zoals de lagere regionen van de samenleving dat doen in het spreken'.[38] De vorm *mijn* was een kenmerk van de taal van de lagere klassen en dat betekende dat deze typisch Hollandse dialectvorm werd afgewezen. *Mijn* is dan ook uiteindelijk niet tot de standaardtaal gaan behoren; de norm werd *mij* en *mijn* is uit de beschaafde geschreven taal verdwenen.[39]

Het zuidelijk Nederlands heeft nog een duidelijk stempel gedrukt op de Statenvertaling: men handhaafde plechtig klinkende vormen op *e* als *Heere*, gebruikte het diminutiefsuffix *-ken* en verscheidene Zuidnederlandse woorden als *zenden, bestieren, lieden, kiecken* en dergelijke. Het verouderde *ende* 'en' werd vanwege de plechtstatigheid ook nog gehanteerd. Ongeveer twintig jaar nadat de eerste druk van de persen was gerold, was elke gereformeerde kansel en elk gereformeerd gezin in de Republiek van de nieuwe Statenbijbel voorzien.[40] De taal van de Statenvertaling, die zo'n belangrijke plaats innam, heeft in de prediking, bij lezing in gezinnen en bij gebruik van bijbelteksten en -fragmenten op scholen grote invloed uitgeoefend. Iets daarvan is nog zichtbaar in de reeks van zegswijzen en uitdrukkingen, afkomstig uit de Statenvertaling, die tot de dag van vandaag in het taalgebruik zijn terug te vinden. Het zijn uitdrukkingen zoals bij-

voorbeeld *je licht niet onder de korenmaat zetten, de haren rijzen je te berge, de verzenen tegen de prikkels slaan, bij de pakken neerzitten, iets ter elfder ure doen.*[41]

3.7 Eigenschappen van het Nederlands en functieuitbreiding

Een positieve taalattitude, zelfs een chauvinistische verheerlijking van de eigen taal, is een bekend gegeven, dat we ook in de eerder besproken Europese landen tegenkwamen. Dat geldt eveneens voor het noemen van bepaalde goede eigenschappen van de moedertaal. In de Nederlanden wijst de veelzijdige wiskundige en ingenieur Simon Stevin (1548-1620) in zijn 'Uytspraeck van de weerdigheyt der duytsche tael' uit 1586 naast de hoge *ouderdom* van het Nederlands nog op vier andere kenmerken.[42] Het zijn de aanwezigheid van een groot aantal *éénlettergrepige woorden*, het bijzonder *vermogen om samenstellingen en afleidingen te vormen*, de geschiktheid als taal van de wetenschap en de 'beweeglijkheid' van het Nederlands, dat wil zeggen het *vermogen om te overtuigen en te ontroeren*. De veronderstelde ouderdom van het Nederlands, die ook in de *Twe-spraack* wordt genoemd, is in beide gevallen de weerklank van Goropius Becanus' opvattingen en daarmee van de humanistische traditie. De éénlettergrepigheid of monosyllabiciteit, die eveneens in de *Twe-spraack*, bij Becanus en bij Duitse humanisten wordt aangetroffen, had Stevin al eerder naar voren gebracht in zijn leerboek voor de logica, *Dialectike ofte Bewysconst* van 1585, waar hij in een dialoog één van de sprekers de kortheid van de woorden als waardevol kenmerk van het Nederlands laat noemen: 'het Duytsch, als seer oude ende aldervolmaeckste spraecke, bestaedt meer dan eenighe ter werelt uyt eensillibighe grondtnamen'.[43] Het vermogen samenstellingen en afleidingen te vormen, wordt eveneens bij Becanus en in de *Twe-spraack* als een kenmerk van de rijkdom van het Nederlands genoemd, 'hier in hebben wy ghelyck de Grieken meerder ryckheid als de Latynen'. Het is een eigenschap die goed van pas komt om 'kunstwoorden' (=vaktermen) te vertalen zoals bijvoorbeeld *letterkunst* (grammatica) en *woordboek* (dictionarium).[44] Al eerder kwamen we het relatief grote vermogen om samenstellingen te vormen bij Sydney en Carew tegen. Dit kenmerk van de Germaanse talen is ook in de Duitse grammaticale traditie onder meer bij Albertus te vinden.[45] De overtuigende en ontroerende kracht van het Nederlands, is een meer functioneel kenmerk, dat op zichzelf thuishoort op het gebied van de retorica. Het is mij niet bekend dat het daar heel specifiek met het Nederlands in verband wordt gebracht. De overtuiging dat het Nederlands geschikt is om als taal van de wetenschap te fungeren, wordt vaker naar voren gebracht, zoals we zullen zien. Stevin meende dat het Nederlands daarvoor bij uitstek geschikt was en hij heeft die overtuiging wel zeer in de praktijk gebracht: op een enkel vroeg werk na zijn al zijn wetenschappelijke geschriften in het Nederlands gesteld.

Functieuitbreiding, het gebruik van de volkstaal op terreinen waarop ze tevoren niet werd gehanteerd, werd bepleit voor het belangrijke gebied van de wetenschap. De rederijkerskamer In Liefd' Bloeiende brak in 1585 in haar, op de grammatica volgende, logica, het *Ruygh-bewerp van-*

de Redenkavelingh ('ruwe schets van het redeneren') een lans voor het gebruik van het Nederlands op de Leidse universiteit. Tevergeefs, het Latijn handhaafde zijn positie, al werd het Nederlands wel de voertaal op de met de universiteit gelieerde ingenieursschool, die in 1600 werd opgericht door prins Maurits en Simon Stevin. Wat de overwegingen hierbij waren en of de functieuitbreiding ook daar blijvend was, zullen we in 5.1 zien. Stevin was een uitgesproken voorstander van het gebruik van de volkstaal op het gebied van de wetenschap. Ook anderen hadden evenwel al eerder in de 16de eeuw getoond dat het gebruik van het Nederlands in wetenschappelijke geschriften mogelijk was. Rembert Dodoens (1517-1585) publiceerde zijn *Cruijde Boeck*, een botanisch werk, in 1554 in het Nederlands. Het was in het Nederlands geschreven opdat het van nut zou kunnen zijn voor 'alle cruytliefhebbers ende alzoo wel den leecken van der Latijnscher sprake ignorant als den gheleerden'.[46] De cartograaf Abraham Ortelius (1527-1598) had zelf zijn *Theatrum orbis terrarum* (1570) in het Nederlands vertaald. Jan Wouters verdedigde in zijn vertaling van het *Epitome* van Andreas Vesalius van 1569 het gebruik van het Nederlands voor een geneeskundig werk.[47]

Het gebruik van het Nederlands op de verschillende terreinen van de wetenschap stelde wetenschappers en vertalers van Latijnse wetenschappelijke werken voor het probleem van de *vaktermen*. Hiervoor waren twee oplossingen te geven: men kon de bestaande leenwoorden hanteren, die men al of niet in de uitgangen aanpaste aan het Nederlands of men kon nieuwe Nederlandse termen creëren. Voor die nieuwe termen kon men oude woorden gebruiken of nieuwvormingen (neologismen). Voorbeelden van purismen die als nieuwe grammaticale termen fungeerden, zijn onder meer de volgende in de *Twe-spraack*: *enkel ghetal* voor *singularis*, *meervoud* voor *pluralis*, *letterkonst* voor *grammatica*, *naam* voor *nomen* en *woord* voor *verbum*. In het *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling* zijn de termen *onderwerp* voor *subiectum* en *ghezeg* voor *praedicatum* te vinden, terwijl *redenkaveling* zelf een purisme is voor *dialectica*. Op het gebied van de grammatica en de logica trachtte men dus vaktermen te vernederlandsen. Sommige van deze neologismen (bijvoorbeeld *onderwerp, gezegde, meervoud*) hebben ingang gevonden, andere zijn weer verdwenen. Door het gebruik in de werken van Simon Stevin kregen verscheidene Nederlandse wiskundige termen een blijvende plaats in de taal zoals *middellijn, vlak, driehoek, kegel, vierkant, rechthoekig, omtrek, aftrekken, delen, wortel, meetkunde*, die voor een deel van hem zelf afkomstig zijn. Andere door hem gehanteerde purismen als *naelde* (voor *piramide*), *seul* (voor *cilinder*) en *vergaren* 'optellen', werden niet in de vaktaal opgenomen. Het met functieuitbreiding gepaard gaande probleem van de vakterminologie zal in 5.3 nog nader aan de orde komen.

Naast het gebruik van het Nederlands in wetenschappelijke geschriften, won het op politiek gebied terrein. Aan het hof in Brussel was Frans de voertaal geweest en ook aan de stadhouderlijke hoven in de 16de en 17de eeuw was dat het geval. Mede onder invloed van de zuidelijke gewesten (waartoe ook hoofdzakelijk Franstalige gebieden als Namen, Artois en Henegouwen hoorden) had het Frans eveneens binnen de Staten-Generaal als ambtelijke en diplomatieke taal gefungeerd. De Staten-Generaal besloten evenwel in 1582 om in de meeste documenten en uit-

gaande stukken het Nederlands te gebruiken in plaats van het Frans. Ze beriepen zich in dit verband op een middeleeuws privilege, waaraan zij de landheer en zichzelf wilden houden.[48]

Buiten het kader van functieuitbreiding valt het gebruik van het Nederlands als literaire taal (er bestond immers al een letterkunde in de volkstaal in de middeleeuwen). Wel zagen we dat in Italië en Frankrijk de aanwezigheid van een volkstalige renaissanceliteratuur het aanzien van de moedertaal bijzonder verhoogde. De nieuwe, renaissancistische literatuur kwam in de Nederlanden in de 16de eeuw tot ontwikkeling: invloed van de Franse renaissanceliteratuur is onder meer te vinden bij Lucas de Heere, Jan van der Noot en Jan van Hout. Voor de taalgeschiedenis is de aanwezigheid van de Nederlandstalige renaissanceliteratuur in zoverre van belang dat de geschiktheid van het Nederlands daarmee werd bewezen. Zonder bijzondere aandacht te schenken aan de vernieuwende literaire produktie (zoals bijvoorbeeld de *Nederduytsche Helicon*), wijs ik erop dat een literaire mijlpaal ook relevantie kan hebben binnen het standaardisatieproces.[49] Bij wijze van excurs zal een overtuigend voorbeeld aan de orde komen: Daniël Heinsius' dichtbundel *Nederduytsche Poemata*, die in 1616 bij Willem Jansz. in Amsterdam verscheen.

3.8 Literatuur en standaardisatie

Heinsius' renaissancistische dichtbundel werd als een nationale prestatie gezien.[50] De editeur van de dichtbundel, Petrus Scriverius, legt de nadruk op het gebruik van de moedertaal: het ging om nieuwe dichtkunst, die de geleerde Heinsius niet in het Latijn, maar in het Nederlands had geschreven. Dat was voor Scriverius en zijn tijdgenoten een overtuigend bewijs voor de mogelijkheden van de Nederlandse taal. In het uitvoerige gedicht waarmee Scriverius de bundel aan Jacob van Dyck, ambassadeur van Gustaaf II van Zweden opdraagt, staat niet Jacob van Dyck of Daniel Heinsius, maar de Nederlandse taal in het middelpunt. Dat is met enkele illustraties uit deze invloedrijke tekst, die niet alleen in de Nederlanden, maar ook in Duitsland doorgewerkt heeft, aan te geven.[51]

De Nederlandse taal wordt geprezen als een 'tael ongelooflick soet', een taal 'vol sins (=betekenis), vol defticheyts, vol luysters'. Het is een taal 'rijck en onvermenght', die daarom ook het buitenlandse schuim, dat wil zeggen leenwoorden, niet nodig heeft. Taalvergelijkend wordt ze de prinses van alle talen genoemd, 'die gansch Europa door de taelen trotsen mach', die in Europa met de andere talen kan wedijveren en die zich tot de andere talen verhoudt als de stralende zon tot de zwarte nacht. Het is ook 'schier d'outste diemen vindt'! Uit deze onomwonden lofrede op de Nederlandse taal blijkt dat Scriverius de toenmalige opvattingen over taal goed kende en die in zijn gedicht verwerkte. Wanneer de Nederlandse taal als rijk en onvermengd gekarakteriseeerd wordt, zijn dat dezelfde kwaliteiten die in de *Twe-spraack vande Nederduytsche Letterkunst* naar voren gebracht werden. Door haar tot de oudste talen te rekenen ('schier d'outste diemen vindt'), neemt Scriverius een standpunt in de discussie over de ouderdom van talen in. Hij schaart zich niet aan de kant van Goropius Becanus, die de Nederlandse taal als de oudste beschouwde, maar

eerder aan de kant van onder meer Abraham van der Mijle, voor wie het Nederlands ná het Hebreeuws de oudste taal was (zie 4.1).

Het naar voren brengen van een positieve taalattitude en het noemen van de kwaliteiten van de moedertaal zijn niet de enige standaardisatieaspecten die in het gedicht naar voren komen. Scriverius roept ook op de taal op te bouwen. Hij geeft aan dat Heinsius het als een schande beschouwde dat zijn moedertaal zo weinig gehanteerd werd. Heinsius heeft bijgedragen aan de opbouw van de taal door het Nederlands in zijn dichtbundel te hanteren. Nu moeten anderen volgen. Scriverius betreurt de verwaarlozing van zijn fraaie moedertaal ('en ist niet hoochlick te beklagen') en spoort de Nederlanders aan om haar op de been te helpen en haar met geleerdheid op te bouwen. Opmerkelijk is de grote overeenkomst met de volgende passage uit de opdracht bij de *Twe-spraack*:

> Ist niet *hooghlyck te verwonderen ende een recht beclaaghlyke zake* (...) dat al hoe wel onze alghemene Duytsche taal een *onvermengde, ryke*, cierlycke ende verstandelycke spraack is (...), datze nochtans zo zwackelyck opghehulpen ende zo wainigh met *gheleerdheyd* verryckt ende verciert word (Twespraack 1584:53; cursief MvdW).

Het betreurenswaardige, de geleerdheid en de onvermengde, rijke taal, al deze elementen zijn daar te vinden.

De Nederlandse taal moet enerzijds met grammaticale regels opgebouwd en geordend worden (codificatie), anderzijds moet er ook functieuitbreiding plaatsvinden. De moedertaal is namelijk ook geschikt om op de belangrijke terreinen van wetenschap en dichtkunst te functioneren. Scriverius is daar ondubbelzinnig over: denk niet dat de Nederlandse taal niet geschikt is om de bedoelingen van een dichter ('een gemoet dat Phoebus selve drijft') of van een geleerde ('een geleert gemoet, dat Minerva loopen doet') tot uitdrukking te brengen. Het is een oproep tot functieuitbreiding die we eerder zijn tegengekomen. Wat de wetenschapstaal betreft zal nog duidelijk worden (zie hoofdstuk 5) dat ondanks de indringende oproep in het *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling* (1585), de aansporingen van Scriverius, van Stevin en vele anderen, het Latijn nog lang zijn status als wetenschapstaal aan de universiteiten behield.

Scriverius' opdracht in dichtvorm laat zien dat er geen scheidslijn tussen literatuur en taalbeschouwing was: lofprijzingen van het Nederlands, oproepen om de taal op te bouwen door codificatie en functieuitbreiding zijn niet alleen in voorwoorden bij grammatica's, maar ook in literatuur te vinden.

3.9 De standaardiseringsproblematiek

Het proces van standaardisatie, dat zich vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw in de Nederlanden ging voltrekken, laat codificatie, selectie en functieuitbreiding zien. De *codificatie* van de

taal kreeg voor het eerst gestalte in een grammatica, de *Twe-spraeck vande Nederduitsche letterkunst*, en in een uitgebreid woordenboek, Kiliaans *Dictionarium*. Rond 1600 zijn de eerste aanzetten voltooid. De verdere uitwerking vindt plaats in de 17de eeuw. In de eerste helft van de 17de eeuw verschijnen er belangrijke grammaticale geschriften en andere taalbeschouwingen. Omstreeks 1650 kan men zeggen dat op het gebied van codificatie een zekere consolidatie is bereikt: er zullen na Leupenius' grammatica van 1653 in de 17de eeuw geen nieuwe grammatica's meer het licht zien. Het proces van standaardisatie vindt plaats in een context van dialectverschillen en dat impliceert selectie. De *selectie op macroniveau* valt nadelig uit voor het oostelijk Nederlands. Omstreeks 1650 is duidelijk dat de standaardtaal gevormd wordt uit het Hollands, van een bepaald niveau, en zuidelijke taalelementen. Uit de verscheidenheid van taalvarianten worden bij de verdere ontwikkeling van de standaardtaal keuzes gemaakt: de *selectie op microniveau*, waarbij bepaalde taalvarianten worden geaccepteerd, andere afgewezen, gaat door. De moedertaal wordt op verscheidene nieuwe terreinen gehanteerd, maar waar deze *functieuitbreiding* voor het Nederlands als wetenschapstaal toe leidt, zullen we in hoofdstuk 5 zien. Met de nieuwe renaissanceliteratuur, die het Nederlands aanzien geeft, blijken bekende geluiden over de moedertaal samen te gaan.

Renaissance, reformatie en het nationaal bewustzijn zijn de bekende externe factoren die in de Nederlanden een belangrijke rol hebben gespeeld. Het voorbeeld van andere landen had een stimulerende werking en dat wordt ook herhaaldelijk met nadruk genoemd. Zo prees Coornhert al in 1561 in zijn vertaling van Cicero's *Officia* de 'hoochduytschen' die hun taal verbeterden, wees de *Twe-spraack* op de verschillende Romaanse talen en stelde Van Mander in zijn Vergilius-vertaling van 1597 de Fransen tot voorbeeld.[52] Andere externe factoren, te weten economische en politieke veranderingen zoals de val van Antwerpen en de consequenties voor Amsterdam en Holland, hebben een bepalende invloed op de standaardisatie uitgeoefend: de standaardtaal ontwikkelde zich in het noorden.

Er worden soms in de contemporaine geschriften relaties gelegd tussen de verschillende factoren in het standaardisatieproces: enerzijds is functieuitbreiding op zichzelf belangrijk voor een positievere taalattitude, anderzijds dienen taalopbouw (codificatie) en taalzuivering met succes plaats te vinden, wil de volkstaal in verschillende functies bruikbaar zijn en in staat geacht worden om op alle terreinen het Latijn te vervangen. Vanuit hedendaags taalbeschouwelijk standpunt zijn er ook vragen te stellen over de relaties tussen de factoren. Hoe liggen de relaties tussen codificatie, selectie op microniveau en de nog nauwelijks besproken acceptatie, de verdere uitbreiding van de standaardtaal over grotere groepen en grotere gebieden? Deze ingewikkelde problematiek zal aan het eind van hoofdstuk 4 aan de orde komen.

Eerst zal een nader onderzoek naar *taalattitude* in de 17de eeuw worden verricht. We mogen, gezien het besprokene, wel rekenen op een positieve attitude, maar welke redeneringen, kanttekeningen en opmerkingen over taal gaan daarmee gepaard? Zijn er bepaalde kwaliteiten of tekorten die steeds naar voren worden gebracht? Dit onderzoek wordt geplaatst in een groter kader,

namelijk dat van *het oordelen over taal en talen*. Nadat eerst een overzicht wordt gegeven van criteria bij de beoordeling van talen en nadat de hantering van één bepaald criterium, monosyllabiciteit, nader is uitgewerkt, wordt het voorwerk van een corpus vertalingen onderzocht op vertaalreflectie en in het bijzonder opmerkingen op het gebied van taal. Vervolgens wordt een uitvoerige taalbeschouwing in één vertaling, Verrotens Euclidesvertaling, nader onder de loep genomen. Een onderzoek van twee grammatica's die omstreeks 1650 zijn verschenen, moet het overzicht van taalkwesties die – bij een positieve attitude – spelen, afsluiten. Het is tevens de overgang naar een korte beschouwing over de in de vorige alinea genoemde relatie tussen standaardisatiefactoren. Hierbij zal ook de vraag naar autoriteiten in taalkwesties gesteld worden.

4

Oordelen over taal en talen

Maer alsoo onse tael een van de rijckste is, en tot maken en t'samen setten van nieuwe woorden seer bequaem, hebbe ick (daer in volgende de voetstappen van andere) onnut en onnodigh gheacht van dese nabueren te gaen leenen, 't gene wy aen ons selven hadden (W. Snellius 1622).

4.1 Criteria bij de beoordeling van talen

De houding (*attitude*) die ten opzichte van de verschillende Europese talen in de zestiende en zeventiende eeuw werd ingenomen, kunnen we in enkele hoofdtrekken als volgt typeren. De klassieke talen, het Latijn en het Grieks, stonden in hoog aanzien en datzelfde gold voor het Hebreeuws. Deze waardering werd herhaaldelijk theologisch gemotiveerd: het waren de talen waardoor God tot de mensen had gesproken (in het Oude Testament, het Nieuwe Testament en de Vulgaat) of het waren de talen van het opschrift aan het kruis. Uiteraard nam binnen het kader van de renaissance en het humanisme de waardering voor de klassieke talen alleen maar toe. Wanneer men in Romaans-sprekende landen echter oog krijgt voor de verdiensten van de eigen moedertaal, acht men die in wezen geschikt om allerlei functies te vervullen en, mits gecultiveerd, in staat om het niveau van de klassieke talen te bereiken. Het Latijn had immers ook een hele ontwikkeling moeten doormaken voordat het het stadium van het klassieke Latijn had bereikt.

Het positieve oordeel over de Romaanse talen wordt over het algemeen niet gedeeld door taalbeschouwers in Germaans-sprekende landen. Zij zien de Romaanse talen als verbasterd Latijn, bestempelen ze als schuimtalen en leggen de nadruk op de zuiverheid van de Germaanse talen. Deze positieve beoordeling van de Germaanse talen tegenover de Romaanse, hield overigens niet in dat er binnen de eerste groep geen verdere hiërarchische ordening werd aangebracht. Hoe die er precies uitzag is nogal eens afhankelijk van de nationaliteit van de betreffende taalbeschouwer. Duitse en Nederlandse auteurs nemen herhaaldelijk een kritische houding in ten op zichte van het Engels: zij keuren de grote hoeveelheid ontleend vocabulair in die taal af. De invloedrijke Duitse grammaticus Justus Georg Schottel(ius) (1612-1676) hanteerde in verband met het Engels zelfs de term 'schuim' (Latijn *spuma linguarum*), een term die gewoonlijk alleen in relatie tot de verbasterde Romaanse talen werd gebruikt. Zijn typering in de *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubtsprache* is de volgende:

> Denn als in einem Topfe, wie man sagt, alle Sprachen gekocht worden, were der Schaum davon die Englische Sprache geworden: weil dieselbe ein lauter Geflikk und Gemeng, wiewol im Grunde Teutsch ist (Schottel 1663: 141).

Of het Engels daarmee lager op de waarderingsschaal eindigde dan de Skandinavische talen is de vraag. Volgens de dominee en filoloog Abraham van der Mijle (A. Mylius 1558-1637) waren de Skandinavische talen vanwege contacten met de Lappen in elk geval niet zo zuiver als het Nederlands.[1] Die zuiverheid, waarop wel iets zou zijn af te dingen, wordt in de 17de eeuw herhaaldelijk voor het Nederlands opgemerkt. Zo geeft omstreeks 1650 Van Slichtenhorst het Nederlands een bijzonder positieve kwalificatie met de vermelding 'dat dese onse tael een oprechte, moederlijke, zelf-standighe en *ongemenghde* tael is' (cursief MvdW).[2] We hebben hier overigens mijns inziens, net als eerder bij Scriverius (zie 3.8), met een reminiscentie aan de *Twe-spraack* te doen, waar in de opdracht aan de burgemeesters van Amsterdam de aanduidingen 'hoe wel onze alghemene Duytsche taal een onvermengde, ryke, cierlyke ende verstandelycke spraack is' en 'onze moedertaal (die een moeder-taal is van meest alle ons omleggende talen)' voorkomen. *Zuiverheid* is kennelijk een maatstaf bij de beoordeling van talen, maar ook andere criteria werden aangelegd.

De *ouderdom* van talen was een belangrijk kwaliteitscriterium zoals we al in 2.4 en 3.1 zagen: immers hoe ouder de taal des te meer deze kwaliteiten van de eerste, ongetwijfeld volmaakte taal bewaard zou hebben. Aangenomen dat die eerste, volmaakte taal niet bij de zondeval of bij de bouw van de toren van Babel geheel en al teloor was gegaan. De al in de Middeleeuwen verdedigde opvatting dat het Hebreeuws de oudste taal is, wordt ook eeuwen later aangetroffen. We hebben echter ook in 3.1 gezien dat het primaat van het Hebreeuws werd aangevochten bij Joannes Goropius Becanus. Goropius Becanus trachtte niet alleen de ouderdom van het 'Duyts' te bewijzen, hij ging daarbij bovendien in op de verschillende voortreffelijke eigenschappen van deze taal. Volgens zijn redenering moest een volmaakte taal als kwaliteiten helderheid, kortheid, geschiktheid van klanken en vermogen tot woordvorming bezitten.[3] In de allereerste, volmaakte taal zouden daarom alle grondwoorden *éénlettergrepig* (*monosyllabisch*) zijn geweest; een gedachte die al eerder bij diverse Duitse humanisten is te vinden (zie 2.4). Die taal zou volgens Becanus uit een zo grote hoeveelheid monosyllabische woorden hebben bestaan dat alle gedachten heel gemakkelijk uitgedrukt konden worden zonder dat een woord meer dan één betekenis had. Dat betekent dat ambiguïteitsproblemen, die hij in het Hebreeuws had aangetroffen, niet in de allereerste taal voorkwamen. Die taal overtrof dan ook het Hebreeuws in rijkdom van woordenschat en het Latijn en Grieks in kortheid.[4] Becanus probeerde nu onder meer met monosyllabiciteit als criterium aan te tonen dat het 'Duyts' die veronderstelde oudste en volmaaktste taal was, ouder en volmaakter dan het Hebreeuws, Grieks en Latijn.

Er waren maar weinig taalbeschouwers die zo ver durfden te gaan als Becanus. Zelfs wanneer ze hun moedertaal een warm hart toedroegen, aarzelden ze om deze boven het Hebreeuws te stellen. Hoewel Abraham van der Mijle veel voor Becanus' argumenten voelde, waagde hij toch niet

in zijn *Lingua Belgica* (1612) het Hebreeuws de status van oudste taal te ontnemen. Het hoogst bereikbare was dat het Nederlands ná het Hebreeuws de oudste taal zou zijn of dat beide talen tegenover de andere talen de oudste waren. Van der Mijle beargumenteerde het eerste standpunt uitvoerig en later wordt de tweede opvatting onder meer bij Johan de Brune de Oude (1588-1658) aangetroffen.[5] Van der Mijle's standpunt wordt ook door anderen overgenomen. Van Slichtenhorst noemt het Nederlands 'naest de Hebreeusse, welke God zelve heeft willen gebruyken, de oudste van alle taelen' en verwijst hiervoor naar Van der Mijle. Hij verwerpt nadrukkelijk het idee dat het Nederlands ouder dan het Hebreeuws zou zijn als iets wat 'van alle verstandighe, en mede van de boeken Mosis, word gewraekt en wedergesprooken' en geeft daarbij een sneer naar 'de scherpzinnighe beuzelaer *Goropius Becanus* (die by de spotters weghen syne drollighe gedaente *Beck-aen-neus* word geheeten)'.[6]

Met Becanus zijn we op een tweede categorie criteria gekomen: de *linguïstische criteria* die van respectievelijk fonetische, morfologische, syntactische en lexicale aard kunnen zijn.

Wat de *fonetische* kant betreft is welluidendheid (*euphonia*) een vaak gehanteerde (vage) kwalificatie, maar er kunnen in dit verband ook andere termen gebruikt worden. Zo merkte Pontus de Heuiter, auteur van de al eerder genoemde *Nederduitsche Orthographie*, op dat de uitspraak in het Nederlands 'minlicker', 'vriendelicker' [dus: aangenamer] was dan in het Duits.[7] In de Engelse grammaticale traditie wordt 'sweetness' als een beschrijvende term gebruikt, die vaak in vergelijking met andere talen wordt gehanteerd.[8]

Op *morfologisch* vlak gaat het om flexie enerzijds en woordvorming anderzijds. We zagen al eerder in 3.2 dat het ideaalbeeld voor de volkstalen een taal met naamvallen was. Het vermogen om samenstellingen en afleidingen te vormen is eveneens een herhaaldelijk gehanteerd beoordelingscriterium. We vinden het bij Becanus, in de *Twe-spraack* en bij Simon Stevin (zie ook 3.7). Het Grieks heeft dit vermogen tot op zekere hoogte, maar het Latijn blijft op dit punt in gebreke. Het Nederlands daarentegen bezit deze voortreffelijke eigenschap in hoge mate en zelfs met een zodanige woordvormingssystematiek dat nieuwe samenstellingen heel gemakkelijk zijn te begrijpen, zo betoogt Stevin. Het eerste element is namelijk de bepaling, het tweede de kern, wat geïllustreerd kan worden met voorbeelden als *putwater – waterput* en *jachthondt* en *hondjacht*.[9]

Terwijl *syntactische* criteria nauwelijks zijn te vinden, spelen *lexicale* criteria een des te grotere rol. De relatie tussen de woorden en de aangeduide zaken in de werkelijkheid komt daarbij herhaaldelijk aan de orde. Stevin poneerde dat (idealiter) afzonderlijke, enkelvoudige zaken in de werkelijkheid correspondeerden met monosyllabische woorden en complexe zaken met samenstellingen. De relatie tussen taal en werkelijkheid is ook aan de orde, wanneer de onomatopaeïsche kwaliteiten van een taal worden genoemd. In de *Twe-spraack* wordt op de overeenkomst tussen de uitspraak van grondwoorden en hun betekenis gewezen in gevallen als onder meer *ick kauw, ick zwelghe, zucht, zuigh, slock, zuyp, pruil, kners, knor, mor, rommel*, die 'int uytspreken eensdeels bewys van hare betekenis' geven, terwijl ook 'het eyghen getier der beesten' in woorden als *ick blaf, kef, blaet, tjilp, piep, kor, maeuw, quaeck* is te vinden.[10]

ABRAH. VANDER-MILII

LINGVA BELGICA

Sive

De Linguæ illius communitate tum cum pleriſquè alijs, tum preſertim cum Latinâ, Græcâ, Perſicâ; deque communitatis illius cauſis; tum de Linguæ illius origine & latiſſimâ per nationes quamplurimas diffuſione; ut & de ejus preſtantiâ.

Quâ tum occaſione,

Hîc ſimul quædam tractantur conſideratu non indigna, ad linguas in univerſum omnes pertinentia.

Additus & eſt Index.

LVGDVNI BATAVORVM,
Pro Bibliopolio Commeliniano,
Excudebant anno cIↃ IↃ c XII.
Vlricus Cornelij & G. Abrahami.

NED.
LETTERK.

Titelpagina van Abraham van der Mijle's *Lingua Belgica.*

Het al eerder genoemde criterium *zuiverheid* heeft betrekking op de woordenschat en valt daarmee onder de lexicale criteria. Het wordt niet alleen toegepast op de Germaanse talen die verontreinigd waren met Romaanse woorden, maar ook op de Romaanse talen. Zo werd het Frans wel als een onzuiver mengsel van Keltisch, Grieks en Latijn gezien, het Italiaans als een mengsel van Latijn en Gotisch en het Spaans als een mengsel van Gotisch, Arabisch en Latijn.[11] De eveneens al eerder besproken *rijkdom* van een taal kan betrekking hebben op de woordenschat. Dat is bijvoorbeeld het geval bij Becanus, die daaronder de aanwezigheid van een grote hoeveelheid monosyllabische woorden met slechts één betekenis verstaat. Daarnaast duidt de rijkdom van een taal ook op het vermogen om samenstellingen en afleidingen te maken, een morfologisch criterium.[12]

Leerbaarheid van een taal wordt ook als kwaliteit gezien. We hebben dan te maken met een functioneel criterium, dat overigens soms nog nader geadstrueerd wordt door te wijzen op bepaalde taalkenmerken. Zo noemde Petrus Leupenius in zijn *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale* van 1653 het bestaan van slechts drie naamvallen in het Nederlands eerder een voordeel dan een nadeel in verband met de leerbaarheid:

> Noch dat achten wy *geen onvolmaaktheid, maar een groot gemakk* voor onse taale: want hoe sy minder veranderinge onderworpen is, hoe sy lichter vallt om geleert te worden (Leupenius 1653:31).

Sidney had hetzelfde ongeveer zeventig jaar eerder voor het Engels opgemerkt (zie 2.3). Dergelijke geluiden bleven klinken: Guy Miège vestigde in zijn *The English Grammar; or, the Grounds, and Genius of the English Tongue* van 1688 eveneens de aandacht op het ontbreken van flexie en het gemak dat dit oplevert voor degene die de Engelse taal leert. Over leerbaarheid konden de meningen uiteenlopen. Lodovico Guicciardini (1521-1589) velde weliswaar een gunstig oordeel over het Nederlands, 'welck voorwaer een overvloedighe rijcke tale is van eyghene ende beduydelijcke woorden, seer bequaem om te bevatten ende te scheppen alle woorden ende reden die men wilt', maar hij meende dat de Nederlandse taal moeilijk was te leren en nog moeilijker uit te spreken, zelfs voor de autochtone kinderen.[13]

Soms werd zelfs gesteld dat sprekers van een bepaalde taal een aanmerkelijke voorsprong hadden bij het leren van andere talen. Richard Carew beweert omstreeks 1595 niet alleen dat het Engels heel gemakkelijk geleerd kan worden, maar ook dat een Engelsman geen moeite heeft om een vreemde taal volkomen te beheersen (zie 2.3). Eerder al, in 1541, had Georgius Cassander in een Latijnse lofrede op Brugge opgemerkt dat de Brugse taal, het Vlaams, niet boers en evenmin onbeschaafd, ruw of onbeholpen was en dat ze op een uiterst zachte, zoetluidende en aangename manier werd uitgesproken. Het Vlaams zou bovendien zo beknopt en zo buigzaam zijn, dat geen ander volk in staat was welke vreemde taal dan ook goed en gemakkelijk te leren spreken.[14] Cassander maakte deze opmerking om vervolgens als een vanzelfsprekendheid te kunnen pone-

ren dat geen volk op een betere, aangenamere en verstandiger manier Latijn sprak dan de Vlamingen en vooral de Bruggelingen. De *vaardigheid om andere talen* zoals het Duits, Engels, Frans, Italiaans, Spaans, Portugees, Indiaas en dergelijke *te leren* naast de eigen taal wordt ook nadrukkelijk in Van der Mijle's *Lingua Belgica* (1612) genoemd als een eigenschap waarin ons volk bijna alle andere volken overtreft.[15] Niet alleen de hoeveelheid talen, maar ook het niveau van taalbeheersing zou indrukwekkend zijn: de Nederlander beheerst niet alleen de woorden en uitdrukkingen van een vreemde taal uitstekend, maar ook de uitspraak, dat wil zeggen de klanken, de intonatie en de gevoelswaarde van woorden.[16] Bij buitenlanders die een vreemde taal leren, zouden daarentegen altijd duidelijke sporen van de moedertaal aanwezig blijven.[17] Die bijzondere bekwaamheid tot het leren van talen bezitten overigens alleen de Nederlands-sprekende Nederlanders (de inwoners van Brabant, Holland en Zeeland worden met name genoemd) en niet de Frans-sprekende Nederlanders, de Walen. Expliciet worden Nederlands-sprekende vrouwen, handwerkslieden en zeelui vermeld, die een vreemde taal op het niveau van native speakers zouden spreken.[18]

Andere functionele criteria zoals de *geschiktheid van een taal* als medium voor wetenschappelijk werk in het algemeen of voor het wetenschappelijk onderwijs in het bijzonder, zijn al in hoofdstuk 3 aan de orde geweest. We hebben daar gezien dat het oordeel over de geschiktheid van een taal voor een bepaalde functie niet los gezien kan worden van de rijkdom van de woordenschat.

Incidenteel treffen we overigens ook impressieve oordelen aan waaruit geen duidelijk criterium te destilleren valt. Een voorbeeld daarvan is de typering die Richard Carew van het Nederlands geeft: de op zich positieve kwalificatie 'mannelijk' wordt gevolgd door de minder gunstige aanduiding 'verie harsh, as one readie at everie word to picke a quarrell'.[19] Nu we met het bovenstaande een indruk hebben gekregen van de criteria waarnaar talen afgemeten worden, is het ook goed om erop te wijzen dat éénzelfde criterium op verschillende wijze gehanteerd kan worden. Dit valt het best te illustreren aan het criterium kortheid of specifieker *monosyllabiciteit.*

4.2 Monosyllabiciteit

Becanus gebruikte monosyllabiciteit, zoals we eerder zagen, om aan te tonen dat het *Duyts* de oudste en volmaakste taal is. Van der Mijle hanteert het criterium monosyllabiciteit eveneens, maar hij doet dit om de ouderdom en oorspronkelijkheid van bepaalde woorden vast te stellen.[20] Het Griekse tweelettergrepige woord *purge* 'toren' moest wel jonger zijn dan het éénlettergrepige Nederlandse *burg* 'kasteel, stad' en het Griekse *lalein* moest eveneens jonger zijn dan het Nederlandse *lellen*, dat een afleiding van het Nederlandse éénlettergrepige *lel* 'huig' was. Ook vijfenzeventig jaar na Becanus' posthuum gepubliceerde *Opera* (1580) speelt monosyllabiciteit nog een rol in Latijnstalige publikaties. In het midden van de 17de eeuw had Franciscus Junius (1591-1677), de grondlegger van de Germaanse filologie, aandacht voor monosyllabiciteit in zijn

Observationes in Willerami Abbatis Francicam Paraphrasin Cantici Canticorum (1655). Hij liet in de *Observationes* een lijst met Nederlandse monosyllabische woorden (dat is de langste lijst), een met Oudengelse, een met Oudnoorse en een met Keltische (Welshe) monosyllaben afdrukken. Deze lijsten werden echter niet gebruikt om de ouderdom of de voortreffelijkheid van deze talen te bewijzen. Ze functioneren in een heel andere, etymologische context: ze worden namelijk gehanteerd om de verwantschap van de genoemde talen met het Grieks vast te stellen. Volgens Junius treffen we in het Nederlands, Oudengels, Oudnoors en Welsh een oude gewoonte aan om oorspronkelijk Griekse woorden korter te maken en de lijsten met monosyllabische woorden moeten die veronderstelling onderbouwen.[21]

Bij Becanus, Mylius en Junius, representanten van de Latijnstalige traditie, functioneert het concept monosyllabiciteit op verschillende wijze. Dit concept bleef echter niet beperkt tot de kring van in het Latijn schrijvende humanisten. Het kreeg ook een plaats in de volkstalige traditie en daar fungeert het eveneens op verschillende manieren. In de *Twe-spraack* is monosyllabiciteit een criterium waarmee de oorspronkelijke echt Nederlandse woordenschat bepaald kan worden, zoals dat ook door onder meer George Gascoigne voor het Engels werd gedaan (zie 2.3). Het is het belangrijkste argument om naamwoorden zoals *kap, kussen, zack, banck, dagge, kabel, plaats, slaaf, haast, fel, rond, sóld, ryck, kóórd, bóórd, dubbeld, blaau, ghaarde, stóffe, sluis* en werkwoorden zoals *falen, loven, glissen, pissen, graven* als oorspronkelijk Nederlandse woorden te beschouwen, en hun Franse equivalenten *cappe, couszin, sacq, bancq, dague, chable, place, esclave, haste, felon, rond, soulde, riche, chorde, bord, double, bleu, jardijn, estoffe, escluse* en *faillir, loüer, glisser, pisser, graver* als leenwoorden uit het Nederlands. Naast het argument dat bijna alle genoemde Nederlandse woorden éénlettergrepig zijn, wordt aangevoerd dat de Nederlandse woorden een ruimere betekenis dan de Franse hebben. Ook komen er samenstellingen en afleidingen van de betreffende woorden voor die geen enkel verband met de Franse taal en Franse woordvorming vertonen.[22] Het criterium van éénsyllabigheid werd eveneens toegepast voor het Latijn. In gevallen als *faam – fama, lyn – linea, kroon – corona, form – forma, wyn – vinum, wal – vallum* nam de *Twe-spraack* aan dat de Nederlandse monosyllaben de oorspronkelijke woorden waren en niet de Latijnse. Een beroemde tijdgenoot, de wiskundige en ingenieur Simon Stevin, was het daarmee eens. Hij nam aan dat de Romeinen woorden als *caes, beest, put, muer, recht, cael, graen, heer*, hadden verlengd tot *caseus, bestia, puteus, murus, rectus, calvus, granum, herus.*[23]

Simon Stevin maakte monosyllabiciteit tot één van de kernpunten van zijn taalbeschouwing en deed er iets nieuws mee: hij verzamelde statistisch materiaal om te bewijzen dat het Nederlands de eigenschap kortheid in hoge mate bezat. Hij stelde twee lijsten van Nederlandse monosyllabische woorden op. De eerste bevatte 742 Nederlandse monosyllabische werkwoorden zoals *Ic acht, blijf, denck, eer, eet, gheef, hoor, koop, lieg, neem, spreeck, tel, vrees* die staan tegenover 5 Latijnse werkwoorden en geen enkel werkwoord in het Grieks (de 45 Griekse monosyllabische

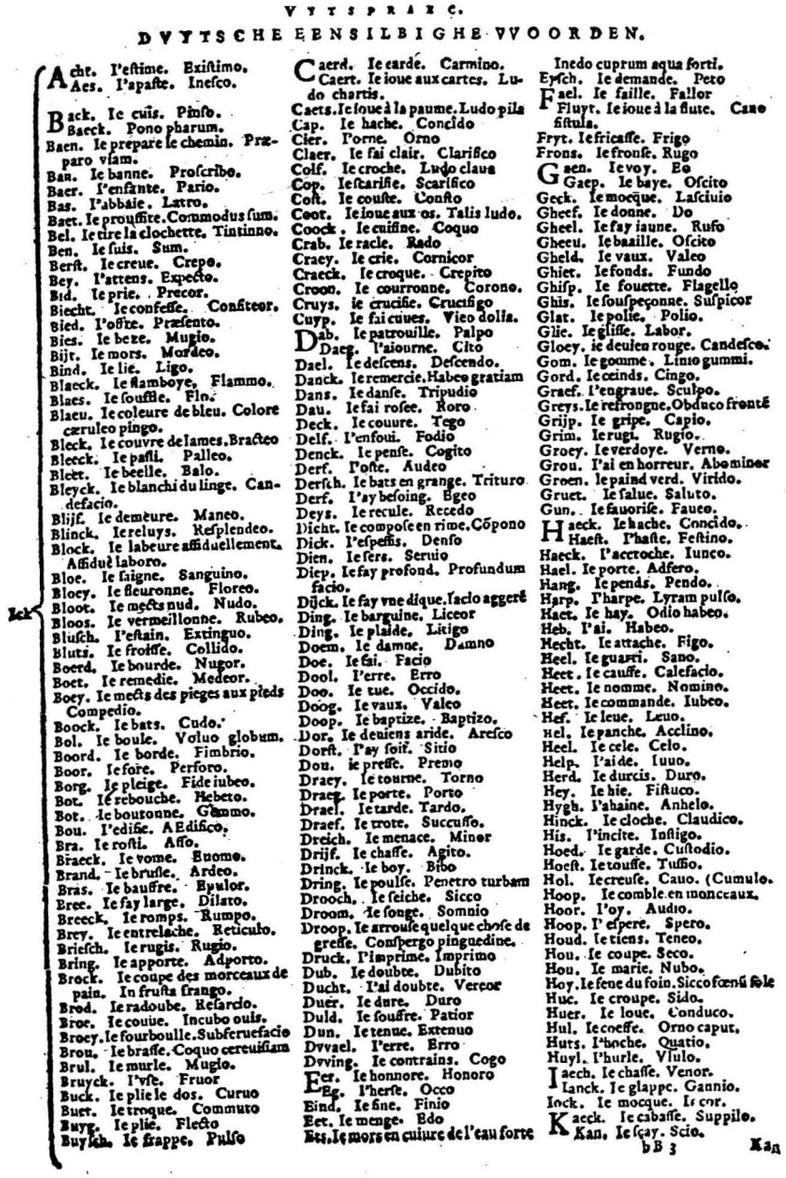

VYTSPRAEC.

DVYTSCHE EENSILBIGHE VVOORDEN.

Acht. I'eſtime. Exiſtimo.
Aes. I'apaſte. Ineſco.

Back. Ie cuis. Pinſo.
Baeck. Pono pharum.
Baen. Ie prepare le chemin. Præparo viam.
Ban. Ie banne. Proſcribo.
Baer. I'enfante. Pario.
Bas. I'abbaie. Latro.
Baet. Ie prouffite. Commodus ſum.
Bel. Ie tire la clochette. Tintinno.
Ben. Ie ſuis. Sum.
Berſt. Ie creue. Crepo.
Bey. I'attens. Expecto.
Bid. Ie prie. Precor.
Biecht. Ie confeſſe. Confiteor.
Bied. I'offre. Præſento.
Bies. Ie beze. Mugio.
Bijt. Ie mors. Mordeo.
Bind. Ie lie. Ligo.
Blaeck. Ie flamboye, Flammo.
Blaes. Ie ſouffle. Flo.
Blaeu. Ie coleure de bleu. Colore cæruleo pingo.
Bleck. Ie couvre de lames. Bracteo
Bleeck. Ie paſli. Palleo.
Bleet. Ie beelle. Balo.
Bleyck. Ie blanchi du linge. Candefacio.
Blijf. Ie demeure. Maneo.
Blinck. Ie reluys. Reſplendeo.
Block. Ie labeure affiduellement. Affidue laboro.
Bloe. Ie ſaigne. Sanguino.
Bloey. Ie fleuronne. Floreo.
Bloot. Ie meets nud. Nudo.
Bloos. Ie vermeillonne. Rubeo.
Bluſch. I'eſtain. Extinguo.
Bluts. Ie froiſſe. Collido.
Boerd. Ie bourde. Nugor.
Boet. Ie remedie. Medeor.
Boey. Ie meets des pieges aux pieds Compedio.
Boock. Ie bats. Cudo.
Bol. Ie boule. Voluo globum.
Boord. Ie borde. Fimbrio.
Boor. Ie fore. Perforo.
Borg. Ie pleige. Fide iubeo.
Bot. Ie rebouche. Hebeto.
Bot. Ie boutonne. Gemmo.
Bou. I'edifie. AEdifico.
Bra. Ie roſti. Aſſo.
Braeck. Ie vome. Euomo.
Brand. Ie bruſle. Ardeo.
Bras. Ie bauffre. Epulor.
Bree. Ie fay large. Dilato.
Breeck. Ie romps. Rumpo.
Brey. Ie entrelache. Reticulo.
Briefch. Ie rugis. Rugio.
Bring. Ie apporte. Adporto.
Brock. Ie coupe des morceaux de pain. In fruſta frango.
Brod. Ie radoube. Refardo.
Broe. Ie couue. Incubo ouis.
Broey. Ie fourboulle. Subferuefacio
Brou. Ie braſſe. Coquo cereuiſiam
Brul. Ie murle. Mugio.
Bruyck. I'vſe. Fruor
Buck. Ie plie le dos. Curuo
Buet. Ie troque. Commuto
Buyg. Ie plie. Flecto
Buyſch. Ie frappe. Pulſo

Caerd. Ie carde. Carmino.
Caert. Ie ioue aux cartes. Ludo chartis.
Caets. Ie ſoue à la paume. Ludo pila
Cap. Ie hache. Concido
Cier. I'orne. Orno
Claer. Ie fai clair. Clarifco
Colf. Ie croche. Ludo claua
Cop. Ie ſtarifie. Scarifico
Coſt. Ie couſte. Conſto
Coot. Ie ioue aux os. Talis ludo.
Coock. Ie cuiſine. Coquo
Crab. Ie racle. Rado
Craey. Ie crie. Cornicor
Craeck. Ie croque. Crepito
Croon. Ie courronne. Corono.
Cruys. Ie crucifie. Crucifigo
Cuyp. Ie fai cuues. Vieo dolia.
Dab. Ie patrouille. Palpo
Daeg. I'aiourne. Cito
Dael. Ie deſcens. Deſcendo.
Danck. Ie remercie. Habeo gratiam
Dans. Ie danſe. Tripudio
Dau. Ie fai roſee. Roro
Deck. Ie couure. Tego
Delf. I'enfoui. Fodio
Denck. Ie penſe. Cogito
Derf. I'oſte. Audeo
Derſch. Ie bats en grange. Trituro
Derf. I'ay beſoing. Egeo
Deys. Ie recule. Recedo
Dicht. Ie compoſe en rime. Cõpono
Dick. I'eſpeſſis. Denſo
Dien. Ie ſers. Seruio
Diep. Ie fay profond. Profundum facio.
Dijck. Ie fay vne digue. Iacio aggere
Ding. Ie barguine. Liceor
Ding. Ie plaide. Litigo
Doem. Ie damne. Damno
Doe. Ie fai. Facio
Dool. I'erre. Erro
Doo. Ie tue. Occido.
Doog. Ie vaux. Valeo
Doop. Ie baptize. Baptizo.
Dor. Ie deuiens aride. Areſco
Dorſt. I'ay ſoif. Sitio
Dou. ie preſſe. Premo
Draey. Ie tourne. Torno
Draeg. Ie porte. Porto
Drael. Ie tarde. Tardo.
Draef. Ie trote. Succuſſo.
Dreich. Ie menace. Minor
Drijf. Ie chaſſe. Agito.
Drinck. Ie boy. Bibo
Dring. Ie pouſſe. Penetro turbam
Drooch. Ie ſeiche. Sicco
Droom. Ie ſonge. Somnio
Droop. Ie arrouſe quelque choſe de greſſe. Conſpergo pinguedine.
Druck. I'imprime. Imprimo
Dub. Ie doubte. Dubito
Ducht. I'ai doubte. Vereor
Duer. Ie dure. Duro
Duld. Ie ſouffre. Patior
Dun. Ie tenue. Extenuo
Dvvael. I'erre. Erro
Dvving. Ie contrains. Cogo

Eer. Ie honnore. Honoro
Eg. I'herſe. Occo
Eind. Ie fine. Finio
Eet. Ie menge. Edo
Ets. Ie mors en cuiure de l'eau forte Inedo cuprum aqua forti.
Eyſch. Ie demande. Peto

Fael. Ie faille. Fallor
Fluyt. Ie ioue à la flute. Cano fiſtula.
Fryt. Ie fricaſſe. Frigo
Frons. Ie fronſe. Rugo

Gaen. Ie voy. Eo
Gaep. Ie baye. Oſcito
Geck. Ie mocque. Laſciuio
Gheef. Ie donne. Do
Gheel. Ie fay iaune. Rufo
Gheeu. Ie baaille. Oſcito
Gheld. Ie vaux. Valeo
Ghiet. Ie fonds. Fundo
Ghiſp. Ie fouette. Flagello
Ghis. Ie ſouſpeçonne. Suſpicor
Glat. Ie polie. Polio.
Glie. Ie gliſſe. Labor.
Gloey. Ie deuien rouge. Candeſco.
Gom. Ie gomme. Linio gummi.
Gord. Ie ceinds. Cingo.
Graef. I'engraue. Sculpo.
Greys. Ie refrongne. Obduco frontẽ
Griip. Ie gripe. Capio.
Grim. Ie rugi. Rugio.
Groey. Ie verdoye. Verno.
Grou. I'ai en horreur. Abominor
Groen. Ie paind verd. Viridio.
Gruet. Ie falue. Saluto.
Gun. Ie fauoriſe. Fauco.

Haeck. Ie hache. Concido.
Haeſt. I'haſte. Feſtino.
Haeck. I'accroche. Iunco.
Hael. Ie porte. Adfero.
Hang. Ie pends. Pendo.
Harp. I'harpe. Lyram pulſo.
Haet. Ie hay. Odio habeo.
Heb. I'ai. Habeo.
Hecht. Ie attache. Figo.
Heel. Ie guarri. Sano.
Heet. Ie cauffe. Calefacio.
Heet. Ie nomme. Nomino.
Heet. Ie commande. Iubeo.
Hef. Ie leue. Leuo.
Hel. Ie panche. Acclino.
Heel. Ie cele. Celo.
Help. I'aide. Iuuo.
Herd. Ie durcis. Duro.
Hey. Ie hie. Fiſtuco.
Hygh. I'ahaine. Anhelo.
Hinck. Ie cloche. Claudico.
His. I'incite. Inſtigo.
Hoed. Ie garde. Cuſtodio.
Hoeft. Ie touſſe. Tuſſio.
Hol. Ie creuſe. Cauo. (Cumulo.
Hoop. Ie comble en monceaux.
Hoor. I'oy. Audio.
Hoop. I'eſpere. Spero.
Houd. Ie tiens. Teneo.
Hou. Ie coupe. Seco.
Hou. Ie marie. Nubo.
Hoy. Ie fene du foin. Siccofœnũ fole
Huc. Ie croupe. Sido.
Huer. Ie loue. Conduco.
Hul. Ie coeffe. Orno caput.
Huts. I'hoche. Quatio.
Huyl. I'hurle. Vlulo.

Iaech. Ie chaſſe. Venor.
Ianck. Ie glappe. Gannio.
Iock. Ie mocque. Iocor.

Kaeck. Ie cabaſſe. Suppilo.
Kan. Ie ſçay. Scio.

Ick

Pagina uit Stevins lijst van monosyllabische woorden.

werkwoorden zouden zijn ontstaan uit langere vormen). De tweede lijst monosyllabische woorden (zelfstandige naamwoorden, adjectieven, voorzetsels etcetera) bevatte 1428 Nederlandse voorbeelden zoals *al, ampt, bed, bloot, bril, croon, dach, daet, de, duyf, ghi* etcetera, tegenover 158 Latijnse en 220 Griekse voorbeelden. Deze talrijke Nederlandse monosyllabische woorden konden ook nog heel gemakkelijk samenstellingen vormen en zo was het Nederlands zeer geschikt om de werkelijkheid weer te geven. Afzonderlijke, enkelvoudige zaken dienden immers, zoals al in de vorige paragraaf is opgemerkt, te corresponderen met monosyllabische woorden en complexe zaken met samenstellingen. In Stevins eigen woorden:

> Anghesien wy duer t'behulp van tong, lippen, tanden, verhemelt, keel, bycans oneindelicke verscheyden eensilbighe gheluyden connen uyten, soo ist billich dat wy yder ynckel saeck een eensilbich gheluyt toeeyghenen (want min is onmueghelick, meer is onnut) ende van sulcker aert, dat sy de Tsaemvoughing bequamelick lijden, op dat wy daer duer niet alleen de ghemeene dinghen, maer oock de wonderlicke die de Natuer daghelicx baert, bevallick ende verstaenlick uytbeelden mueghen (Stevin 1955-1966,I:88).

Anders gezegd: eenvoud en complexheid in de natuur zouden corresponderen met eenvoud en complexheid in de taal.

Terwijl Stevin de eigenschappen van het Nederlands besprak, beoordeelde hij ook het Latijn en het Grieks. Het Latijn en Grieks hadden minder monosyllabische woorden en de mogelijkheid van het Grieks om samenstellingen en afleidingen te vormen, die ook al in de *Twe-spraack* was genoemd, was in elk geval inferieur aan die mogelijkheid in het Nederlands. Met andere talen zoals het Frans, Italiaans en Spaans hoefde Stevin zich niet in te laten: ze waren minderwaardig ten opzichte van het Latijn en Grieks en dus zeker tegenover het Nederlands. Die minderwaardigheid komt ook in specifieke gevallen naar voren. Wanneer Stevin moet toegeven dat het Frans meer monosyllabische woorden bezit dan het Latijn (in het Frans zijn immers Latijnse woorden zoals *Facio, Servio, Venio, Rideo, Sentio* verkort tot *Je Fay, Sers, Vien, Ri, Sens*), dan voert hij aan dat die Franse monosyllabische woorden evenwel niet geschikt zijn voor het vormen van samenstellingen en afleidingen.[24]

Het gemeenschappelijke van de verschillende besproken auteurs en publikaties is hun positieve oordeel over monosyllabiciteit. Monosyllabiciteit wordt beschouwd als een voortreffelijke eigenschap van talen en het Nederlands zou daar bij uitstek aan voldoen. Wanneer we naar de contemporaine taalfeiten kijken, moeten we daarbij opmerken dat die voortreffelijke eigenschap zich niet in alle dialecten evenzeer voordeed. Terwijl in het Middelnederlands veel naamwoorden en de 1e- persoon-enkelvoudsvorm van het werkwoord op *-e* eindigden (*here, vrouwe, cruce, crone, ic vraege, ic hebbe, ic woene* etc.), ontstond er door *e*-deletie, die al in de Middeleeuwen begon, een variatie van vormen met en zonder finale *-e*. In Stevins tijd kwamen in het zuiden de varianten met *-e* voor en in Holland de varianten zonder *-e*. De grammaticus Christiaen van

Heule merkt zelfs nog jaren later in zijn grammatica van 1625 op dat in de provincie Holland bijna elk woord werd uitgesproken zonder de finale *e*, terwijl de zuidelijke dialecten (Brabants en Vlaams) nog geen *e*-deletie vertoonden. Stevin, hoewel geboren en getogen in het zuiden, heeft in zijn lijsten van monosyllabische woorden consequent de Hollandse varianten gekozen. Bovendien beschouwt hij het dialect van Noord-Holland als het beste Nederlands van zijn tijd, omdat in dat dialect de monosyllabische woorden *vaar, moer, broer, zus* worden aangetroffen, die corresponderen met de bisyllabische woorden *vader, moeder, broeder, suster* in de overige Nederlandse dialecten. We zullen zien of Stevin, die veel invloed had op Nederlandse auteurs, grammatici en een uitgebreide kring van geletterden in de 17de eeuw, in dit oordeel werd gevolgd. Stevins taalkundige ideeën zijn onder meer terug te vinden bij Johan de Brune de Oude, bij Hugo de Groot, bij de grammaticus Petrus Montanus en bij de wiskundige en architect Jacob Willemsz. Verroten (zie voor de laatste 4.4). Stevins invloed ging zelfs over de grenzen van de Nederlanden heen. Het meest treffende voorbeeld is de Duitse grammaticus Schottelius, die Stevins ideeën overnam in zijn magnum opus *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubtsprache* van 1663. Schottelius werkte Stevins opvattingen op een interessante manier verder uit: hij bracht monosyllabiciteit in verband met zijn eigen opvattingen over woordstructuur.[25]

4.3 Reflectie in zeventiende-eeuwse vertalingen

Met als achtergrond de kennis over aspecten van standaardisatie en het gepresenteerde overzicht van criteria bij oordelen over talen kunnen we 17de-eeuwse teksten nader onderzoeken op taalattitude en de ermee gepaard gaande oordelen en talige opmerkingen. Bij de keus van teksten moeten we ons realiseren dat niet alleen geschriften van literatoren of grammatici, twee groepen die bewust met taal omgaan, daarvoor in aanmerking komen, maar dat ook andere geschriften belangrijk materiaal kunnen bevatten. Hier valt te denken aan voorredes en opdrachten in vertalingen. In de 16de eeuw wordt in vertalingen vaak een verantwoording gegeven, waarbij soms een vertaling in het Nederlands wordt verdedigd, zoals we dat bij Jan Gymnick zagen (zie 3.1). Zo'n verdediging kan uitmonden in een visie op de moedertaal. Ook wanneer de vertaler zelf het onderwerp 'taal' niet in zijn voorwoord te berde brengt, zijn het soms de dichters van lofdichten op de vertaler en zijn werk die dat doen. Zo krijgt Van Mander lof toegezwaaid omdat hij het werk van Vergilius toegankelijk heeft gemaakt voor Nederlanders.[26] Omdat dus in het voorwerk van 16de-eeuwse vertalingen de moedertaal met een zekere regelmaat aan de orde komt, lijkt het geen slechte keus om 17de-eeuwse vertaalde werken onder de loep te nemen.

De veelheid van het beschikbare materiaal waarin mogelijke relevante gegevens kunnen schuilgaan, maakt een onderzoeker deels afhankelijk van toevalstreffers. Slechts op beperkte schaal kan meer systematisch onderzoek worden verricht. Er is voor gekozen om een corpus van honderdvijftig vertaalde 17de-eeuwse teksten samen te stellen. Het waren teksten van verschillende aard, zowel (populair)-wetenschappelijke als literaire, gepubliceerd in de periode 1600-

1700 in de noordelijke Nederlanden. De beperking tot de noordelijke Nederlanden is van belang in verband met het feit dat daar in de 17de eeuw het standaardisatieproces zich afspeelt. Het corpus bevatte vertalingen uit de klassieke talen, de Romaanse talen en de Germaanse talen (merendeels uit het Engels). Het werd vastgesteld door gebruik te maken van bestaande inventarisaties van vertalingen zoals Geerebaert 1924 voor klassieke werken en Clemens & Steenbeek 1964 voor het Italiaans. Studies en artikelen betreffende specifieke vertalingen en vertalers zoals bijvoorbeeld Thijssen-Schoute 1967a en 1967c, Schoneveld 1983 en Van Praag 1922 leverden eveneens materiaal op. Aanvullend werd nog gezocht op namen van bekende auteurs uit de betreffende taalgebieden en op naam van vertalers. De lijst met titels van de teksten die het corpus omvatte, is in Bijlage 1 opgenomen.

In achtenveertig met een sterretje gemarkeerde werken in bijlage 1, dat wil zeggen in ongeveer een derde van de teksten, werden opmerkingen aangetroffen waaruit enige vertaalreflectie sprak, variërend van het slechts kort noemen van het doel van de vertaling tot wat uitvoeriger opmerkingen over de vertaalproblematiek.

De belangrijkste reden die aangevoerd wordt voor de vertaling van een bepaald werk is de inhoud ervan; een argument waaraan één keer het belang van de oorspronkelijke auteur wordt gekoppeld.[27] Het pedagogisch-didactische argument voor de vertaling, dat door Korpel 1992 als een frequent voorkomend element in de vertaalreflectie wordt gesignaleerd, is eveneens aanwezig.[28] Relatief frequent, eenentwintig keer, wordt in ons corpus de begrijpelijke opmerking gemaakt dat de vertaling mensen die de brontaal niet beheersen, in staat stelt om kennis nemen van het betreffende werk. Hendrik Glazemaker bijvoorbeeld heeft een klassieke tekst vertaald 'op dat de genen, die in andere talen onkundig zijn, de vruchten, die daar in gevonden worden, zouden konnen plukken, en de zoetigheit daar af smaken'.[29] De boekverkoper en drukker Pieter van Waesberghe legt eveneens de nadruk op het nut van vertalingen, 'waer door vele Nederlanders, die de gheleghentheyt niet en hebben om vreemde talen te leeren, ende verre Landen te doorreysen, de verre gheleghene Landen ende Provincien mogen door wandelen, ende der vreemder Natien rechten, wetten, gewoonten, manieren ende gheschiedenissen moghen doorsoecken, lesen, weten ende verstaen, zonder eenen voet buyten hun Vaderlandt te treden'.[30] De *Hollandse Praktijk in Rechten* van Kornelis van Nieustad en Jakob Kooren wordt in de editie die in 1655 in Rotterdam verscheen, gepresenteerd als nuttig voor hen die alleen maar de moedertaal beheersen, met andere woorden voor degenen die geen Latijn kennen en voor rechtskennis aan 'Latijnse Rechts-geleerden' zijn overgeleverd. De vervanging van een eerdere, slechtere vertaling wordt ook wel als reden voor het vertalen van een tekst genoemd. Dat is bijvoorbeeld het geval in Joost de Damhouders *Practijke of Gebruyk zoo van Civile als Criminele Zaken* (1656), waar de drukker verklaart dat eerdere drukken 'gantsch ongeschikt en onduyts Nederlands spreken' en dat hij daarom het traktaat opnieuw uit het Latijn heeft laten vertalen.[31]

De relatie tussen de oorspronkelijke tekst en de vertaling wordt herhaaldelijk getroffen door

de kledingmetafoor te gebruiken. In een lofdicht van J. van Someren op Eusthatius' *De Griecksche Ismene* (1651) is 'Ismene zelf veranderd in een Maagd, Die 't Hollands kleed voor 't Grieksche stelsel draagd'.[32] Vondel typeert in een lofdicht op Henrick Bloemaerts Guarini-vertaling dit werk als 'Guaryn in 't neerlantsch kleet', een metafoor die ook de vertaler in zijn bericht aan de lezer gebruikt.[33] In vrij uitvoerige overwegingen bij een Anacreon-vertaling noemt de vertaler de voordelen van het vertaalwerk voor de vertaler zelf, die aan de eigenaardigheden van een bepaalde taal went en leert zijn stof goed in te delen. Voor de lezer geldt dat weliswaar door de vertaling 'die soetigheyt' van het origineel verloren is gegaan, maar 'de Letter-luyden weten wel, dat soodanigh verlies nootsaeckelijck valt in alle over-settinghe'.[34] Er wordt een parallel met de schilderkunst getrokken: zoals men aan imitaties van schilderijen, bijvoorbeeld van Titiaan, meer vreugde beleeft dan aan de verhalen van degenen die de originelen in Italië gezien hebben, zo zullen ook allen die geen Grieks verstaan van zijn Nederlandse *Anacreon* meer plezier hebben dan wanneer deze Grieks gebleven was.[35] De vertaling wordt overigens niet altijd als het mindere produkt beschouwd; soms wordt de vertaling boven het origineel gesteld zoals in het lofdicht op het geleerde werk van Alexander Ross(aeus). De auteur mag zich gelukkig prijzen met zijn 'Taelman Josua Sander, die hem in Duytsche [=Nederlandse] tael dus aerdig [=treffend] spreken doet' en zijn werk 'aldus getongt, is *dobbel goet en soet*' (cursief MvdW).[36]

De inspanningen van een vertaler worden ook herhaaldelijk geprezen: de tekst wordt immers uit de duisterheid van de vreemde taal gevoerd en krijgt in de eigen taal verspreiding en bekendheid. Die uitbreiding van het bereik van een in een bepaalde taal geschreven tekst is bijzonder nuttig, omdat 'daer door, hetgeene eene Natie ende Taele als eygen was, ten beste ende nutte van het geheele menschelijcke Geslaghte kan komen te gedyen'.[37] Soms voelt de vertaler zich geroepen om zich te verdedigen tegen kritiek op zijn manier van vertalen. Zo stipt Willem Sewel de verschillen van mening aan over al dan niet letterlijk vertalen. Hij vermeldt daarbij dat de 'Liefhebbers onzer Nederduytsche taale' graag een zuivere Nederlandse stijl zien, maar dat anderen zeggen dat zo'n stijl te stijf, en niet vloeiend genoeg, zelfs onbegrijpelijk is, 'hoewel de rechte oorzaak daar van veeltyds is, dat zy zelve niet magtig zyn goed en zuyver nederduytsch te schryven, en derhalven onbequaam om van de aardigheden en cieraaden des zelfs te oordeelen'.[38]

Met de eis van goed en zuiver Nederlands komen we bij de *talige aspecten* terecht, die eveneens in het voorwerk van vertalingen worden aangetroffen. Met één uitzondering, de Euclides-vertaling van Verroten, die in de volgende paragraaf aan de orde zal komen, is het materiaal beperkt tot vrij korte opmerkingen over onder meer functieuitbreiding van het Nederlands, de vaktermenproblematiek, purisme en eigenschappen van de Nederlandse taal.

Het tijdsargument (het kost te veel tijd om andere talen te leren), dat we al bij Bodin en Speroni aantroffen (zie 2.2), wordt in 1677 in een voorrede door de vertaler Mr. Willem van Schaep aangevoerd. Hij vraagt zich tevens af waarom je de oude talen zou moeten leren, terwijl de moedertaal zeer krachtig is:

> 'K en kan ook van mijn gemoet niet verkrijgen, dat het altijt nootsaekelijk soude moeten weesen, datmen, om dese treffelijke kunst, veroude of uytheemsche taelen soude moeten leeren. Voor al daer ik hoor wat kragt onse moeder-tael heeft, en hoe veel braeve luyden het ongelegen heeft gekomen haer tijt in 't leeren van taelen te besteeden.[39]

Een bijkomend argument is zijn standpunt dat de spreekkunst voor de Nederlanders in de Nederlandse taal geleerd moet worden.

Die eis een bepaalde discipline of tak van wetenschap in de moedertaal te leren of te beoefenen is geen incidentele opmerking. Ook A.L. Kók (1616-1653), die diverse werken van de hoogleraar filosofie Frank Burgersdijk (1590-1635) vertaalde, stelt in zijn vertaling *Idea philosophiae naturalis* van 1648 onder verwijzing naar de Grieken en Romeinen dat wetenschap in de eigen taal geschreven moet worden. Bij dit pleidooi voor functieuitbreiding tekent hij nog aan dat het Nederlands de rijkste taal is.[40] Het Nederlands werd dus goed genoeg geacht voor vertalingen van wetenschappelijk werk. Volgens Mr. Willem Schaep zou het Nederlands zelfs weleens iets beters en treffenders kunnen opleveren dan het Latijn.[41] Terzijde merk ik hier op dat de argumenten tégen functieuitbreiding van het Nederlands op het terrein van de wetenschap lang niet altijd met de geschiktheid van de taal te maken hadden. Herhaaldelijk wordt gesignaleerd dat ook andere overwegingen een belangrijke rol spelen. Er zijn mensen die trachten wetenschap en kennis voor zichzelf te houden en die daarom niet kunnen verdragen dat 'de wetenschap van soo veele goede dinghen die in de uytheemsche talen besloten leggen in onse eyghen tale aen onsen lieden gemeen gemaeckt souden werden'.[42] Er is ook tegenstand tegen met name medische publikaties in de eigen taal, omdat men meent dat die 'aanlokkelijke en wellust-teelende stoffe' een kwalijk effect op de jeugd kan hebben.[43] Het eerder genoemde pedagogisch-didactische argument wordt hier echter in stelling gebracht door veel nadruk te leggen op het nut van Nederlandstalige medische boeken voor 'Vroedvrouwen en Heelmeesters, die de Latynsche taal niet kundig zijn'.[44]

Het hanteren van het Nederlands als wetenschapstaal bracht het probleem van de te vertalen vaktermen met zich mee, zoals we al eerder in 3.7 hebben gesignaleerd. De vertaler A.L. Kók laat zich duidelijk over deze problematiek uit. In *Kort Be-ghrijp van 't reden-konstigh onderwijs, oft reden-konstigh Ruigh-Be-werp* (1646), de vertaling van Burghersdijks *Institutionum logicarum synopsis* nam hij achterin een lijst Latijns-Nederlandse vaktermen, zo geheten konstwoorden, op. In de tekst zelf had hij vernederlandste vaktermen gebruikt. In *Institutio logica*, de vertaling van Burghersdijks *Institutionum logicarum libri duo*, die eveneens in 1646 verscheen, komt Kók bepaalde lezers, die blijkbaar hun moedertaal niet begrijpen en die worden getypeerd als mensen, 'welker lange óóren te teêr zijn om eenighe zaak in haar Moeders-taal an te hóóren, klaaghende dat zy de zelve niet ver-staan', nog meer tegemoet door bovendien de Latijnse termen in de marge te geven. Hij doet dit overigens niet zonder scherp commentaar:

> Ik heb, om niet te honts te willen schijnen, dan óók die Bastaartduitschen en On-natuurlijke kinderen van onze ghe-meene Moeder daar in be-lieft dat ik haare ghe-wóóne wóórden, die zy immers zó wel ver-staan als een Papeghaay die zijn Meester om een Sópken bidt, op de kant ghe-stelt, op-dat zy immers al-zó de zaak zelve ('t welk hun, o schandt!, in ghoedt duitsch te vatten on-móóghlijk scheen) als met leepels in slurpen.[45]

Voor wie het nog niet heeft begrepen geeft een motto van Erasmus, in de kantlijn geplaatst, duidelijk Kóks mening weer: 't is schande dat een mensch een vremdeling schijnt in dat landt, daar in hy ghe-bóóren is'.[46] Een gedicht van de rederijkerskamer In Liefd' Bloeyende moet de lezers het gevaar van bastaardwoorden inpeperen met de steeds terugkerende zin: 'Dus doende ghaat het Nederduitsch gheheel verloren'. Het referein, dat te vinden is in de *Twe-spraack vande Nederduytsche Letterkunst*, richt zich tegen het gebruik van uitheemse woorden op tal van terreinen: de alledaagse omgangstaal (*bon soir*), de kerk (*devoot, sermoon, exempelen*), het eten (*potagie, sucaten*), het ambacht, de handel (*crediteurs, debiteurs*), de ambtelijke taal (*executien, apointementen, procedeert*) en de rederijkerij. Het ruim veertig jaar oude gedicht is kennelijk nog steeds actueel voor Kók, die in zijn Na-reden bij *Institutio logica* een duidelijk puristisch standpunt inneemt. Hij realiseert zich dat men hem zal verwijten dat hij 'konstwoorden' vertaald heeft, maar liever 'een nieuw duitsch woordt' dan 'een oudt Bastardt-woordt'.[47] Een aansporing aan anderen om zich ook om wetenschap en met name om wetenschap in de moedertaal te bekommeren is te vinden in *Institutio metaphysica*, een Burghersdijk-vertaling van Kók uit 1649.[48]

Niet alleen Kók streeft naar een zuivere taal, ook andere vertalers spreken hierover. Zo merkt A. Block, vertaler van Nicolaas Hartsoekers *Proeve der Deurzicht-kunde* (1699), op dat hij het werk ten dienste van zijn landgenoten in een Nederlands kleed heeft gestoken en daarbij getracht heeft begrijpelijk te zijn en zuiver Nederlands te schrijven. Hier en in alle andere gevallen waarin een vertaler of auteur pleit voor zuiver Nederlands, rijst onwillekeurig de vraag hoe dat streven in de praktijk is uitgevallen. Niet iedereen brengt, zoals Kók, puristische ideeën ook tot uitvoer. Dibbets 1990 geeft ons zicht op de discrepantie tussen theorie en praktijk bij Willem de Baudous. Baudous excuseert zich vooraf voor de bastaardwoorden die in zijn vertaalde toneelstuk *Edipes en Antigone* (1618) voorkomen. Hij wijt ze aan zijn Franse bron, maar het blijkt dat slechts 10% van de bastaardwoorden daarop zijn terug te voeren. De overige bastaardwoorden zijn gewoon op zijn eigen conto te schrijven.[49]

Ook *eigenschappen van het Nederlands* komen incidenteel aan de orde. Het Nederlands werd door Kók, zoals we zagen, getypeerd als rijke taal, maar die typering werd niet nader uitgewerkt. Kók doelt mogelijk op de rijkdom van de Nederlandse woordenschat. In de vertaling van Ramus' *Meetkonst* van 1622 wordt aan de typering van het Nederlands als een van de rijkste talen toegevoegd dat de Nederlandse taal zeer goed nieuwe samenstellingen en afleidingen kan vormen. Er is volgens W. Snellius, medewerker aan de vertaling, dan ook geen reden om uit andere talen te lenen:

PETRI RAMI

MEETKONST,

in XXVII boecken vervat.

Wt het Latijn in't Neerduyts overgheſet

bp DIRCK HENDRICXZ. Houtman.

Overſien, verrijckt, en verklaert, door

D. WILLEBRORDVM SNELLIVM,

Matheſeos Profeſſorem inde hooghe Schole tot Leyden.

Sap. 11. 22.

Gods heeft alle dingh gheordonneert met mate, ghetale en ghewichte.

t'AMSTELREDAM,

By VVillem Ianſz Blaeuw, inde vergulde Sonnewyſer.

Anno M D C. XXII.

Titelpagina van Ramus' *Meetkonst*.

> Maer alsoo onse tael *een van de rijckste* is, en *tot maken en t'samen setten van nieuwe woorden seer bequaem*; hebbe ick (daer in volgende de voetstappen van andere) onnut en onnodigh gheacht van dese nabueren te gaen leenen, 't gene wy aen ons selven hadden (cursief MvdW).[50]

In de formulering over het ontlenen valt een opmerkelijke gelijkenis met Coornherts voorrede bij de *Twe-spraack* op (zie hoofdstuk 3, noot 18). Snellius heeft, om de nieuw gevormde Nederlandse termen des te gemakkelijker ingang te doen vinden, in de marge van de vertaalde tekst de Latijnse en Griekse termen geplaatst. Een gebruik dat we ook bij Kók en al eerder bijvoorbeeld in de *Twe-spraack* aantroffen.

Incidenteel komen er in vertalingen ook vergelijkingen voor van het Nederlands met andere talen. Zo zou volgens de vertaler van Gracians *De konst der Wysheit* (1696) het Nederlands in vergelijking met het Spaans minder rijk aan woorden, metaforen en hyperbolen zijn, wat het vertalen bemoeilijkt.[51] De contemporaine dialectvariatie in de Nederlanden komt incidenteel naar voren, namelijk wanneer een drukker zich in zijn voorwoord bij Lope Felix de Vega Carpio's *Spaensche comedie De mislukte liefde, en trouw van Rugero prins van Navarren* (1674) excuseert voor Brabantse woorden, die een mogelijke 'stoornis' voor Hollanders kunnen zijn.[52] Uitgesproken oordelen over dialecten of sociolecten van het Nederlands treffen we echter niet in de vertalingen aan.

Naast alle argumenten voor een in het Nederlands vertaalde tekst horen we één keer een heel ander geluid, namelijk over het nut van het Latijn. Het wordt door de oorspronkelijke auteur en niet door de vertaler geuit. Robert Hooke stelt in zijn voorwoord bij *T'eyland Ceylon* (1692) voor om reisbeschrijvingen, die in andere talen zijn gepubliceerd, te verzamelen en vervolgens in het Engels (de vertaler voegt toe: in het Nederlands), neen, nog beter in de '*Latijnsche Tael*, als by alle Geleerde in *Europa* meest gebruycklijck, over te setten'.[53] Hij wijst daar op een onmiskenbaar voordeel van het Latijn als internationaal wetenschappelijk communicatiemiddel.

De opmerkingen over talige aspecten in de onderzochte vertalingen kunnen op het eerste gezicht vrij willekeurig lijken. Wanneer de voorgeschiedenis er echter bij wordt betrokken, is duidelijk dat een rijke taal, een taal met woordvormingsmogelijkheden, een taal geschikt als wetenschapstaal, en dergelijke geen geluiden zijn die in de 17de eeuw voor het eerst klinken. Het zijn kennelijk nog steeds actuele reminiscenties aan geschriften uit de laatste decennia van de 16de eeuw zoals bijvoorbeeld de *Twe-spraack*. De vertaler Kók refereert zelfs een keer expliciet naar de rederijkerskamer In Liefd' Bloeyende. Hij neemt in zijn vertaling van Burghersdijks *Institutio logica* (1646) het gedicht over bastaardwoorden uit de *Twe-spraack* op. Ook elders worden voorgangers in taalopbouw genoemd. Jacob van der Schuere (1576-na 1643) uit in zijn opdracht aan zijn vrienden P. Vergeelz. en M. Beheyd bij zijn herdichting van een Ovidiusvertaling in proza zijn voornemen om 'geen uythémsche woorden, maar een zuyver onbeschuymde Tale' te gebruiken.[54] Hij vermeldt daarbij dat de kwaliteiten van onze taal al door Vanden Werve,

Coornhert, Spiegel en in het bijzonder Stevin zijn aangetoond. Jan van de Werve, die in 1553 *Het Tresoor der Duytsscher talen* had gepubliceerd (zie 3.3), werd eerder eveneens geprezen door Coornhert in diens Cicerovertaling en door de auteur(s) van de *Twe-spraack*. Dat ook de betekenis van de veelzijdige ingenieur Simon Stevin niet onderschat mag worden, zullen we zien door bij wijze van excurs aandacht te schenken aan een vertaling die in een bijlage een verhandeling over taal bevat. Deze is veel uitvoeriger dan het materiaal dat in het voorwerk van andere vertalingen uit het corpus is aangetroffen.

4.4 Een liefhebber van de Nederlandse taal

In 1633 verscheen in Hamburg *Euclides Zes eerste boekken, Van de beginselen der Wiskonsten*, een vertaling van de hand van Jacob Willemsz. Verroten (1599-na 1638), een wiskundige en bouwkundige/architect.[55] In dit boek bevindt zich een bijlage waarvan het grootste deel wordt gevormd door een hoofdstuk over de Nederlandse taal.[56] Daarin presenteert de vertaler uitvoerig taalbeschouwende en taalkritische opmerkingen, die in diverse opzichten interessant zijn: niet alleen vanwege zijn mening over contemporaine taalverschijnselen en zijn standpunt in actuele zaken als taalopbouw en taalpurisme, maar ook vanwege de doorwerking van Stevins opvattingen.

Verrotens afhankelijkheid van Stevin, naar wie hij ook expliciet verwijst, blijkt onder meer uit zijn oordeel over het Nederlands en het herhaaldelijk hanteren van het begrip 'wijzentijd', dat in Stevins *Wisconstige Gedachtenissen* (1608) is te vinden. Met de 'wijzentijd' wordt gedoeld op een onbestemde periode in het verleden, een soort van gouden tijd waarin allerlei wetenschappen tot buitengewone bloei zouden zijn gekomen.[57] Om dat hoge niveau van wetenschap weer te bereiken achtte Stevin een perfecte taal onontbeerlijk. Verroten constateert dat het Nederlands door Stevin als de beste, rijkste, en zuiverste taal werd beschouwd. In navolging van Stevin noemt Verroten de punten waarop het Nederlands andere talen te boven gaat, namelijk 'in de aenhanglijkheid, en in de eenklankkigheid der woorden'.[58] Met de term *aenhanglijkheid* wordt het bijzonder vermogen van het Nederlands om samenstellingen en afleidingen te vormen bedoeld, een eigenschap van het Nederlands die door Stevin met de term *t'saemvoughing* (samenvoeging) wordt aangeduid. Achter de nuttige tweede eigenschap, de 'eenklankkigheid', dat wil zeggen de éénlettergrepigheid, gaat de bekende opvatting van Stevin schuil dat éénsyllabige woorden een taal voortreffelijk maken (zie 4.2). Dat standpunt komt naar voren in Stevins lofrede over de kwaliteiten van het Nederlands, de 'Uytspraeck van de Weerdicheyt der Duytsche Tael'. Daar geeft hij aan hoe de inhoud van het denken het best in taal weergegeven kan worden:

> T'einde der spraken is, onder anderen, te verclaren t'inhoudt des ghedachts, ende ghelijck dat cort is, also begheert die verclaring oock cortheyt, de selve can bequamelicxt gheschien, *duer ynckel saken met ynckel gheluyden te beteeckenen*; (curs. M.v.d.W.).[59]

Met andere woorden: het doel van talen is, onder andere, de inhoud van het denken duidelijk te maken, en aangezien dat wat gedacht wordt kort is, moet die verduidelijking ook kort zijn; die verduidelijking kan dan ook het beste plaatsvinden door enkelvoudige dingen met enkelvoudige geluiden aan te geven. Het begrip *ynckel gheluyd*, hier letterlijk vertaald met enkelvoudige geluiden, betekent, evenals Verrotens 'eenklankkigheid', niet één spraakklank, maar één lettergreep. Niet-samengestelde zaken (*ynckel saken*) zouden in taal het best door éénlettergrepige woorden aangegeven kunnen worden (zie ook 4.2). We zagen eerder dat in de visie van Stevin het Nederlands, vergeleken met het Latijn en Grieks, het grootste aantal monosyllabische woorden zou bezitten. Monosyllabische 'grontnamen en grontwoorden' (termen die Stevin in de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* van 1584 kon vinden), dat wil zeggen monosyllabische enkelvoudige zelfstandige naamwoorden en werkwoorden, zijn het uitgangspunt voor het proces van *t'saemvoughing*.

Duidelijkheid en kortheid zijn twee eigenschappen die de taal volgens Verroten moet bezitten. De duidelijkheid vloeit voort uit de 'aanhanklijkheid' en de kortheid is geïmpliceerd met de éénklankigheid. De invloed van Stevin is op de besproken punten onmiskenbaar. Verroten volgt het door Stevin uitgezette spoor, maar ontwikkelt ook eigen gedachten. Zo geeft hij, sprekend over de wijzentijd, een eigen etymologie voor *Duits*, de benaming van het Nederlands in de 16de en 17de eeuw. Verroten gaat ervan uit dat men in de wijzentijd herhaaldelijk bij het beoefenen van wetenschap heeft bemerkt dat de taal onvolkomen en onduidelijk was. Dat leidde telkens tot het maken van nieuwe, verbeterde talen en dit zou zo lang zijn doorgegaan totdat elke onvolkomenheid en onduidelijkheid was verdwenen en een perfecte taal was ontstaan.[60] Toen de mensen van de wijzentijd bemerkten dat deze taal, in tegenstelling tot de eerdere taalfasen, 'alles met goed onderscheid duidlijk te verstaen gaf' hebben ze die vanwege haar duidelijkheid *Duids* genoemd. Verroten presenteert hiermee een heel andere verklaring van de naam *Duits* dan de bekende etymologie van Goropius Becanus (*duits* = *doutst*), waarmee deze dacht te bewijzen dat het Nederlands de oudste taal was. Verrotens etymologie is niet bij Stevin of – voor zover mij bekend – bij anderen te vinden.

De duidelijke taal van de wijzentijd zou voortreffelijk zijn gebleven zolang de wijzentijd geduurd heeft. Met de ondergang van de grote wetenschappen uit die periode is echter ook de duidelijkheid en volkomenheid van de taal geleidelijk afgenomen. In het huidige 'Duits', het Nederlands, dat als de natuurlijke afstammeling van de taal uit de wijzentijd wordt gezien, gaat die neergaande lijn nog steeds door, in het bijzonder doordat geleerden de taal naar het Latijn, naar het Grieks of naar het Frans willen 'dwingen en buigen'. Er is wel een hoopvolle tegenbeweging te signaleren om de taal weer op het rechte spoor te zetten zoals onder meer blijkt uit grammatica's die zijn verschenen. Verroten noemt de *Twe-spraack vande Nederduytsche letterkunst* van de Amsterdamse kamer In Liefd' Bloeyende en de *Neederduidsche spraekkeonst*, een titelaanduiding waarachter één van Christiaen van Heules grammatica's moet schuilgaan.[61] Het kan zijn eerste grammatica *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraeckonst* van 1625 zijn of zijn tweede *De*

Nederduytsche Spraec-konst ofte Taelbeschrijvinghe, die in 1633, hetzelfde jaar als Verrotens Euclidesvertaling, verscheen. Verrotens aanduiding lijkt meer in de richting van de grammatica van 1633 te wijzen, al sluit het in die tijd veelal weinig nauwkeurige titelgebruik de eerste grammatica niet dwingend uit.

Verrotens bespiegelingen over de taal in de wijzentijd monden uit in eigentijdse, praktische taalkritiek: om de oude perfectie weer te bereiken, moet er volgens Verroten vrij veel aan het Nederlands verbeterd worden. Hoe dat zou moeten wordt duidelijk uit zijn opvattingen over de betekenis van woorden en zijn kritiek op verschillende vormen van taalmisbruik.

Zijn opvattingen over de betekenis van woorden komen naar voren, wanneer hij het probleem van de meerduidigheid van uitingen aansnijdt en daar zijn opmerkelijke visie op geeft. De oude wijzen zouden de meerzinnigheid van uitingen in hun eerdere talen hebben bemerkt en de oorzaak ervan zich hebben gerealiseerd, namelijk dat een woord te veel betekenissen had. Zij hebben daarom alle zaken waar een verschil tussen bestond, ook in de aanduiding onderscheiden, wat een groot aantal woorden heeft opgeleverd met slechts één betekenis. Bij de neergang van wetenschap en taal na de wijzentijd wist men niet meer waar deze grote hoeveelheid woorden voor diende en zijn veel woorden in onbruik geraakt. Door het verlies van die oude woorden, veroorzaakt door onwetendheid en nalatigheid, zijn de betekenissen van overgebleven woorden, die nu ook de verloren gegane betekenissen moesten opvangen, veelal vaag geworden en werden de woorden ook oneigenlijk gebruikt. Het gevolg is dat in onze taal de oude duidelijkheid niet meer aanwezig is: die is verstoord door ambiguïteit, die ook vóór de prestaties van de oude wijzen in de taal aanwezig was geweest.

Verroten illustreert dit gebrek aan de Nederlandse vertaling van het Latijnse *aequalis* en *similis*. Hoewel er een groot verschil tussen beide Latijnse woorden bestaat (het ene heeft betrekking op grootheid en het andere op de vorm), worden beide vaak vertaald met 'gelijk'. Verroten heeft, in navolging van Stevin, *aequalis* met *eeven* en *similis* met *gelijk* vertaald en daarmee dus de duidelijkheid op dit punt hersteld. Met zijn redenering wil Verroten aantonen dat door het opgeven van woorden misverstanden kunnen ontstaan. Iedere liefhebber van het Nederlands dient er dan ook op toe te zien dat niet nog meer woorden verloren gaan. Naast het manco dat één woord soms meer dan één betekenis heeft, signaleert Verroten ook het probleem dat taalgebruikers van zijn tijd de precieze betekenis van veel woorden niet kennen. Hij verzet zich tegen de opinie dat woorden als *vasten* en *honger lijden*, *raken* en *roeren*, *kijken* en *zien* eenzelfde betekenis hebben en illustreert zijn mening door in die gevallen een verschil in betekenis aan te geven. De redenering heeft echter niet alleen betrekking op een aantal voorbeelden: het betekenisverschil is principieel. Hij meent dat de ouden uit de wijzentijd slechts noodzakelijke woorden hebben gevormd – dat wil zeggen geen woorden met eenzelfde betekenis. Verroten gaat er dus niet alleen van uit dat woorden in de wijzentijd één betekenis hadden, maar ook dat twee woorden niet eenzelfde betekenis hadden en hebben.

Verrotens opvattingen over de één op één verhouding van woord en betekenis en, als conse-

quentie, ambiguïteit als een teken van onvolkomenheid of degeneratie zijn interessant. Met zijn mening dat woorden niet eenzelfde betekenis hebben, ontkent hij in feite het bestaan van synoniemen. Hij theoretiseert niet verder, maar doet een voorstel voor iets heel praktisch. Omdat het betekenisonderscheid tussen bepaalde woorden en dus ook de betekenis van de verschillende woorden problemen opleveren, zou er volgens hem een woordenboek nodig zijn waarin voor elk woord omschreven werd hoe ver de betekenis ervan strekt. Het gaat hem dus om iets anders dan de beschikbare Nederlands-Latijnse woordenboeken van Kiliaan, die hij niet noemt. Hij heeft een Nederlands woordenboek met aandacht voor betekenisvelden en 'synoniemen' op het oog en roept landgenoten op tot een dergelijk initiatief.

De taalkritiek van Verroten bevat diverse voorbeelden van misbruik van het Nederlands.[62] Zijn algemene klacht is dat heden ten dage het gebruik van de taal vaak tegen de rede ingaat, terwijl het gebruik uit de rede zou moeten voortvloeien.[63] Terzijde merken wij hier op dat Van Heule in zijn voorrede van 1633 de rede op de tweede plaats zet, ná het gebruik bij erkende auteurs, dat op de eerste plaats komt. In de praktijk leidt dit lang niet altijd tot tegengestelde standpunten, zoals de kwestie van de aanspreekvormen laat zien. Verroten schenkt aandacht aan een bekend geval van misbruik van getal en persoon bij de aanspreekvormen. Het betreft het hanteren van de (oorspronkelijke) meervoudsvorm *gij* en *u* voor het enkelvoud, waar *du* en *dij* in gebruik waren en deels nog zijn. Verrotens houding tegenover het nieuwere gebruik, dat zou voortvloeien uit een vleiende spreektrant van buitenlandse oorsprong, is ondubbelzinnig negatief: die 'huidensdaegsche (de uitheemsche eontstoolene) pluimstrijking [=vleierij]' is een afkeurenswaardige en pedante vorm van beleefdheid, waardoor men het enkelvoud in het meervoud heeft veranderd.[64] Het gevolg van het hanteren van *gij* en *u* in plaats van de gebruikelijke enkelvoudsvormen is dat men niet kan weten of er één persoon of een heel gezelschap bedoeld is. Dat heeft men trachten te verbeteren door in het meervoud *gijlieden* te zeggen. Wat voor 'verwerde tael' zal dat uiteindelijk opleveren! Wanneer we de taal zouden laten zoals ze is, dan zijn er geen nieuwe woorden nodig die de taal bederven, is zijn standpunt. Het misbruik gaat soms nog verder: sommigen hebben niet genoeg aan een verkeerd getal, maar zondigen ook tegen de persoon door als aanspreking *mijn heer* en – verwijzend – *hij* en *hem*, of *uwe hoogwijsheid* ('en diergelijkke walgelijkke dingen') en – verwijzend naar het vrouwelijk substantief *hoogwijsheid* – zelfs *zij* en *haer* te zeggen. Het hanteren van 3e-persoonsaanduidingen in plaats van een aanspreekvorm van de 2e persoon wordt dus afgekeurd.

Het gaat in het geval van *gij* en *du* om een bekende kwestie uit de geschiedenis van de aanspreekvormen, waarin grammatici, psalmvertalers, vertalers van de Statenbijbel en vele anderen een standpunt hebben ingenomen. Bekend is de verdediging van het gebruik van *du* door Marnix van St. Aldegonde. Verroten verwijst zelf ook naar het voorwoord bij Aldegonde's psalmvertaling. Ook bij de grammaticus Van Heule is in zijn spraakkunst van 1633 het positieve standpunt ten opzichte van *du* te vinden. Eerst had hij in zijn grammatica van 1625 *du* als verouderd afgewezen, maar in 1633 vond hij het onderscheid tussen enkelvoud en meervoud, dat in het

Latijn bij de pronomina *tu* en *vos* is te vinden, zo belangrijk dat hij de vorm *du* weer in zijn grammatica opnam onder de vermelding dat het met *du* en *gij* uitgedrukte onderscheid bijzonder nuttig is in onze taal.[65] Het nuttige onderscheid tussen enkel- en meervoud (in de rede gegrond!) prevaleert hier dus boven het gebruik. Het door Verroten geuite negatieve oordeel over *gijlieden* is eveneens in de *Twe-spraack* aanwezig waar naar aanleiding van *ghy luyden mint* wordt opgemerkt: 't'welck de taal verkruepelt ende die van haar cieraat berooft'.[66] Verroten, die in zijn Hamburgse omgeving uiteraard zeer vertrouwd met het gebruik van *du* moet zijn geweest, sluit zich aan bij degenen die pleiten voor het onderscheid enkelvoud – meervoud door middel van *du* en *gij* en ziet het gebruik van *gij* voor het enkelvoud als een verwerpelijk modeverschijnsel. Daarmee verzet hij zich overigens tegen een niet meer te stuiten taalontwikkeling.

Verroten levert niet alleen taalkritiek. In een uitvoerige slotbeschouwing roept hij iedere liefhebber van het Nederlands op om de taal te verbeteren, op te bouwen. Hij wijst daarbij op Jan van den Werve als eerste en oudste voorbeeld van iemand die iets voor de verheffing van onze taal heeft gedaan. Voor ontleende woorden gaf Van den Werve in zijn *Schat der Duytscher talen* Nederlandse omschrijvingen, zoals voor *geometria – meetinge der eerde*, voor *grammatica – de keonste die de leeringe oft begrijpinge ende woorden leerd verstaen en recht kennen* en voor *horyson – dat perk oft de reonde aenden Heemel, zoo veel als elk gezicht eop aerden reondseomme inden heemel gezien kan.* De vraag rijst of men op deze wijze wel de heerlijkheid van een taal kan bewijzen. Als men in plaats van één ontleend woord zo'n uitvoerige omschrijving moet gebruiken lijkt het immers alsof die taal arm en kaal is. Toch meent Verroten dat dit kleine begin belangrijk is geweest en tot verder nadenken heeft aangezet.

Taalopbouw omvat meer dan taalpurisme. Verroten spreekt in algemene zin over taalopbouw, maar hij geeft steeds voorbeelden van taalpurisme. Het is begrijpelijk dat het probleem van de wetenschappelijke terminologie hem als vertaler bezighield. Hij verdedigt zich in zijn voorwoord voor het gebruik van Nederlandse vaktermen in plaats van de ontleende termen: termen in de eigen taal zijn voor beginners in de betreffende wetenschap gemakkelijker. Ze zijn ook heel geschikt, dit in tegenstelling tot wat geleerden er vaak over beweren. Zo vinden velen *meetkunst* geen goede term voor *geometria*, omdat het laatste 'aardmeting' betekent. Verroten pleit echter voor de term *meetkunst.* Allereerst is het wel degelijk een *kunst* niet van tellen, zingen, wegen of schrijven, maar van meten, zodat het bedoelde terecht *meet*kunst wordt genoemd. Tegen *aardmeting* kan men bovendien inbrengen dat de *meet*kunst zich niet tot de aarde beperkt en dat men om verschil te maken met metingen door leken ('want hoe veel meetingen geschiender bij allerlei menschen daer geen keonst in geleegen en is') van meet*kunst* dient te spreken. Van den Werves puristische omschrijving *meetinge der eerde* kan dus verbeterd worden: Verroten kiest voor *meetkunst* (in zijn eigen karakteristieke spelling *meetkeonst*), de term die we ook bij Stevin aantreffen.

De vraag wie naar Verrotens mening in staat zijn om de taal te cultiveren kan niet buiten beschouwing blijven. In zijn visie kan iedereen aan de opbouw van de taal meedoen: hij ziet zelfs liever Noordhollandse boeren er hun bijdrage aan leveren dan Haagse advocaten, want men

hoeft niet te vrezen dat eenvoudige boeren de woorden, syntaxis, naamvallen en dergelijke in het keurslijf van het Latijn of andere vreemde talen dwingen en de taal daarmee 'van haer angebooren sieraet berooven zullen' zoals geleerden vaak doen 'die eonze spraek eop de been willen helpen brengen', maar die 'voegen en schikken (...) heel na der uitheemsche taalen aard'.[67] Verroten heeft al eerder bij de bespreking van verschillen in woordgebruik de Noordhollandse boeren genoemd, die specifieke woorden hanteren die andere groeperingen, bijvoorbeeld de geleerden, niet kennen. Voor voorbeelden van dergelijke woorden in de geschreven en gesproken taal verwijst hij respectievelijk naar de werken van Bredero en naar de boeren in Noord-Holland.

Ook Stevin had speciale waardering voor het Noordhollands, maar om een heel andere reden: vanwege éénlettergrepige woorden als *vaer, moer, sus, broer* in plaats van *vader, moeder, suster, broeder* meende hij dat het beste 'Duytsch' in Noord-Holland gesproken werd (zie 4.2).[68] Verroten wijst eveneens op het éénlettergrepig gebruik maar dan specifiek bij de Noordhollandse eigennamen: in Noord-Holland en Friesland hanteert men éénlettergrepige namen als *Piet, Kees, Dirk, Griet, Lijs, Neel* etcetera, wat op zichzelf al iets fraais is. Wanneer twee mensen dezelfde naam hebben, onderscheidt men die voorts met de naam van de vader: *Goort Klaeszeun* en *Goort Tijszeun*. Het gaat zelfs verder tot het achtste, negende of tiende lid toe. Dat is een veel betere methode dan de trend om een toenaam naar believen uit te kiezen, waardoor groot misverstand veroorzaakt wordt. Verroten heeft immers zelf meegemaakt dat er in één gezelschap al drie bij elkaar waren, die eenzelfde naam en toenaam hadden. De aaneenschakeling van namen levert geen problemen in het gebruik op: 'Hoeveel te meer moeiten is het, *Iohannes Regiomontanus* als *Iaep-Klaes-Ian-Dik-Tijs-Pietszeun*, te zeggen? Want in 't eene zijn 9. in 't ander maer 7. klankken (..)'.[69] Het aannemen van een toenaam in gelatiniseerde vorm, bijvoorbeeld wanneer een geleerde genaamd *Iaep Smit* zich *Iacobus Fabritius* laat noemen, wordt eveneens bekritiseerd.

Verrotens algemene standpunt over taalopbouw en de invloed van andere talen is duidelijk: wij moeten onze taal niet door vreemde talen laten dwingen en taalopbouw dient langs lijnen van geleidelijkheid te gaan, ongedwongen en niet met geweld.[70] Verroten, die zichzelf typeert als 'een der grootste Duits verliefde', is een zelfstandige leerling van Stevin, die bovendien enkele contemporaine geschriften kent en gebruikt: Van den Werve, de *Twe-spraack*, Van Heule en Marnix van St. Aldegonde. Hij neemt ideeën van Stevin over, maar werkt ze ook verder uit. Zijn beschouwingen over verschijnselen in het Nederlands worden geplaatst tegen de achtergrond van Stevins speculatieve theorie over de wijzentijd. Verroten brengt verdieping aan door in te gaan op de verhouding tussen woord en betekenis en door zijn ideeën over de taalontwikkelingen in de wijzentijd en de daarop volgende periode naar voren te brengen. Hij spoort aan tot het bestrijden van misbruiken in het Nederlands van zijn tijd en pleit voortdurend voor taalopbouw. Daarbij heeft hij aandacht voor datgene wat voor hem als vertaler relevant was: de verdietsing van de wiskundige en meetkundige termen. Verroten levert een praktische taalbeschouwing in het voetspoor van Simon Stevin, niet meer, maar zeker ook niet minder.

Zijn taalbeschouwing is meer dan we in een niet specifiek taalbeschouwend werk verwachten:

de positieve attitude tegenover de eigen taal wordt uitgewerkt en interessante ideeën over taal worden gepresenteerd. Voor wat zijn opvattingen over ambiguïteit en synonymie betreft zou zijn plaats ten opzichte van andere contemporaine betekenisopvattingen nader uitgezocht moeten worden. Dat valt echter buiten het huidige kader. Na dit voorbeeld van een niet specifiek taalbeschouwend werk vragen we ons af welke kwesties een rol spelen in taalbeschouwende werken. Is er in het voorwerk van twee grammatica's die rond 1650 zijn verschenen, een vergelijkbare of een heel andere uitwerking van een positieve taalattitude te vinden?

4.5 Twee grammatica's omstreeks 1650

Afgezien van een herdruk van de *Twe-spraack* uit 1649, verschijnen er rond 1650 twee grammatica's: A.L. Kók's *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* van 1649 en Petrus Leupenius' *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale* van 1653. De al eerder genoemde vertaler Kók wilde, zoals de titel ook aanduidt, met zijn *Ont-werp* een schets geven, die nog nader moest worden uitgewerkt, een volgens zijn eigen zeggen 'ruygh be-werp der Letter-konst by my zelf en voor my zelf ont-worpen'.[71] In een weinig opzienbarende voorrede, getiteld 'An de Taal-lievende Neder-landers' stelt Kók dat de eigen taal een volmaakte grammatica zou verdienen:

> Dat ghy wenscht, ghunstighste Landts-ghe-noóten, kan ik niet niet wenschen, dat, naamlijk, eenigh vol-maakt Taal-ghe-leerde uwer Taal zich ver-waerdighen wilde u ten besten *eenighe vol-maakte (zo 't mooghlijk waar) Letter-konst van uw Taal te be-reiden.* Niet zonder reden zijn onze wenschen; uw Taal, die voor gheenighe behoeft te wijken, vertóónt zich zelf dies waerdigh, en die 't an-vaerde had zo ghroót een eer, als erghens in, te verwachten (Kók 1649a:3; cursief MvdW).

Omdat die volmaakte grammatica er nog niet is, presenteert Kók zijn ruwe schets met de bekende bescheidenheidsexcuses: vrienden hebben hem aangespoord om de onrijpe vrucht te publiceren.

De 20ste-eeuwse editeur van de grammatica typeert het werk als een 'systematische, bijna uitzonderingsloze grammatica', een 'bescheiden schematisering van het belangrijkste uit Nederlandse grammaticale geschriften die tot dan toe waren verschenen, én uit de meest invloedrijke Latijnse (school)grammatica in de Nederlanden van die dagen'.[72] De Latijnse grammatica waarop hier wordt gedoeld is G.J. Vossius' *Latina grammatica* van 1626, waaraan Kók bijzonder schatplichtig was: het overgrote deel van Kóks tekst blijkt een veelal letterlijke vertaling van deze Latijnse schoolgrammatica. Opmerkingen over functieuitbreiding, vakterminologie en purisme, die te vinden zijn in de voorwoorden bij Kóks in 4.3 besproken vertalingen, komen we hier niet tegen. De grammatica zelf is wel een interessante bron voor wat de gehanteerde grammaticale vakterminologie betreft; dit zal in 5.3 ter sprake komen.

De titel van het tweede grammaticale werk *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale* van de predikant Petrus Leupenius (1607-1670) is eveneens weinig pretentieus en in zijn voorreden geeft Leupenius aan dat van hem evenmin een 'volmaakte letterkonst of spraakkonst' verwacht moet worden. Zijn voorrede 'Aan den Liefhebberen der Neederduitsche Taale' is uitvoeriger dan die van Kók. Hij noemt daarin onmiddellijk iets negatiefs en iets positiefs: over het algemeen wordt, zelfs door de meeste geleerden, weinig aandacht besteed aan de *zuiverheid* van de Nederlandse taal, maar sommigen, zowel geleerden als anderen, spannen zich wel in om de grondslagen van de taal vast te stellen, wat nuttig is voor onszelf en voor buitenlanders. Vergelijk de volgende passage:

> Gelyk het niet alleen droeuvig, maar ook schandelyk is, datter soo weinig acht genoomen wordt op de suiverheid van onse Neederduitsche taale, in de welke wy gebooren en opgevoedt syn: ook by sulken, die anders doordronken syn van geleertheid, en noch dagelyksch veel olie verbranden, om de verborgentheden van vreemde taalen te doorsnuffelen, en ondertuschen lyden mogen dat haare eigene taal in de donkerheid der vergeetenheid veracht blyve liggen: soo is het niet min heuglyk, dan pryselyk, dat sommige (soo geletterde als andere) sik bemoeijen, om vaste gronden te leggen, die verstrekken mogten tot gesettede wetten voor ons selven, en genoeugsaame behulpmiddelen voor anderen, die, uit verre landen tot ons komende, geneegen zijn, om van onse taale kennisse te neemen (Leupenius 1653:3).

Met een theologische argumentatie geeft Leupenius aan dat men de plicht heeft om zorg te dragen voor de Nederlandse taal en de zuiverheid ervan: de verscheidenheid van talen is weliswaar door de zonde in de wereld gekomen, maar die diversiteit is inmiddels iets kostbaars geworden en wat God gescheiden heeft moeten wij niet weer vermengen. Degenen die de moedertaal ongeschonden trachten te bewaren zijn de ware liefhebbers ervan. De 'kleinachtinge, jaa verkrachtinge' die de moedertaal ondergaat brengt Leupenius ertoe op te komen voor haar zuiverheid.[73] Terzijde zij opgemerkt dat hij al eerder een voorstander van een zuivere taal was gebleken. In de 'Aanspraak tot den Bescheidenen Leeser' bij zijn *De Geessel der Sonden* (1651) verklaarde hij geen 'uitheemsche' woorden te zullen gebruiken, 'die onse Moederlijke taale wel kan ontbeeren' en gaf daarbij als reden op dat ze toch niet begrepen worden door degenen die geen andere taal kennen.[74] De uitwerking van zijn puristisch standpunt in de grammatica zelf zullen we nog nagaan.

Leupenius beschouwt in zijn voorrede het Nederlands als een volmaakte taal, een aparte taal ook met een eigen bouw, hoewel ze overeenkomsten vertoont met andere talen, in het bijzonder met het Hoogduits, 'van de welke sy schynt gesprooten te syn, en waar van sy weinig verschillt dan in de uitspraak'.[75] Hij meldt nadrukkelijk er niet voor te voelen om oude, afgesleten woorden weer in te voeren. Van iets nieuws zal hij echter niet afkerig zijn, wanneer het nieuwe goed en 'op reedenen gegrond is'.[76] Hij lijkt een heel pragmatische houding in te willen nemen door

AANMERKINGEN
Op de
Neederduitſche
TAALE.

Int licht gegeven
DOOR
PETRUM LEUPENIUM,
Bedienaar des Godlyken Woords
t'AMSTERDAM.

t'AMSTERDAM,
By Hendryk Donker, Boeckverkooper in de Nieuwebrugſteeg / int Stuurmans Gereedſchapp / 1653.

Titelpagina van Petrus Leupenius' *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale.*

zich te houden aan het algemene, in schriftelijke en mondelinge taal aanvaarde gebruik, dat niet gebonden is aan een bepaalde streek of stad:

> men moet gevoelen met den geleerden, maar spreeken met het volk: De gewoonte sall ons de wett stellen; niet een opgenomene gewoonte van desen of geenen in het bysonder, niet van eene Stad, of Landschapp, daar ieder iet besonders heeft, dat groote verscheidentheid veroorsaakt: maar die door den gemeenen drukk en dagelykschen ommegang opgenoomen en gebillykt is (Leupenius 1653:4).

Daarmee spreekt hij een voorkeur uit voor gemeenschappelijke, niet of niet meer dialectisch gekleurde taalelementen. De nadruk ligt op het gebruik (de 'usus') en we zien ook een aantal keren in zijn grammatica dat het geobserveerde gebruik voor Leupenius doorslaggevend is.

Dat is bijvoorbeeld het geval bij het persoonlijk voornaamwoord van de 2e persoon *du* en het verkleinwoord. Het verouderde *du*, dat al bij Verroten ter sprake kwam, werd weliswaar nog door Marnix van St. Aldegonde verdedigd, maar het was door de vertalers van de Statenbijbel verworpen. In de praktijk (het gebruik) was *gij* de acceptabele aanspreekvorm voor zowel enkelvoud als meervoud geworden. Leupenius geeft aan dat er geen plaats meer is voor *du* met als verklaring: 'om dattet soo hard is en dattet een eigen Hoogduitsch woord is, en ook by de Hoogduitschen selfs meest verachtelyk gebruikt wordt, soo isset uit de gewoonte geraakt'.[77] Hierin is hij reëler dan Van Heule, die *du* in verband met het onderscheid enkelvoud – meervoud in zijn grammatica van 1633 wilde handhaven (zie 4.4) Ook bij het verkleinwoord is voor Leupenius uiteindelijk het gebruik doorslaggevend. Van Heule signaleerde in zijn *Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst* van 1625 de verschillende streekgebonden varianten, te weten de Hollandse variant *-(t)je* (*mannetje, wijfje, diertje*), de Vlaamse *-kjen* (*mannekjen, wijfkjen, dierkjen*) en de Brabantse variant *-ken* (*manneken, wijfken, dierken*) en gaf de voorkeur aan het zuidelijke, Brabantse *-ken*.[78] Bijna dertig jaar later noemt Leupenius nog wel in eerste instantie het verkleinwoord *-ken*, maar hij geeft onmiddellijk toe dat *-je(n)* 'om de soetvloeijentheid' veel gebruikelijker is en dat het gebruik van *-je(n)* in tegenstelling tot *-ken* veel minder uitzonderingen oplevert:

> Maar om de soetvloeijentheid is meer in gebruik *jen* of *tjen*, dat ook soo veel uitneeminge [=uitzonderingen] niet is onderworpen als *ken*: want daar men in *berg, dwerg, balk, valk, kalk,* een *s* tuschen *ken* moet invoegen, seggende: *bergsken, dwergsken, kerksken, werksken, balksken, valksken, kalksken,* daar kan men de selve voor *jen* naalaaten en seggen: *bergjen, dwergjen,* en soo voorts (Leupenius 1653:23).

Onnodig te zeggen dat Leupenius hier uitzonderingen bij *-jen* over het hoofd ziet. Of nu echter *soetvloeijentheid* 'welluidendheid' (*euphonia*; zie 4.1) in het spel is of niet, het Hollandse *je* is in de standaardtaal regel geworden en het Brabantse *-ken* heeft terrein verloren.

Leupenius rekent erop dat in de toekomst uniforme grammaticale voorschriften geformuleerd zullen worden, 'die men in het leesen en schryven geduurig sonder aanstoot sall mogen gebruiken'.[79] Zijn *Aanmerkingen* zijn slechts een kleine stap in die richting. Hij vraagt om commentaar op zijn werk en stelt intussen niemand de wet.

Hoe bescheiden Leupenius zich ook opgesteld heeft, zijn spellingsysteem heeft tot een venijnige polemiek met Vondel geleid. Leupenius hanteerde consequent de regel van de gelijkvormigheid zowel bij de verdubbeling van vocaaltekens, conform de praktijk van Hooft, die vanaf 16 september 1641 de gewraakte spelling in open syllaben toepaste, als bij de verdubbeling van consonanten, die ook bij De Hubert en Huygens wordt aangetroffen.[80] Vondel ergerde zich aan die spellingpraktijk en liet dat merken in de uitgave van zijn *Lucifer* (1654). In het daarin opgenomen korte 'Noodigh Berecht over de nieuwe Nederduitsche misspellinge' wees Vondel de zijns inziens onjuiste spelling met dubbele vocalen in open syllaben af (*Vaader, Vreede, Kooning* 'en diergelijcke walgende verdubbelingen van klinckletteren meer') met formuleringen als 'welcke verdubbelinge ick (...) oordeele een gansch ongerymde en overtollige misspellinge te wezen, tegens den voorgang van Hebreen, Griecken, Latynen, Italianen, Spanjaerden, Franschen, Hooghduitschen, en andere tongen'.[81]

Leupenius zette in een reactie, zijn *Naaberecht* van 1654, zijn argumenten nog eens uiteen: hij wijst er onder meer op dat in *been – benen / beenen* en *rooft – roven / rooven* de dubbele klinker nodig is om de oorsprong van het woord te kennen te geven, wat ook belangrijk is voor een buitenlander die anders niet weet of hij *ben* of *been* moet uitspreken. Ook het eigene van iedere taal wordt benadrukt:

> soo seeker is het ook dat elke Taal iet bysonders heeft, waar door sy van alle andere Taalen wordt onderscheiden, en elke Taale te willen buigen naar het voorbeeld van anderen, waare de Taalen, die God gescheiden heeft, wederom te vermengen, het welke ik *Vondelen* geeve te doen (Caron 1958:65-66).

Wanneer Leupenius ingaat op Vondels argument dat de praktijk in andere talen anders is, vraagt hij zich af waarom het voorbeeld van talen die de klinkerverdubbeling niet gebruiken gevolgd zou moeten worden. Er zijn bepaalde overeenkomsten tussen onze taal en andere talen, met de Hoogduitsen hebben wij zelfs 'by naar onse geheele Taale gemeen', maar wie durft te beweren dat wij in alles met hen overeen moeten stemmen. Dan zouden wij bijvoorbeeld met de Hoogduitsen ook *dar, herr, raht* moeten schrijven en niet *daer, heer, raed*.[82]

Leupenius neemt geen blad voor de mond: bij de *u* is de verdubbeling *uu* goed, omdat Vondel ook zo schrijft, maar omdat hij *ae* spelt, is de *aa* een 'misspellinge'.[83] Vondel mag hem op het gebied van de dichtkunst of het drama onderrichten – dat is immers zijn terrein -, maar hij zou zich nog nooit om spelling en zuiverheid van de moedertaal hebben bekommerd:

> Ik geloove dat *Vondelen* my wel soude konnen onderrechten hoe veel voeten dat in sulk of sulk een gedicht moeten weesen, waar sy moeten kort of lang syn: wat stoffe tot een Blyspel of Treurspel vereischt wordt: wat rolle een Kooning of een Pluimstryker moet speelen, want dat is syn konste, hy doet niet anders: maar of hy ooit syn werk gemaakt heeft om op de suiverheid van onse moeder Taale en naauwkeurigheid van spellen te letten, daar aan soude ik grootlyks twijfelen (Caron 1958:62-63).

De veronderstelling dat Vondel geen aandacht aan taalkwesties heeft gegeven, is onjuist. Zowel voor als na het *Noodigh Berecht* heeft hij zich immers met taal en taalregels bezig gehouden (zie 3.4). Leupenius voert overigens ter toelichting van zijn onjuiste veronderstelling enkele leenwoorden (*element, regiment, regeeren, triomfeeren, lievereien, hierarchijen*) en spellingfouten of -inconsequenties (*haren – haere; spelen – speelen; parlen – perlen*) in de *Lucifer* aan om Vondels onwetendheid aan te tonen.[84] Hij concludeert vervolgens scherp:

> Soo ongestaadig als hy (=Vondel) is in syn Godsdienstigheid, soo ongestaadig is hy ook in syn schryven; wat vastigheid sallmen van sulken wispeltuurigen Weerhaan verwachten? Het staat quaalyk wanneer iemand selfs schuldig is aan het geen dat hy in anderen berispt (Caron 1958:64).

Uit dit citaat en andere passages in het Naberecht blijkt dat we hier niet alleen met een taalkundig meningsverschil te doen hebben, maar dat ook godsdienstige kwesties, te weten Vondels overgang tot het katholicisme en het theologisch verzet tegen zijn drama *Lucifer*, op de achtergrond spelen.[85]

Leupenius' uitgangspunten zijn in zijn voorrede duidelijk voor het voetlicht gebracht. In de grammatica zelf wordt zijn puristisch standpunt verder uitgewerkt, wanneer hij over de woorden en woordenschat spreekt. Woorden worden omschreven als 'seekere uitdrukksels des verstands (=uitdrukkingen van het begrip)', die, zoals iedere taal haar eigen woorden heeft, 'in de Neederduitsche taale ook moeten suiver Neederduitsch en niet uitheemsch syn'.[86] Als Nederlandse woorden worden echter niet alleen de woorden beschouwd die eigen zijn aan onze taal, maar ook 'die met andere taalen eenige gemeenschap hebben en door verstellinge van eenige letteren geheel in den aard van Neederduitsche syn verandert'.[87] Het blijken voorbeelden te zijn als *baaren* uit het Hebreeuws *bara, kracht* uit het Grieks *kratos, moolen* uit het Latijn *mola, muis* van Latijn *mus*, voorbeelden die Leupenius in Van Heule's grammatica van 1633 kon vinden en die Van Heule op zijn beurt met honderden voorbeelden meer had ontleend aan Van der Mijle's *Lingua Belgica*. Realistisch merkt Leupenius op dat zulke woorden een groot deel van onze woordenschat vormen en dat men onze taal geweld zou aandoen door ze te verwerpen. Men heeft tot nu toe immers geen andere woorden gehad om hetzelfde aan te duiden en nieuwe woorden bedenken is niet de zuiverheid van een taal bewaren, maar een nieuwe taal invoeren.

Wanneer de zojuist genoemde categorie woorden tot de Nederlandse woordenschat behoort, is de vraag welke woorden Leupenius dan wel als leenwoorden brandmerkt. Hij blijkt een fonetisch-fonologisch criterium te combineren met een lexicaal criterium, namelijk het al of niet aanwezig zijn van een evident Nederlands woord:

> Voor onduitsche woorden keuren wy alle die *met haaren klank selve* (cursief MvdW) te kennen geeven dat sy ons niet toe komen (=toebehoren) en daar men duidelyke duitsche woorden heeft om het selve uit te drukken, gelyk *faute*, misslag, *feit*, daad, *profyt*, baat (Leupenius 1653:20-21).

Dat het lexicale criterium essentieel is voor het verwerpen van een leenwoord, blijkt uit de beschrijving van de gevallen waarin leenwoorden wel geoorloofd zijn:

> Tis nochtans geoorloft, jaa ook somtyds noodig, sulke uitheemsche woorden te gebruiken *van de welke wy geen eigene naamen hebben om de selve volkomelyk uit te drukken* (cursief MvdW), alhoewel men die met andere woorden soude konnen omschryven, gelyk *Propheet, Apostel, Evangelist, Evangelie, Sacrament, Tempel*, en noch eenige weinige diergelyke (Leupenius 1653:21).

Men moet dergelijke woorden alleen maar gebruiken wanneer er geen woord in de eigen taal beschikbaar is. In dat geval hoeft onze Nederlandse taal zich echter niet meer te schamen dan de Griekse of Latijnse, waar ontlening ook voorkomt. Er zijn volgens Leupenius dus vier categorieën in de Nederlandse woordenschat te onderscheiden: zuiver Nederlandse woorden (1), woorden 'die wy met andere taalen gemeen hebben en nochtans voor onse wettelyke kinderen hebben aangenoomen' (2), bastaardwoorden die wij zonder noodzaak hebben geaccepteerd (3) en bastaardwoorden die noodzakelijkerwijs in onze taal zijn opgenomen, wegens het ontbreken van geschikte eigen woorden die de betekenis van de vreemde woorden zouden kunnen weergeven (4).[88]

Lexicale overeenkomsten met andere talen roepen uiteraard de vraag op welke taal heeft ontleend, maar wat deze kwestie betreft houdt Leupenius zich op de vlakte:

> Of wy nu schoon veele woorden met andere taalen gemeen hebben, dat is niet meer bewys dat wy die woorden van hun dan dat sy die van ons ontleent hebben, alhoewel wy *verwerpen het gevoelen der geener die voorgeeven dat onse Neederduitsche taal de eerste en oudste soude weesen* (Leupenius 1653:20; cursief MvdW).

Hij spreekt zich blijkens dit citaat wel uit tegen de opvatting van Becanus dat het Nederlands de oudste taal zou zijn. Eerder deed Van Heule dit ook door op de opvatting van 'zommige Geleer-

den' die 'achten dat eenige andere Taelen die (Grontwoorden) van ons zouden ontleent hebben', te reageren met: 'dat houden wy voor een verziersel'.[89]

Een uitvoerige grammatica moet er nog komen, is het oordeel van zowel Kók als Leupenius. De voorrede van Kók levert geen nieuw materiaal op. In die van Leupenius zijn taalzuiverheid, de opvatting over het Nederlands als aparte taal en voorkeur voor niet-dialectisch gekleurde taalelementen de belangrijkste gegevens. In Leupenius' grammatica is een indeling van de oorspronkelijke en ontleende Nederlandse woordenschat te vinden. Leupenius geeft overigens geen lijsten van woorden die tot de drie groepen niet-zuiver Nederlandse woorden behoren. Naar zijn eigen zeggen is dat 'werk van een geheel anderen aard dan wy nu voor hebben', maar 'daar in soude voor onse taale noch wel wat nuttelyks konnen gedaan worden'.[90] Toen hij dat opmerkte, hadden de leenwoorden echter al de aandacht van een woordenboekenmaker getrokken.

In 1650 was in Haarlem bij Thomas Fonteyn de *Nederlandtsche Woorden-Schat, Dat is, Verduytschinge van Uytheemsche woorden, die somtijds onder het Nederlandtsch gevonden worden. Wt verscheyde Schrijvers vergadert* verschenen, die was samengesteld door Johan Hofman. Kennelijk was Leupenius niet van het bestaan van dit werk op de hoogte, anders had hij er toch wel in bovenstaande context naar verwezen. Het woordenboek is vooral bekend geworden in de uitgebreide en bewerkte vorm die Lodewijk Meijer, een halfbroer van A.L. Kók, er, vanaf de tweede druk van 1654, aan gaf. In de titel van die tweede druk staan Meijers bronnen, waaronder Kók, expliciet vermeld: *Nederlandtsche Woordenschat, Waarin meest alle de Basterdt-Woorden, Uyt P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, I. v. Vondel, en andere voortreffelijke Taalkundighe: En Konst-Woorden Uyt A.L. Kók, S. Stevin, de Kamer in Liefd' bloeiende, en andere Duitsche Wijsghieren, Verghadert, Naauwkeurighlijk en met Kraft vertaalt worden.*[91] Wij zullen op dit woordenboek terugkomen in verband met de vakterminologie. De vraag of men voor ontleende dan wel nieuwe eigen vaktermen moest kiezen, was een belangrijk probleem voor wetenschappers die in het Nederlands gingen publiceren. Het Nederlands moest op het wetenschappelijk gebied de concurrentie aangaan met het Latijn, de traditionele, beproefde wetenschapstaal. We zullen in het volgende hoofdstuk zien hoe de verhoudingen tussen die twee talen bij de mondelinge kennisoverdracht en bij de wetenschappelijke publikaties komen te liggen en of er van blijvende *functieuitbreiding* van het Nederlands gesproken kan worden.

Voordat we daartoe overgaan, zullen we aandacht schenken aan andere standaardisatieaspecten. In Leupenius' grammatica vindt selectie op microniveau plaats, zoals bij de verkleinwoorden, en is een spellingregel te vinden die de woede van Vondel uitlokte. We vragen ons af wat er over de *acceptatie* van de standaardtaal omstreeks 1650 is op te merken. Wat is de invloed van grammaticale regels en spellingregels (*codificatie*) en van de *selecties* die *op microniveau* worden gemaakt?

4.6 Invloed van codificatie en selectie

Bij vergelijking van de stand van zaken omstreeks 1650 met die aan het eind van de 16de eeuw toen nog maar één grammatica van het Nederlands was verschenen, kan geconstateerd worden dat in de eerste helft van de 17de eeuw de codificatie duidelijk vorm heeft gekregen in grammatica's en spellinggeschriften. Die constatering doet de vraag rijzen wat de invloed van deze toegenomen codificatie is geweest. Bij het beantwoorden van die vraag moeten we ons realiseren dat er van twee soorten invloed sprake kan zijn: invloed binnen de taalbeschouwing, dat wil zeggen dat grammaticale opvattingen of spellingregels uit een bepaald werk worden overgenomen in andere geschriften, of invloed in de praktijk van het taalgebruik. Over het algemeen is vooral de eerste vorm van invloed onderzocht. Die is vast te stellen door bijvoorbeeld spellingregels en beschrijvingen van taalverschijnselen in grammatica's onderling te vergelijken. Zo kan de overdracht van opvattingen en ideeën worden getraceerd. De invloed van codificatie op het taalgebruik is echter slechts incidenteel onderzocht en wordt zelfs in nieuwe edities van grammatica's soms nadrukkelijk terzijde gelaten.[92] In het kader van standaardisatie is juist dit effect van codificatie op het taalgebruik interessant.

Invloed op het taalgebruik zou om een uitgebreid onderzoek vragen van taalgebruik dat representatief is voor verschillende groepen in de toenmalige samenleving. Sporadisch is voor een beperkte groep, veelal de grote literatoren van de 17de eeuw, een beperkt aantal verschijnselen onderzocht. Bij deze stand van zaken is slechts een indruk van de doorwerking van codificatie te geven. De selectie op microniveau komt daarbij eveneens aan de orde.

Wat de invloed van spellingregels in de praktijk van het taalgebruik betreft, moeten we ons vooraf realiseren dat voorstellen tot systematisering van de spelling werden gedaan in de context van regionaal bepaalde uitspraakverschillen. Joos Lambrecht, die naar een uniform spellingsysteem voor de verschillende Nederlandse dialecten streefde, hield daar rekening mee. Het principe dat dezelfde klank overal met hetzelfde letterteken moest worden weergegeven, hield bijvoorbeeld in dat Brabanders en Vlamingen *ja* zouden moeten schrijven omdat ze een heldere *a* uitspreken, terwijl de palataalsprekende Zeeuw *jae* diende te spellen.[93] Het uiteindelijke doel van standaardisatie, een algemeen beschaafd geschreven en gesproken Nederlands, moet tot een uniforme spelling leiden, maar het bereiken van dat doel zal nog eeuwen in beslag nemen. Het feit dat er nog lang geen eenheid in de uitspraak is, betekent dat bepaalde op uitspraakverschillen gebaseerde 'spelling'varianten tot in de 18de eeuw voorkomen.[94] De meeste spellingverschillen zijn echter niet op uitspraakverschillen, maar op verschillende spellingregels terug te voeren. We hebben gezien dat de spelling van een enkel teken voor een lange klinker in een open lettergreep voorkwam naast de spelling met een dubbel teken en dat dit zelfs een hevige discussie kon uitlokken. Het dubbele teken werd door Vondel als iets overbodigs gezien. Ook op het gebied van de medeklinkers was overtolligheid te signaleren: de spellingen *ck* en *gh* bijvoorbeeld, die voorkwamen naast de spelling met enkele *c* of enkele *k* en *g*.

Bij alle verscheidenheid in spellingopvattingen en bij een nog steeds uiteenlopende spellingpraktijk wint een bepaald gebruik soms geleidelijk aan veld. Dat wordt een enkele maal door tijdgenoten gesignaleerd. Een mooi voorbeeld daarvan is te vinden in Henry Hexhams *Dictionarium ofte Woordenboeck, begrijpende den Schat der Nederlantsche Tale, met de Engelsche Uytleginge*, die in 1678 bij Arnout Leers in Rotterdam als nieuwe, vermeerderde druk van eerdere uitgaven verscheen. In de druk van 1648 wordt in het voorwerk, geschreven door Hexham zelf, niet over spellingkwesties gerept.[95] In het bericht aan de lezer dat Leers in de druk van 1678 schrijft komen evenwel enkele discussiepunten op het vlak van de spelling aan de orde. Hij merkt op dat het tegenwoordig als een misdaad wordt beschouwd om *Af-breeckinge* in plaats van *Af-brekinge* te schrijven, terwijl naar zijn mening het eerste het beste is 'want de e moet daer langh zijn, gelijck in het onderscheydt tusschen Beeck en Beck'. Ook zou men niet *Cabale, Cabalist* etcetera mogen schrijven, terwijl dit de woorden zijn om 'der Joden Leer-boeck en leeraren' goed aan te duiden. De door anderen voorgestelde verbeteringen zouden bestaan in het schrijven van *bergjen* voor *berghsken* (NB!), *kerk* voor *kerck* en *kabel* voor *cabel.* Het is duidelijk dat Leers geen bezwaar heeft tegen overtollige letters (*ck, ee, gh*) en tegen vreemde letters als de *c*, terwijl anderen daar juist verzet tegen aantekenen. De dubbele vocaal-kwestie was al eerder aan de orde. Blijkbaar heeft in de visie van Leers omstreeks 1678 de enkele vocaalspelling de overhand. Het gebruik van de c voor a, o, u in plaats van de k werd al in de *Twe-spraack* afgewezen. Van der Schuere noemt het een misbruik en ook Leupenius keurt het gebruik in *calf, cost, cunst* af.[96] De *Twe-spraack* uit geen bezwaren tegen de *ck-* en de *gh*-spelling.[97] Van der Schuere keurt de *gh*-spelling evenwel af. Hij maakt geen opmerking over de *ck*-spelling, maar geeft voorbeelden van spelling met *c*, die afgekeurd worden: 'Mede van gelijken als zy achter de klynk-Letteren ende *l, n, r,* komt als: *pac, vermaec, blijc, rooc, geluc, volc, banc, Kerc,* ende dergelijke'.[98] Leupenius, die niet over de *gh* spreekt, wijst het gebruik van *ck* in alle gevallen af, niet alleen in *ick, maack, Kercken*, waar één k voldoende is, maar ook in *stocken, blocken, stucken, krucken*, woorden die met dubbel k gespeld moeten worden. De omslag ten gunste van tegenstanders van overtollige tekens wordt door Arnout Leers chronologisch geplaatst door de opmerking: 'Dit noemt men verbeteringe van de Duytsche Tale, om recht Hollandts te spreecken, daer nochtans voor vijftigh jaren geen Hollander van dese nieuwigheden wist'.[99] Meer dan vijftig jaar eerder had Van der Schuere de gewraakte nieuwigheden al voorgestaan, maar toen was de oude praktijk nog gewoon.

Meer dan bij spelling is de relatie tussen grammaticale voorschriften en het taalgebruik een gecompliceerd object van onderzoek. Soms is er een duidelijke relatie tussen beide vast te stellen. De opvatting dat een goede taal zo veel mogelijk naamvallen moet bezitten, net als het Latijn, ligt ten grondslag aan veel paradigmata in 16de- en 17de-eeuwse grammatica's. Wanneer geletterde taalgebruikers vervolgens die naamvalsonderscheidingen hanteren en zelfs propageren is de invloed van de taalbeschouwing duidelijk. Zo geeft P.C. Hooft zijn zoon Arnout in een brief van 27 oktober 1646 de volgende adviezen:

> Als gij onderteekent in Nominativo, gelijk *ik blijf UE. zoon*, zoo moet het zijn *Onderdaanighste zoon*, niet *onderdaanighsten.* Want men declineert dus, als volght: Nominativo: uw onderdaanighste zoon: Genitivo, uws onderdaanighsten zoons: Dativo uwen onderdaanighsten zoone: Accusativo, uwen onderdaanighsten zoon: Ablativo, van uwen onderdaanighsten zoone (Van Tricht 1979:771).

Behalve dat hij uitgaat van vijf naamvallen in het Nederlands, keurt Hooft het gebruik van de zo geheten nominatief-n bij mannelijke woorden (*onderdaanighsten*) af. Grammatici werden in dit geval geconfronteerd met twee varianten: in het 17de-eeuws Nederlands komen mannelijke woorden met en zonder die nominatief-n voor. De grammatica's en iemand als De Hubert wijzen de nominatief-n in lidwoorden en adjectieven af, met het achterliggend argument dat er een duidelijk onderscheid tussen de nominatief (zonder -n) en de accusatief (met -n) moet zijn. Dat gold ook voor betrekkelijke voornaamwoorden. Zo vond Anthonis de Hubert dat *Bij vrund die God geleijde* afgekeurd moest worden, al was het de manier van spreken 'die nochtans onweten-de meest gebruijkt word'. Zijn bezwaar was dat in dat geval God door de *vrund* 'vriend' geleid wordt, ''t welk immers ongerijmd is'. Men moest hier dan ook *dien* gebruiken.[100] De kunstmatige voorschriften, die afweken van de systematiek in zuidelijke dialecten met een -n zowel in de nominatief als in de accusatief en van de taalwerkelijkheid in de noordelijke dialecten met afwezigheid van een -n in beide gevallen, winnen veld bij de literatoren, die hun taalgebruik aan de grammaticale regels aanpassen. Zo heeft Vondel bij herziening van *Het Lof der Zee-vaert* voor de editie *Poëzy* (1650) de nominatief-n geschrapt en een accusatief-n waar nodig toegevoegd of aangegeven met een apostrof.[101]

Ook in andere gevallen wordt van grammatici selectie verwacht, bijvoorbeeld bij de variatie op het gebied van het reflexief, dat uitgedrukt kan worden met een persoonlijk voornaamwoord *hem, haer, hen/hun* of met *zich.* In de zestiende eeuw was het Hoogduitse *sich* en de Nederduitse vorm *sick* naar het westen van de Nederlanden doorgedrongen via met name de reformatorische geschriften.[102] Door de import van *sich, sick* ontstond er een tweede mogelijkheid om het reflexief uit te drukken naast die met het persoonlijk voornaamwoord.De *Twe-spraack* bepaalde al een duidelijk standpunt door bij het voorbeeld *een wyze zoon laat hem tuchtighen* op te merken dat het *zich tuchtighen* zou moeten zijn.[103] De *Twe-spraack* geeft haar voorkeur voor *zich* zonder opgaaf van redenen. Van Heule daarentegen merkt op dat zinnen met *hem* (of *haar*) zoals *Hy heeft hem daer mede gemoeyt* ambigu zijn, in tegenstelling tot zinnen met *zich.*[104] Voor Ampzing in zijn *Tael-bericht* van 1628 is *zich* nodig: 'so segge ik *hij heeft sich bekeerd*, dat is, sichselven, ofte *hy heeft hem bekeerd*, dat is, eenen anderen'.[105] Ook Leupenius brengt het ambiguïteitsargument naar voren. Hij hecht overigens aan de Nederduitse vorm *sick.* Zijn overweging is daarbij dat vormen met *ch* of *g* aan het Hoogduits zijn ontleend, wat zijns inziens vermeden dient te worden.[106] Met ambiguïteitsvermijding als argument maken de grammatici dus hun selectie op microniveau.

Wanneer taalbeschouwers op het nut van een aparte reflexiefvorm *sich* (of *sick*) wijzen, kan men zich afvragen hoe de praktijk van het taalgebruik eruit ziet in de tijd van Van Heule en Leupenius, globaal genomen de eerste helft van de zeventiende eeuw. Bij een aantal zeventiende-eeuwse taalgebruikers treffen we nog variatie aan, maar er ontstaat bij een aantal een voorkeur voor *zich*. Cats hanteerde aanvankelijk, naast andere vormen, *sick*, maar dat verdwijnt na zijn Zeeuwse periode, terwijl de variatie *hem/ haer* en *zich* bij hem blijft bestaan.[107] Bij Johan de Brune is *zich* te vinden, maar hij houdt zich voornamelijk bij de persoonlijke voornaamwoorden.[108] Vondel daarentegen gebruikt in de regel *zich*, al komen daarnaast met name in zijn vroegere werken *hem, haer, hen* voor.[109] P.C. Hooft vervangt *hem* en dergelijke door *zich*, wanneer hij in de periode 1633-6 zijn eerdere werken herschrijft.[110] We zien in elk geval bij Hooft en Vondel voorbeelden van bewuste verandering in het taalgebruik, waarbij de vermijding van ambiguïteit een belangrijke 'overweging' zal zijn geweest. De natuur is soms echter sterker dan de leer. Hoewel het reflexieve *zich* door de Statenvertalers noodzakelijk werd geacht (en *sick* werd afgekeurd), blijken in de Statenvertaling toch de vormen *hem, haer, hen* in de functie van reflexief regelmatig voor te komen.[111]

Het lijkt erop dat de taalbeschouwing in het geval van het reflexief invloed heeft gehad op het taalgebruik van bepaalde personen. In de standaardtaal is *zich* opgenomen; het reflexief gebruik van persoonlijke voornaamwoorden en van *z'n eigen, d'r eigen* in bepaalde vormen van hedendaags taalgebruik zijn afgewezen. De invloed van de taalbeschouwing moet echter niet overschat worden: de eerder besproken poging om *du*, dat al te zeer terrein had verloren, weer in te voeren lukt niet. Bij regionaal verschillende vormen geeft in geval van de verkleinwoorden *-jen* en *-ken* de Hollandse praktijk de doorslag, ondanks de voorkeur van grammatici voor het zuidelijke *-ken*. Dat is niet het geval wanneer het om een sociaal negatief gemarkeerde Hollandse vorm gaat: het persoonlijk voornaamwoord *mijn* werd door de Statenvertalers afgewezen, het is niet door opname in grammatica's gesteund en het is buiten de standaardtaal gebleven (zie 3.6).[112] Het taalgebruik waarop taalbeschouwers zich wilden baseren moest in elk geval van een bepaald niveau zijn. De Heuiter sprak in dit verband in 1581 al over het taalgebruik van geleerden en de adel.[113] Vondel wees in 1650 in de al in 3.5 geciteerde uitspraak op de door personen van goede ontwikkeling gesproken taal in de belangrijke steden Den Haag en Amsterdam. Hij voegde daar een uitzondering aan toe: 'indien men der hovelingen en pleiteren onduitsche termen uitsluite'; dat wil zeggen als men afziet van het uiteraard af te keuren gebruik van bastaardwoorden door hovelingen en advocaten.[114] Het belang hechten aan het taalgebruik van betere kringen staat tegenover de visie van Verroten, die liever op boeren wilde afgaan. Hij was daarmee echter een uitzondering.

Van Heule en Leupenius vermelden bij taalkwesties af en toe ook de mening van in hun ogen gezaghebbende figuren. Dat zijn de taalbouwers uit de 16de eeuw, te weten Coornhert, Stevin, Kiliaan, de auteurs van de *Twe-spraack*, maar ook de staatsman en psalmvertaler Philips van Marnix van St. Aldegonde, de rechtsgeleerde Hugo de Groot, de geleerde Daniël Heinsius, de raads-

pensionaris en dichter Jacob Cats en de auteur Johan de Brune. Een gezelschap dat men zou kunnen typeren als representanten van literair en wetenschappelijk schrijvend Nederland. Omstreeks 1650 en daarna tot ver in de achttiende eeuw is echter duidelijk wie nu als autoriteiten op taalgebied beschouwd moeten worden. Het zijn de belangrijke auteurs Hooft en Vondel; uit hun werk, dat als voorbeeld moet dienen, zijn taalregels en taalnormen af te leiden.

Men kan zich afvragen waarom andere dichters zoals Constantijn Huygens (1596-1687) en Jacob Cats (1577-1660), die toch ook hoog geschat werden, niet als autoriteiten werden gezien. Cats, die zich diepgaand met normen en moraal in het algemeen bezighield, heeft zich voor zover wij weten nooit met vragen op het gebied van taalnormen en dergelijke beziggehouden. In zijn werken gebruikt hij ook veel taalvarianten naast elkaar, zonder een definitieve keus te maken. Huygens was evenmin in de problematiek van taalregels geïnteresseerd. Toen Hooft hem in 1639 enkele taalkundige opmerkingen van Vondel over zijn gedicht *Dagh-werck* toestuurde, was hij het niet eens met dat kritisch commentaar. Hij hoefde zijns inziens alleen maar erop te letten dat iets in het Nederlands mogelijk was of op zijn minst tot het taalgebruik van een of andere streek in de Nederlanden behoorde. Taalregels zouden hem alleen maar in zijn dichterlijke mogelijkheden beperken.[115] Hooft en Vondel daarentegen hadden naast hun literaire werk ook uitgesproken belangstelling voor taalkwesties. Hooft nam deel aan de letterkunstige vergaderingen, maakte aantekeningen over taalproblemen, zijn *Waernemingen*, en spoorde zijn zoon Arnout aan de regels van buiging en spelling beter in acht te nemen. Hij maakte hem op taalfouten opmerkzaam en ried hem aan de *Neederlandsche Historiën* ijverig te lezen. Een dergelijke raad zou in de 17de en 18de eeuw nog vaak gegeven worden. Men dacht uit dit werk taalregels af te kunnen leiden. Vondel nam eveneens aan de letterkunstige vergaderingen deel, voerde een spellingdiscussie met Leupenius en gaf op hoge leeftijd aan welke taalvormen geprefeerd moesten worden, toen de dominee-dichter Johannes Vollenhove hierover zijn advies vroeg. Moest het bijvoorbeeld *maan* of *mane, gaarne* of *garen, ik ben hem gevolght* of *ik heb hem gevolght* zijn? Het lijkt aannemelijk dat door het samengaan van literaire prestatie en aandacht voor taalbeschouwing – aandacht die zijn weerslag in het taalgebruik vond – Vondel en Hooft bij uitstek de autoriteiten van de tweede helft van de 17de en van de 18de eeuw zijn geworden. Uit hun werk afgeleide taalregels zijn inderdaad in grammatica's opgenomen, maar dan zijn we inmiddels in de 18de eeuw bij Arnold Moonens *Nederduitsche spraekkunst* (1706) beland.

In de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw hebben respectievelijk de eerste en tweede fase van het standaardiseringsproces plaatsgevonden (zie ook 2.5). Dat heeft codificatie en autoriteiten voor de derde fase, die van de verdere verbreiding van de standaardtaal, opgeleverd. Voor de tweede helft van de zeventiende en voor de achttiende eeuw waren dat Hooft en Vondel, terwijl ook de in 1637 gereed gekomen Statenvertaling aanzienlijke invloed moet hebben gehad. De in de steden van Holland ontstane standaardtaal heeft zich geleidelijk verder verbreid: geografisch, over grotere gebieden en over steeds meer lagen van de samenleving. Deze *acceptatie* betrof in de eerste plaats een uniformering in de geschreven taal. De gesproken

taal kende nog lang veel diversiteit. In dit nog enkele eeuwen durend proces zijn grammatica's met hun voorschriften en regels voor goed taalgebruik en invloedrijke geschriften, die functioneerden als modellen van dat goede taalgebruik, van groot belang geweest.

5

Het Nederlands in concurrentie met andere talen

te meer om dat oock onse tale niet en wert geoeffent na behooren, door dien dat onse Gheleerden liever uytheemsche sprake leerende, sick gemeenlick na ander lieden aert ende tonge schicken, dan datse onse eyghene tale, die wy van niemant en behueven te ontleenen, met behoorlicker neersticheyt, tot vercieringe onser, in anderen deuchden so hoochberoemder natie, souden doorbouwen, vlueyende ende spraeckrijck maken (Petrus Hackius 1588:5)

5.1 Nederlands als wetenschapstaal: 16de-eeuwse pleidooien, 17de-eeuwse uitwerking?

Al in 1585 had de Amsterdamse rederijkerskamer In Liefd' Bloeijende in de opdracht bij haar *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling* Leidse burgemeesters en curatoren van de Leidse universiteit gevraagd te overwegen 'van onze Moeders-tale een Moeder-taal aller ghoeder kunsten' te maken. Wanneer deze *functieuitbreiding* doorgang zou vinden en het Nederlands in plaats van het Latijn de voertaal op de universiteit zou worden, zou dit tot onmetelijk voordeel strekken 'van elck leeck-mensche, die zonder moeijelycke arbeyd int leeren der talen met lust alle kunsten dies zullen moghen wys werden'.[1] De moeizame entree tot de wetenschap werd nog eens benadrukt met de zinssnede 'Kunst leertmen met ghenuecht, de talen met verdriet' in het op de voordracht volgende gedicht 'Tótten Kunstgheleerden Lezer'.[2] De kamer deed ook een beroep op de wetenschappers, die werden aangespoord om hun landgenoten in de landstaal van hun geleerdheid te laten genieten. Het geluid van de kamer In Liefd' Bloeijende staat niet op zichzelf: er waren meer roependen in de woestijn. Enkele jaren later signaleerde Petrus Hackius dat wetenschappers de voorkeur aan vreemde talen gaven en geen bijdrage aan de opbouw en verheffing van de moedertaal leverden (zie het motto bij dit hoofdstuk). Hij zag hier een taak voor de overheid liggen, die dit euvel zou moeten verhelpen.[3]

Het pleidooi voor het gebruik van het Nederlands op de Leidse universiteit heeft aan het eind van de 16de eeuw geen effect gehad. Dat was ook wel begrijpelijk, wanneer men zich realiseert dat de stevige positie van het Latijn ook heel praktische voordelen had voor studenten en hoogleraren, die relatief probleemloos aan buitenlandse universiteiten respectievelijk konden studeren of aangesteld worden. Dankzij het Latijn als metataal kon de zo geheten Republiek van de Letteren, het supranationale geleerdenideaal, fungeren. Bij deze overtuigende voordelen van het Latijn voor geleerden, blijven de bezwaren voor de niet-Latinisten bestaan. Om de laatsten tegemoet te komen zijn er twee initiatieven geweest waarbij van functieuitbreiding van het Neder-

Simon Stevin.

lands sprake is. Op 10 januari 1600 werd door prins Maurits op initiatief van Simon Stevin een ingenieursopleiding opgericht, die gelieerd was aan de Leidse universiteit.[4] Dat gebeurde met de uitdrukkelijke vermelding dat het onderwijs in het Nederlands zou plaatsvinden.[5] In de instructie van Simon Stevin voor deze opleiding wordt de praktijk in het buitenland als argument aangevoerd:

> Ende want de geene, die dadelyck met ingenieurs handel ommegaan, met malcander geen Latijn en spreecken off immers seer selden, maer *dat men in elck landt des landts spraecke gebruyct*, soe en sullen dese lessen nyet int Latijn, Franchoys off ander talen gedaen worden, maer alleenlyc in Duytsch (cursief MvdW).[6]

De door Maurits en Stevin voorgestelde docenten Simon Fransz. van der Merwen en Ludolf van Ceulen gaven hun onderwijs in de wiskunde en landmeetkunde aan ingenieurs, landmeters en vestingbouwers dus in het Nederlands.

Ook in Amsterdam werd jaren later Nederlandstalig academisch onderwijs gegeven. Dit gebeurde binnen de eerste Nederduytsche Academie, die door de medicus Samuel Coster in 1617 in Amsterdam was gesticht. De Academie begaf zich op het terrein van de wis- en sterrenkunde, de geschiedenis, het Hebreeuws, de wijsbegeerte en de vertoning van treur- en blijspelen. Zo werd door Jan Thonis onderwijs gegeven in het Hebreeuws en door Sibrant Hanszen Cardinael in de rekenkunde. Costers ideaal om de wetenschap op deze wijze te populariseren heeft vanaf de aanvang in augustus 1617 slechts enkele maanden geduurd. De Academie kreeg te maken met verzet van de kant van de kerkeraad, die in november over de toneelspelen en over de twee genoemde professoren begon te klagen, en met protesten van de officiële wetenschap tegen de colleges en voordrachten. De cursussen werden gestaakt en over een latere hervatting is niets bekend, zodat de Academie zich in het vervolg vermoedelijk beperkt heeft tot het spelen van toneelstukken.[7]

De positie van het Nederlands op de Leidse ingenieursopleiding bleef overigens ook niet onaangetast. Het Nederlands werd daar in 1670 als onderwijstaal vervangen door het meer academische Latijn. Men zou kunnen stellen dat daarmee ook haar aparte functie verloren ging. Zou dat, naast een algemenere teruggang in wiskundige activiteit waarop Vanpaemel heeft gewezen, ook niet een reden zijn geweest waarom Stevins ingenieursschool twee jaar na het overlijden van Petrus van Schooten (1634-1679) werd opgeheven?[8]

Wanneer we de twee initiatieven tot een zekere popularisering van de wetenschap bezien, blijkt dat een aanvankelijke functie-uitbreiding voor het Nederlands weer gevolgd is door een -inperking. Het Latijn herovert zijn oude positie voor wat de mondelinge overdracht van kennis en wetenschap (in colleges) betreft: het Amsterdamse experiment stopt en de Leidse ingenieursschool gaat over op het Latijn. Uiteraard is de voertaal aan universiteiten, academies of hogescholen slechts een klein deel van de wetenschapstaal. De vraag is hoe het met de positie van het

Nederlands op het gebied van de wetenschappelijke publikaties is gesteld. Is er sinds de laatste kwart van de 16de eeuw, waarin de eerste grammatica, logica en retorica in het Nederlands het licht zagen en waarin Simon Stevin zich uitte als een vurig pleitbezorger van het Nederlands als taal van de wetenschap, substantiële vooruitgang geboekt? Zijn de eerste Nederlandse werken op diverse wetenschapsgebieden (botanie, cartografie, medicijnen en wiskunde; zie 3.7) door andere gevolgd? Moet het gebruik van het Nederlands in wetenschappelijke geschriften nog steeds verdedigd worden? Met andere woorden: heeft de functieuitbreiding van het Nederlands als schriftelijke wetenschapstaal zich doorgezet?

5.2 Wetenschappelijke publikaties in de 17de eeuw: volkstaal of Latijn?

Het praktische voordeel van het Latijn gold uiteraard niet alleen voor de mondelinge kennisoverdracht aan de universiteiten, maar zeker ook voor de wetenschappelijke publikaties. Het Latijn als wetenschappelijke taal stelde wetenschappers in heel Europa in staat om elkaars publikaties te lezen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat soms zelfs wetenschappelijke geschriften die in de volkstaal werden gepubliceerd, in het Latijn werden vertaald. Zo heeft Hugo de Groot Stevins werk over de navigatie op zee, *De Havenvinding* (1599) door een Latijnse vertaling, getiteld *Limenheuretikè sive Portuum Investigandorum Ratio*, verschenen in hetzelfde jaar, wereldkundig gemaakt. Ook Stevins *Wisconstighe ghedachtenissen* (1608) werden in het Latijn vertaald en een deel ervan ook in het Frans.[9] Tegenover de voordelen van het Latijn voor de wetenschappelijke wereld stonden de nadelen voor het niet-academisch geschoolde lezerspubliek. Aan de behoeften van dat publiek moest men in toenemende mate tegemoet komen. Er verschijnen in de 17de eeuw niet alleen vertalingen van wetenschappelijke werken, die al incidenteel in hoofdstuk 4 aan de orde zijn gekomen, maar ook originele wetenschappelijke publikaties in het Nederlands. Dat roept de vraag op hoe de verhoudingen in de 17de eeuw komen te liggen tussen het Nederlands als metataal en het Latijn.

Die vraag is niet eenvoudig te beantwoorden, niet voor Nederland, maar ook niet voor andere landen in West-Europa, waarvoor men dezelfde vraag ten aanzien van de verhouding tussen de volkstaal en de traditionele wetenschapstaal kan stellen. Men zou kunnen trachten kwantitatieve gegevens te verzamelen. Zo is voor het Duitse taalgebied onderzoek gedaan naar de spreiding over de talen voor de boeken die op de halfjaarlijkse boeken-Messen werden aangeboden. Die gegevens kunnen een zekere indicatie van de positie van het Latijn tegenover de moedertaal geven, maar Pörksen 1983 wijst er met nadruk op dat de catalogi van de boeken-Messen niet representatief zijn voor de werkelijke boekproduktie. Omdat het onderzochte materiaal in zijn beperktheid een vertekening kan geven, heeft hij getracht met gegevens uit de Herzog Augustbibliotheek (Wolfenbüttel) een beter zicht te krijgen op de verhouding Duits-Latijn in de 16de tot en met de 18de eeuw. Een dergelijk boekwetenschappelijk onderzoek van zowel de catalogi als de inhoud van grote wetenschappelijke bibliotheken ligt uiteraard ver buiten het kader van

het taalkundig standaardisatieonderzoek. Het zou echter onbevredigend zijn om de positiebepaling van het Nederlands als metataal geheel terzijde te laten. Ook niet-kwantitatieve gegevens kunnen een bescheiden licht op de zaak werpen.

Iets van de positie van het Nederlands als wetenschapstaal kan duidelijk worden uit het op beperkte schaal onderzoeken van Nederlandstalige wetenschappelijke geschriften. Een dertigtal werken op verschillende vakgebieden -op een enkele uitzondering na originele Nederlandstalige publikaties – zijn systematisch onderzocht. De vraag was of in deze publikaties, die in bijlage 2 staan vermeld, argumenten voor het Nederlands of contra het Latijn zijn te vinden. Daarmee wilde ik ook een antwoord vinden op de vraag waar de keus van de metataal van afhankelijk is. Is die keus afhankelijk van het vakgebied, van de auteur of van de beoogde doelgroep?

Het lijkt voorshands niet zo aannemelijk dat de keus voor het Nederlands als metataal bepaald wordt door het betreffende vakgebied. Het Nederlands is in principe geschikt voor elke tak van wetenschap, zo meenden tijdgenoten zelf. Stevin, bijvoorbeeld, brengt die mening duidelijk naar voren en ook A.L. Kók verzet zich tegen de gedachte dat de artes liberales niet in het Nederlands vertaald (en daarmee ook beoefend) zouden kunnen worden. Het tegendeel heeft hij zelf in zijn vertalingen aangetoond en hij daagt iedereen uit daarin een woord aan te wijzen dat 'de zin en de zaak niet zo wel uit-drukt, als het Latijnsch óft Grieksch'.[10] Dat er een dwingende relatie zou zijn tussen de behandelde stof en het Nederlands óf het Latijn wordt ook gelogenstraft door het naast elkaar voorkomen van Latijnstalige en Nederlandstalige publikaties op eenzelfde vakgebied.

Het ligt meer voor de hand om bepalende factoren voor de keus van de metataal te zoeken bij de doelgroep van de publikatie en bij gegevenheden en standpunten van de auteur zelf. Expliciete contemporaine uitspraken hierover worden echter relatief sporadisch aangetroffen. Pieter de la Court (1618-1685) en Jan de la Court (1622-1660) laten zich in hun staatkundige geschriften niet over de taal uit, net zo min als Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723) in zijn Nederlandstalige, wetenschappelijke brieven. Leeuwenhoek, die geen universitaire opleiding had genoten, kende weinig Latijn; zijn Latijnse brieven zijn door iemand anders vertaald.[11] Jan Swammerdam (1637-1680), die over zijn entymologisch onderzoek in het Nederlands en het Latijn publiceerde, was zelf 'maar een pover Latinist' die de vertaling van zijn werk in het Latijn aan een ander, een zekere Wingerdorp te Leiden, overliet.[12]

In wetenschappelijke werken die ook op de praktijk gericht zijn, staan vaak op de titelpagina de doelgroepen vermeld. Zo staat op de titelpagina van P. Lansbergens *Astronomische en Geometrisch quadrant* (1659): 'Zijnde seer nut en vermaeckelijck voor alle Krijghs-Officieren, Ingenieurs, Coop-lieden, Landt-meters, Zeevarende en Reysende Lieden en alle Liefhebbers van Mathematische speculatie'. Ook treffen we in dergelijke publikaties soms opmerkingen aan over de gekozen taal. Werken over astronomie en geometrie hadden een praktisch nut voor de zeevaart. In de leeropdracht van de beroemde wis- en sterrekundige Adriaen Metius (1571-1635), die vanaf 1600 aan de hogeschool in Franeker was verbonden, was de zeevaartkunde ook opgeno-

men.[13] Het is dan ook niet verrassend dat op de titelpagina van Metius' *Fondamentele ende grondelijcke onderwijsinge van de Sterrekonst* (1614) stuurlieden als doelgroep worden genoemd. In de opdracht aan de Staten-Generaal en Maurits stelt Metius dat hij uit de plicht die zijn ambt hem oplegt en vanwege aansporingen van veel aanzienlijke personen zich heeft ingespannen om de beginselen van de astronomie grondig te beschrijven en 'in *onse Nederlandsche tale* in den druck aen den dagh te brenghen' (cursief MvdW). Ook in een ander geschrift, zijn *Nieuwe Geographische Onderwysinghe*, eveneens in 1614 uitgebracht, wordt dezelfde doelgroep genoemd. In de 'Opdracht aan de Heren Volmachten van Vrieslant' refereert Metius bovendien aan zijn ongeveer acht jaar eerder verschenen Latijnse tractaat, getiteld *Astronomiae brevis, facilis & dilucida Institutio*, dat volgens zijn eigen zeggen in veel landen succes heeft gekend. Het succes was zodanig dat het 'in sommighe hooghe schoolen den studeerende Jeught voorghelesen werdt'. Uit deze opmerking wordt duidelijk dat het Latijnse geschrift bestemd was voor de universiteiten. Duidelijk stelt de auteur dat hij zijn werk in het Nederlands heeft gepubliceerd, voor met name zeelieden, en met de bedoeling dat zijn werk de Nederlandse Provinciën tot meer nut zou zijn. Dat eenzelfde boek in het Nederlands en het Latijn kon worden uitgegeven met het oog op een verschillende doelgroep, blijkt ook uit het privilege dat de Staten-Generaal op 12 mei 1629 aan Zacharias Roman, boekverkoper in Middelburg, verlenen.

Roman mag de volgende zes jaar Philip Lansbergens *Bedenckingen op den Daghelijckschen ende Iaerlijckschen loop van den Aerdt-cloot* (1629) 'in verscheyden Talen, so wel in Latijn als in nederlants' drukken, verkopen en uitgeven zo staat in het privilege dat in het betreffende werk is opgenomen. Ook dit werk was voor een breed publiek bestemd. Het is verder veelzeggend dat de lezers van een Nederlandstalig geschrift vaak voor verdere lectuur worden doorverwezen naar andere publikaties in het Nederlands. Zo verwijst W.I. Blaeu op de laatste pagina van zijn voorwoord in zijn *Tweevoudigh Onderwijs van de Hemelsche en Aerdsche Globen* (1634) voor nadere informatie over een onderwerp dat hij heeft laten liggen, naar twee met name genoemde Nederlandstalige geschriften van Simon Stevin en Philippus Lansbergius. Slechts terloops wordt vermeld dat er in het Latijn over gepubliceerd is:

> die begerich is de selve te weten, mach lesen 'tgene daer van in duytsch, behalven verscheydene in latijn, daer van geschreven hebben die twee vermaerde wisconstenaers Simon Stevin en Philippus Lansbergius; de eerste, kort en bondigh, in zijne wisconstige gedachtenissen, in 't derde boecx eerste voorstel van de hemelloop: de tweede, breet en wijtloopich, in zyne *Bedenckingen op den dagelijcschen en Iaerlijcschen loop van den Aerdkloot.*

Latijnse titels zijn kennelijk voor de doelgroep niet interessant.

Dezelfde argumenten als bij Metius zijn te vinden in Joh. Phocylices Holwarda's *Friesche Sterre-Konst, Ofte een korte, doch volmaeckte Astronomia* (1652): astronomie is nuttig voor de zeevaart, ''t steunsel ende de pilaer onser Republijck', en de auteur heeft het boek ten nutte van

het vaderland in het Nederlands uitgebracht. Deze medicus, mathematicus en hoogleraar filosofie in Franeker zegt in zijn inleiding bij het eerste boek 'de principaelste leeringen ende fundamenten' van de astronomie naar voren gebracht te hebben 'ende dat met sulcken lichtigheyt en volkomentheyt, als noyt in desen onderleght, ick laet staen volbracht soude wesen'. Bij de inleiding tot het tweede boek deelt Holwarda mee dat hij nu de 'innerlijcksten secreten der Sterre-konst' zal gaan onthullen; iets wat 'nooyt van yemandt, mijns wetens, in sijn Moederlijcke Tale onderleyt, ick late staen, geeffectueert ende uytgewrocht is'.[14] Die opmerking doet de vraag rijzen of Jan Fokkes Holwarda (1618-1651) werkelijk niet op de hoogte is geweest van het werk van zijn collega Metius, bij wie hij zelfs college had gelopen.[15] Bovendien had ook Simon Stevin al in het Nederlands over astronomische onderwerpen gepubliceerd. Het is overigens opmerkelijk dat de Fries Holwarda kennelijk het Nederlands als zijn 'moederlijcke Tale' beschouwt. Dat geeft wel aan hoe effectief de afschaffing van het Fries als ambtelijke taal moet zijn geweest (zie ook 3.5).[16]

Het didactisch argument, het nut van een publikatie voor mensen die geen vreemde talen beheersen, wordt ook naar voren gebracht. In de *Practicque om te leeren Reeckenen, Cypheren ende Boeckhouwen* (1635), een werk dat volgens de titelpagina 'seer profijtelycken voor allen Koopluyden' is, zegt de auteur, N. Petri, door goede heren en vrienden aangespoord te zijn, die zeiden dat er voornamelijk in vreemde talen over deze zaken was geschreven 'ende daeromme hier te lande veel lief-hebbers sulcke talen niet verstaende, ondienstig'.[17] Volgens Johan Sems en J.P. Dou, auteurs van *Practijck des Landmetens*, dat zonder jaaraanduiding in Amsterdam bij Willem Jansz. verscheen, worden Nederlanders afgeschrikt door boeken van geleerden in vreemde talen geschreven.[18] Zij menen dat Nederlanders die onervaren zijn in vreemde talen zeer gediend zullen zijn met hun boek over het landmeten en het onderdeel over het gebruik van geometrische instrumenten, dat eveneens, voorzien van een aparte voorrede, in het werk is opgenomen.[19] In die voorrede wordt opgemerkt dat er al veel in het Latijn, Frans, Italiaans en Hoogduits over het meten van lengten, breedten, hoogten en diepten is geschreven, maar dat er twee redenen zijn om dat ook in het Nederlands te doen. Het is nog weinig in het Nederlands gebeurd en de auteurs beschrijven het meten op een andere manier dan hun voorgangers, 'waer mede niet alleen onse Nederduytschen (inde voorschreven uytheemsche spraecken onervaren zijnde) seer ghedient sullen wesen, maer oock den ghenen die in Arithmetica ongheoeffent zijn'.[20]

Ook in de Nederlandse vertaling van de *Opera Omnia* van de medicus Regnerus de Graaf (1641-1673) wordt in een voorwoord opgemerkt dat algemeen bekend is welk nut Nederlandstalige publikaties hebben voor vroedvrouwen en heelmeesters 'die de Latynsche taal niet kundig zijn'.[21] De vertaler richt zich tot zijn lezerspubliek met een gedicht waarin hij opmerkt dat de overleden De Graaf nog spreekt in zijn werk. Het zou, naar zijn mening, niet juist zijn dat 'de Schijn-vernis van een uytheemsche Taal' de luister aan zo'n uitstekende arts zou ontnemen. De vertaler of uitgever, onduidelijk is wie in de niet ondertekende voorrede aan de 'Aandagtige en kuysche Leser' aan het woord is, is aangespoord door onder meer voorbeelden van Fransen en

Engelsen, die zich inspannen 'om alle konsten in haar eyge taal op het naukeurigste beschreven of overgeset, al de wereld gemeen te maken'.[22] Enkele Nederlanders zouden die voorbeelden hebben nagevolgd, maar er worden geen namen genoemd. De medische geschriften van Johan van Beverwijck en Joan Baptista van Helmont hadden in elk geval vermeld kunnen worden.

Van Helmont publiceerde in 1660 de *Dageraad ofte nieuwe opkomst der geneeskonst* met op de titelpagina de aantekening 'Noit in 'tlicht gesien, en van den Autheur zelve in't Nederduits beschreven'. Van Helmont, die blijkens zijn voorrede 'Aan de Oeffenaers der geneeskonst' het werk in 'mijn vaderlandtsche tael' schrijft, 'op dat mijnen naesten in 't gemeyn daer af geniete, verstaende dat de waerheyt nergens naeckter en verschijnt, dan daer sy van alle cieraet ontbloot is', laat zich in zijn opdracht heel duidelijk over taal uit.[23] De mens denkt in zijn moederstaal en het vertalen van gedachten in een andere taal doet afbreuk aan het begrip. Het bewijs dat de moedertaal primair is heeft Van Helmont gevonden in treffende voorvallen bij zieke mensen die, terwijl ze normaal gesproken andere talen beheersten, alleen nog maar hun moedertaal spraken en begrepen.[24] Zijn opdracht is een groot pleidooi om wetenschappelijk werk in de volkstaal te schrijven.

Enkele jaren later zal dezelfde mening door de Amsterdamse arts en jurist Adriaan Koerbagh (1632-1669) worden verwoord in de voorrede bij zijn zeer controversiële woordenboek *Een bloemhof van allerley lieflykheyd sonder verdriet geplant door Vreederijk Waarmond* (1668).[25] We treffen in de *Bloemhof*, waarin bastaardwoorden uit verschillende wetenschapsgebieden worden verklaard, de bekende redenering aan dat de Grieken tot grote wetenschap en geleerdheid konden komen, omdat ze geen vreemde taal hoefden te leren en daarmee kosten, moeite en tijd uitspaarden. Ze hebben 'allerley konsten en weetenschappen' in hun eigen taal geleerd. Wat voor niveau zou niet bereikt kunnen worden, wanneer 'alle konsten en weetenschappen in onse eyge taal beschreeven waren', zodat wij ons ook de moeite konden besparen om via het leren van talen tot de wetenschap te komen.[26] Het is het geluid dat de kamer In Liefd' Bloeyende liet horen (zie 5.1) en de redenering die ook Mr. Willem van Schaep (zie 4.3) aanvoerde. Koerbagh heeft het volgende beeld voor ogen: men zou vanaf zijn vroegste jeugd nadat men eerst 'onse eygen taal, dewelke ik agte de heerlijkste, rijkste, en beduytsaamste taal der waereld te sijn' goed had leren spellen en lezen en ook wat had leren schrijven en rekenen, zich vervolgens moeten oefenen in de voornaamste beginselen van de wiskunde, die immers de grondslag van alle wetenschappen is. Wat zou het dan prachtig zijn wanneer men om het even welke wetenschap waar men zich op wil richten, zou kunnen leren en zou kunnen beoefenen in het Nederlands. Het zou een enorme tijdwinst betekenen die besteed kan worden 'in 't ondersoeken en ondervinden van nog verborgene oorsaaken, om de selve uyt te vinden, en de weetenschappen en konsten daar door te vermeerderen'.[27] Dat gebeurt nu helaas niet, omdat men 'genoeg te doen heeft met de vreemde taalen, daar men seer veel tijd in verspilt, te leeren'.[28] Koerbagh moet evenwel erkennen dat er nog wel iets nodig is om het stadium van wetenschapsbeoefening in het Nederlands te bereiken, te weten een Nederlandstalige wetenschappelijke terminologie:

> Dog om het daar toe te brengen, dat de konsten en weetenschappen in de Nederduytse taal mogten beschreven worden, soo is noodsaakelijk, datter eerst allerhande ligte benaamingen, en wijse van spreeken in de konsten en weetenschappen gebruykelijk bedagt worden (Koerbagh 1668:*3r).

Hij heeft zich ook zelf ingespannen om daarvoor de grondslag te leggen en hoopt dat eens 'al die duystere en vreemde bastaart woorden verworpen wierden, om meer en meer met gemak in konst en weetenschap te konnen voortgaan'.[29] Met de wetenschappelijke terminologie komen we op een belangrijk probleem van het Nederlands als wetenschapstaal.

Wat de keus tussen volkstaal dan wel Latijn betreft, kunnen we constateren dat, afgezien van beperkingen van de auteur zelf, over het algemeen de doelgroep bepalend is. Een universitaire doelgroep van wetenschappers en studenten vraagt om het Latijn als metataal, terwijl niet-Latinisten, mensen uit de praktijk zoals zeelieden, ingenieurs, landmeters en kooplieden, om publikaties in de moedertaal vragen.

5.3 Het probleem van de vakterminologie

Voor het schrijven van wetenschappelijke verhandelingen is vakjargon nodig, dat in het Latijn bestond, maar in de volkstalen aanvankelijk niet. Men kan verschillende wegen inslaan om in die lacune te voorzien, zoals al in 3.7 aangestipt: de bestaande vaak Latijnse terminologie overnemen, eventueel in een enigszins vernederlandste vorm, of nieuwe, Nederlandse termen creëren. De keus die wordt gemaakt lijkt een persoonlijke, onafhankelijk van het betreffende vakgebied. Zo nemen twee vertalers van Euclides' *Stoicheia* ('Elementen'), Jan Pietersz. Dou en de eerder in 4.4 besproken Jacob Willemsz. Verroten, geheel tegengestelde standpunten in wat betreft de te gebruiken vaktermen. Dou, die lessen van Meester Symon Fransz. van Merwen, hoogleraar mathematica 'in de duytsche Collegie der Universiteyt tot Leyden' heeft gevolgd, wil de bestaande, ontleende namen van lijnen en figuren hanteren en verdedigt deze werkwijze met het argument dat die termen in de meeste talen in gebruik zijn.[30] Verroten meent juist dat Nederlandse vaktermen, die veel gemakkelijker voor beginnelingen zijn, de voorkeur verdienen. De praktijk van beiden blijkt bij nader onderzoek geheel conform de ingenomen standpunten. Tegenover het ontleende woord bij Dou staat steeds een Nederlandstalig woord bij Verroten: bijvoorbeeld *bacis – gront; centrum – midstip; circkel – ront; circumferens – omtrek; demonstration – bewijs; diameter – hoekmidstreep; lini – streep; point -stip; parallel – eevenwijdig; parallogram – raem; parpendiculaer – rechte hangende streep; quadraat – vierkant; triangel – driehoek.* Illustratief zijn de verschillende formuleringen van eenzelfde stelling: bij Dou vinden we '*De* triangels *ende* parallograms, *die ghelijcke hoochte hebben, zijn elcx teghen den anderen* gheproportioneert *als haren* bacis' en bij Verroten '*De* driehoekken *en* ramen *die een hoogde hebben zijn in zulkke* reeden [=verhouding M.W.] *tot malkander als haer* greonden'.[31]

Wanneer men kiest voor nieuwe Nederlandse termen worden de gebruikelijke Latijnse termen nogal eens in de marge vermeld: we vinden die praktijk bijvoorbeeld in de *Twe-spraack*. Ook worden de Latijnse termen wel in een aparte woordenlijst opgenomen, bijvoorbeeld in vertalingen van Kók (zie 4.3). Het komt ook andersom voor: Latijnse termen worden in *De Cyferkonst* van Cock van Enchuysen (1645, 2e dr.) met een Nederlandse omschrijving of term verklaard. Voorbeelden zijn *Additio, ofte t'samen-tellinghe* (7), *Substractio. Aftreckinghe* (13), *Multiplicatio ofte vermenighvuldinge* (20), *Divisio, ofte Deylinghe* (24). In de ondertitel van *Ars Notariatus, Dat is Konste en stijl van Notarisschap* (1645) van de hand van notaris Jaques Thuys staat al aangekondigd dat ontleende termen, 'vele duystere Latijnsche als Francoysche Woorden ende Termen, die men gemeynelijck in de Practijcke is ghebruyckende', worden verklaard, wat voor alle 'Practisinen, Rentenieren, Kooplieden, en andere' zeer nuttig zal zijn.[32] Aan het eigenlijke werkje gaat een woordenlijst met termen en verklaringen vooraf. Welke termen in de tekst en welke in de marge staan, hangt af van het belang dat men aan de Latijnse dan wel Nederlandse termen hecht of van de mate van ingeburgerd zijn. Stevin plaatste in zijn vroege publikaties de Latijnse termen in de tekst, de Nederlandse in een woordenlijst of in de marge; vervolgens hanteerde hij de Nederlandse termen in de tekst en plaatste de Latijnse in marge, om tenslotte alleen Nederlandse termen te gebruiken met slechts bij uitzondering een Latijnse term in de marge.

Een willekeurige auteur of een vertaler van een wetenschappelijk geschrift kan nieuwe Nederlandstalige terminologie hanteren, maar daarmee is deze nog niet als vakterminologie ingevoerd. Voor de acceptatie ervan is het gebruik door invloedrijke auteurs of in gezaghebbende geschriften een voorwaarde. Zelfs wanneer aan die voorwaarde is voldaan, betekent dat nog geen automatisch succes voor de Nederlandstalige vakterminologie. De gebruikte termen moeten immers op grotere schaal navolging vinden. Opname in woordenboeken duidt op enig succes: uit opname blijkt dat de terminologie door de woordenboeksamenstellers als bruikbaar of courant wordt beschouwd. Wanneer de vaktermen eenmaal in een woordenboek zijn opgenomen, kan dat de acceptatie verder bevorderen. Op diverse wetenschapsgebieden hebben bepaalde personen een rol gespeeld bij de introductie van Nederlandstalige vakterminologie. Wat het uiteindelijk resultaat is geweest voor de Nederlandse taal, hangt van verschillende factoren af.

Op het gebied van de wiskunde vonden veel door Simon Stevin gehanteerde termen navolging. Deels waren dat termen die al eerder in gebruik waren zoals *deelen* (dividere), *wortel* (radix), *aftrecken* (subtrahere), *drijhoeck* (triangulus), deels nieuwvormingen van Stevin zelf.[33] Mogelijke nieuwvormingen van Stevin zelf zijn: *scherphouck* (acutus angulus), *schoensche sijde* (hypotenusa), *noemer* (nominator), *omtreck* (peripheria), *veelhouck* (polygonum), *everedenheyt* (proportio), *stelling* (propositio), *snijlijn* (secans linea), *raaklijn* (tangens linea), *vergaren* (addere), *meetconst* (geometria), *gront* (basis), *scheefrondt* (ellipsis), *wassende sne* (hyperbole), *brantsne* (parabola), *evewijdich vierhouck* (parallelogramum), n*aelde* (pyramide), *houckmaet* (sinus), *raecklijn* (tangens), *seul* (cylinder).[34] De wiskundige terminologie werd door tijdgenoten geaccepteerd en in woordenboeken zoals Lodewijk Meijers *Nederlandtsche Woordenschat* opgenomen.

Er zijn, zowel bij de al bestaande termen als bij de door Stevin geïntroduceerde, termen die uiteindelijk niet geaccepteerd zijn. Veel termen komen echter tot op de dag van vandaag in het Nederlands voor. Wat het succes van de Nederlandstalige wiskundige terminologie is geweest, wordt ook duidelijk wanneer we ons realiseren wat de vergelijkbare termen in het Engels en het Duits zijn. Om enkele voorbeelden te noemen: *wiskunde – Mathematik – mathematics; meetkunde – Geometrie – geometry; evenwijdig – parallel – parallel; evenredig – proportional – proportional.*[35]

De acceptatie van Nederlandstalige vakterminologie verloopt op een ander vakgebied, dat van het recht, heel anders. Het juridisch taalgebruik was door de eeuwen heen steeds bekritiseerd vanwege de grote hoeveelheid leenwoorden. Toch is er in de 17de eeuw een belangrijke aanzet tot Nederlandstalige juridische terminologie geweest. Hugo de Groot zou met zijn *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid*, geschreven op Loevenstein en verschenen in 1631, een juridisch handboek in het Nederlands hebben willen schrijven om te bewijzen dat de rechtsgeleerdheid ook in de moedertaal beoefend kon worden.[36] Het was een invloedrijk werk dat al tijdens zijn leven acht drukken kende. De Groot heeft in dit werk een juridische vaktaal geschapen door neologismen te introduceren en verouderde woorden en uitdrukkingen uit de Middelnederlandse rechtstaal te hanteren. Enkele voorbeelden zijn: *geloof* en *gelover* in de betekenis van *krediet* en *kredietgever*, *willer* voor *testateur.* De door De Groot bedachte en geïntroduceerde vaktermen werden echter niet onmiddellijk overgenomen: bij de tijdgenoten bleven de leenwoorden in gebruik. Wel werden zijn termen opgenomen in verscheidene 17de-eeuwse woordenboeken, waaronder Lodewijk Meijers *Nederlandtsche Woordenschat.* In de wetsteksten, de ordonnanties en dergelijke bleef de kanselarijstijl met de vele leenwoorden heersen.[37] Uit onderzoek naar de rechtstermen in de *Inleydinge* blijkt evenwel dat een deel van De Groots terminologie, weliswaar laat, ingang gevonden heeft. Van de 508 door Esch-Polgroms onderzochte termen zijn er 221 nog heden ten dage in gebruik. Onder de niet geaccepteerde woorden bevinden zich termen als *aenwijzing* (nu: *assignatie*), *beheering* (nu: *zakelijk recht*, een letterlijke vertaling van Lat. *jus in rem*), *onderrechtlegging* (voor: *consignatie*) en *verzorger* (voor: *curator*). Spijtig constateert Esch-Polgroms dat De Groot soms een duidelijke term heeft, terwijl nu bij gebrek aan beter een omschrijving wordt gebruikt. Een voorbeeld daarvan is *onklare schulden* (nu: schulden die niet onmiddellijk vereffenbaar zijn).[38]

Op het gebied van de triviumvakken zien we een Nederlandstalige terminologie zich geleidelijk ontwikkelen. Omstreeks 1650 kan A.L. Kók voor zijn grammatica en zijn vertalingen van logische werken beschikken over termen van voorgangers. Dibbets heeft de grammaticale terminologie in A.L. Kóks *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* (1649) vergeleken met de termen in andere grammatica's, spellinggeschriften en verhandelingen, van de *Twe-spraack* tot en met Leupenius' *Aanmerkingen.* Kók blijkt gebruik te hebben gemaakt van de termen in de *Twespraack* en de grammatica's van Van Heule.[39] In dit opzicht is hij dus zeker geen vernieuwer geweest. Voor de logische terminologie die Kók in zijn Burgersdijkvertalingen, *Kort beghrijp van*

't reden-konstigh onder-wijs (1646) en *Institutio logica, dat is reden-konstigh onder-wijs* (1646) hanteerde, is gebleken dat hij meermalen kritisch staat tegenover termen in Stevins *Dialecticke* (1586) en die in de vertaling van Bartholomeus Keckermanns *Dialectica dat is reden-kavelinge ofte bewijs-const* (1614). De termen in het *Ruygh-bewerp* en *Kort begrip des redenkavelings*, logische geschriften van de kamer In Liefd' Bloeijende, hebben echter herhaaldelijk zijn instemming.[40] Bestaande terminologie afwegend, stelt Kók ook nieuwe termen voor; nieuwe termen die in ruime mate opgenomen werden in Lodewijk Meijers *Nederlandtsche woordenschat*.[41] Op het gebied van de retorica valt nog te onderzoeken hoe de terminologie in Kóks vertaling van Vossius' beknopte retorica, *Elementa rhetorica, dat is be-ghinselen der redenriikkonst* (1648) zich verhoudt tot de retorica van de kamer In Liefd' Bloeijende en tot Audomarus Talaeus' *Rederyckkonst* (1644).

Voor de tijdgenoot omstreeks 1650 waren Simon Stevin, Hugo de Groot en A.L. Kók autoriteiten op het gebied van de vakterminologie. Dat blijkt overduidelijk uit Lodewijk Meijers *Nederlandtsche woordenschat*, een vreemde-woordentolk, waarin bastaardwoorden en zo geheten 'konstwoorden' (=vaktermen) zijn opgenomen.[42] De bronnen waaruit Meijer voor zijn vaktermen putte, noemt hij zelf in zijn inleiding en op de titelpagina van het deel 'konstwoorden'. Onder hen die, in de woorden van Meijers inleiding, 'de Konsten, en Weetenschappen, duitsch [hebben] leeren spreeken' staat ook J.A. Ban vermeld, een autoriteit, zo zullen we zien, op het gebied van de muziekterminologie.

5.4 Nederlandse muziektermen

Onze blik op de Nederlandse vakterminologie wordt noodzakelijkerwijs bepaald door onderzoek dat reeds is verricht: binnen het kader van het standaardisatieonderzoek is het niet mogelijk om een grootschalig gedetailleerd terminologisch onderzoek op verschillende wetenschapsterreinen uit te voeren. Toch zou het interessant zijn om op één bepaald terrein een nader onderzoek naar de Nederlandse vakterminologie in te stellen en zo het bestaande beeld enigszins aan te vullen. Ik heb ervoor gekozen om de muziekterminologie nader onder de loep te nemen.[43] Belangrijk was dat dit onderzoek kleinschalig kon zijn, omdat slechts gedurende een vrij korte periode in de 17de eeuw de kwestie van Nederlandstalige termen aan de orde blijkt te zijn.

De hedendaagse muziekterminologie bestaat grotendeels uit leenwoorden. Toch zijn er in de 17de eeuw pogingen geweest om Nederlandse termen in te voeren. De Amsterdamse muziekdrukker Paulus Matthysz. (1613/4-1684) gebruikte in sommige van zijn uitgaven in de periode 1642 tot 1660 Nederlandse termen voor de verschillende stemmen. Zijn termen *Boven-zangh* 'sopraan', *Hoogh-stem* 'alt', *Neurie* 'tenor' en *Grondt-stem* 'bas' (en *Gemeene Grondt-stem* 'bassus generalis – basso continuo') blijken afkomstig te zijn uit het muziektheoretisch werk van Joan Albert Ban. Ban beschrijft zelf het onderscheid tussen deze vier zangstemmen in het materiaal dat hij op 11 november 1642 naar Constantijn Huygens stuurt:

> Daar sijn vier zanghstemmen, verschelende van elck ander door groff (=laag MvdW) en fijn (=hoog MvdW) geluijdt, gelijk de octaaff off acht werdt gedeelt met een vijff (=quint MvdW) en een vier (=quart MvdW), soo spruijten daaruijt de verscheijden stemmen. Van welke twe uijterste en twe middelste stemmen sijn. De fijnste werdt genaamt *Cantus* off *Superior*, en in Duytsch *Bovesangh*. De twede wert genaamt *Altus* off *Contratenor*, in Duytsch *Hoogstem*. Den derden is genaamt *Tenor* off *Vox naturalis*, in 't Duytsch *Neurie* off *Natuerstem*, vermits alle menschen meest daarin overeenkomen. Den vierde off groffste werdt genaamt *Basis* off *Bassus*, in 't Duytsch *Grondstem*.

De gebezigde Nederlandse muziekterminologie is een reden om de figuur van Ban en zijn musicologische activiteiten nader te beschouwen. De vraag rijst hoe Ban ertoe kwam om Nederlandse termen te hanteren en welke doorwerking zijn terminologie heeft gehad afgezien van de invloed op Paulus Matthysz.

Joan Albert Ban (1597/98-1644) bracht vrijwel zijn gehele leven in Haarlem door, waar hij behoorde tot een belangrijke, katholieke patriciërsfamilie. Hij vervulde verschillende functies binnen de katholieke geestelijkheid en was doctor in de beide rechten.[45] Ban, die als muziekwetenschapper een autodidact was, had nauwe contacten met veel geleerden, dichters en musici, waaronder Huygens, Jacob van Campen, Petrus Scriverius, Tesselschade, A.M. Schuurman, Giovanni Battista Doni, Richard Dering, Descartes en Marin Mersenne. Hij besprak muzikale vraagstukken met hen en 'although his theories were generally received with scepticism, he was praised everywhere for his honest and pleasant personality' is de typering van een hedendaagse musicoloog.[46]

Bans opvattingen zijn niet alleen terug te vinden in zijn correspondentie, maar ook in twee publikaties: *Zangh-Bloemzel* (1642/1643) en *Kort Sangh-Bericht* (1643). Ban zet in zijn 'Tot den Leezer' in het *Zangh-Bloemzel* uiteen dat de muziek net als de grammatica, de wiskunde en de meetkunde regels moest kennen.[47] Het gaat Ban allereerst om de regels voor het zingen met één stem, omdat die de basis voor samenzang met meerdere stemmen vormen. Het zoeken naar die regels hield hem twintig jaar bezig 'tot dat ik ten laetsten in Oostmaendt des jaers 1639. eyndelyk alles hebbe gevonden'.[48] Hij was van plan om zijn resultaten in een uitvoerige theoretische publikatie met de titel *Zang-Bericht* neer te leggen; een boek dat zou bestaan uit 31 hoofdstukken. Descartes en Huygens adviseerden hem echter om eerst een praktische toepassing van zijn theorie uit te geven.[49] Dat werd het *Zangh-Bloemzel*, een verzameling madrigalen gecomponeerd voor teksten van Nederlandse dichters, die volgens de titelpagina in 1642, in werkelijkheid een jaar later, verscheen.[50] Het werk bevat naast de uitvoerige inleiding, getiteld 'Ioan Albert Ban tot den Leezer', ook een epiloog, 'Nae-Reden of Kort Zangh-Bericht', die in 1643 afzonderlijk in een meer uitgebreide vorm als *Kort Sangh-Bericht van Ioan Albert Ban, Haarlemmer, Op zyne Zielroerende Zangen* verscheen. Het herhaaldelijk aangekondigde volledige *Zangh-Bericht* is nooit verschenen.[51]

KORT SANGH-BERICHT
Van
IOAN ALBERT BAN
HAERLEMMER,
Op
Zyne ziel - roerende zangen.

t' AMSTERDAM, *Gedruckt* by Paulus Mathysz.
Voor *Louys Elzevier*, Boek-verkooper op 't Water inden Olm-boom.
M D C X L I I I.

Titelpagina van Joan Albert Bans *Kort Sangh-Bericht.*

Huygens heeft Ban aangezet tot uitgave van 'deeze eerste bloemzele der zinroerende zangen (zoo ik die noeme) sprekende in onze moederlyke taele'.[52] Het is hier niet de plaats om op Bans muziekideeën verder in te gaan. Ik volsta met op te merken dat bij de 'zielroerende zangen' voor hem de relatie tussen de muziek en de tekst van groot belang was en dat hij hechtte aan het plaatsen van de juiste accenten in de woorden bij het zingen van de tekst.[53] Ban gebruikte voor zijn demonstratie van zielroerende zangen onder meer teksten van Hooft, die hij overigens tot zijn beschikking had in onbetrouwbare afschriften. Zijn op muziek gezette teksten wijken daardoor af van de editie van Hoofts *Gedichten* uit 1636, die hij later in handen kreeg. Hooft, die door Ban daarvan op de hoogte is gesteld, blijkt daar echter geen problemen mee te hebben.[54]

Bans vermelding dat de zielroerende zangen in de moedertaal zijn gesteld kan nog een neutrale constatering zijn. Nationalistische gevoelens komen echter naar voren, wanneer hij de hoop uitspreekt dat alle 'zanghlievers' opgewekt zullen worden om de muziek verder te onderzoeken en de resultaten te verbreiden. Dat moet in het bijzonder gebeuren in ons lieve vaderland:

> Ende waeromme en zoude wy immers zoo wel niet trachten om wetenschap ende kunst te zoeken, als de andere volken ende geboorzelen (=naties MvdW)!.

Het ontbreekt ons ook niet aan 'kloeke verstanden, ende goede herssenen, oft wakkere geesten', maar wel aan 'naerstigheydt ende vlydt'. Wanneer wij ons zouden willen inspannen, zullen we door de tijd heen zo veel bereiken als anderen en zullen wij door onderzoek tot 'des zangh-kunsts volmaektheydt' komen.[55] Ban wil wat hij zelf op dat vlak bereikt heeft niet voor zichzelf houden. Hij kondigt in de voorrede ook zijn *Zangh-Bericht* aan, een werk voor 'de Vaderlandsche zanghlievers' over wat hij de 'zinroerende zanghkunst' noemt.[56] Dat beloofde boek over de zang/muziektheorie- en -regels zal gesteld zijn in 'onse moederlyke taele' en de redenen daarvoor worden eveneens vermeld: Ban is het zijn vaderland en mede-vaderlanders verschuldigd en het gebruik van het Nederlands zal verhinderen dat buitenlanders zijn ideeën als eigen vondsten presenteren:

> Eerstelyk om dat ik aen het Vaderlandt, ende myne Vaderlanders zulx voornamelyk schuldigh ben. Ten anderen op dat geene vreemde volken en roëmen van haer zelf een vruchte gekoomen, ofte ontleent te zyn, welk den grooten goeden Godt in ons landt heeft laeten groeyen.[57]

Ban legt dus wel uit waarom hij zijn werk in het Nederlands schrijft, maar niet waarom hij voor Nederlandse muziektermen kiest. Dat hij daarvoor kiest blijkt overduidelijk uit de twee woordenlijsten die in zijn in 1643 verschenen *Kort Sangh-bericht* staan: een 'Tafel van vertaelde Kunst-woorden. Duytsch en Latyn' en een 'Indiculus Vocabulorum artis Latino-Belgicus'.[58] Die twee woordenlijsten geven ons een beeld van de door Ban geïntroduceerde muziektermen. Uit

de aanwezigheid van deze lijsten blijkt dat Ban een toelichting op zijn terminologie nodig vond. Hij kan zich daarvan bewust zijn geworden door commentaar van Constantijn Huygens, die in een brief van 2 juli 1642 Ban bedankt voor de toezending van de inhoudsopgave van zijn geplande uitvoerige Nederlandstalige muziektractaat, het *Zangh-Bericht*, maar vraagt om een Latijnse versie van de Nederlandse inhoudsopgave. Hij stelt tegelijkertijd Ban voor een glossarium van zijn Nederlandse termen in het boek op te nemen. Ban blijkt daar positief tegenover te staan: hij stuurt Huygens op 21 juli 1642 de inhoudsopgave in het Latijn en belooft een glossarium van alle Nederlandse termen te maken. Wat voor het *Zangh-bericht* nuttig is, is ook nuttig voor het *Kort Sangh-bericht* kan Ban gedacht hebben.

Wat voor Nederlandse termen hanteert Ban? In zijn woordenlijsten blijken niet alleen muziektermen voor te komen, maar ook andere purismen die hij in zijn voorrede tot de lezer in het *Zangh-bloemzel* heeft gebruikt.[59] Het terminologisch materiaal is dan ook uit te splitsen in muziektermen en aanverwante termen enerzijds en algemene termen anderzijds. Onder de Nederlandstalige muziektermen vinden we, naast de al eerder genoemde aanduidingen voor de vier stemmen, woorden als *zangh-maker* (Latijn *componista*), *speel-tuigh* (*instrumentum*), *thusschenval* (*intervallum*), *vierlingh* (*quarta*), *zanghleder* (*systema*), *stroo-vedel* (*psalterium bacillare*), *meerder halve toon* (*semitonium majus*), *drielingh meerder* (*tertia major*). Het hoeft niet zo te zijn dat Ban al deze termen zelf bedacht heeft. Hij kan deels gebruik gemaakt hebben van al eerder gehanteerde woorden. De termen *boven-zangh* 'sopraan' en *hoogh-stem* 'alt', *maetslagh* (*mensura*), *trommel* (*tympanum*) komen al in Kiliaans *Etymologicum* (1599) voor; *zangh-maker* (*componista*), *speeltuych* (*instrumenta musica*) en het enigszins afwijkende *singleer* (*scala musica*=toonladder) bij Simon Stevin.[60]

Het feit dat sommige termen al eerder in gebruik waren, doet weinig van Bans belang af: hij werd kennelijk door Lodewijk Meijer als een autoriteit gezien, die het gebruik van al bestaande woorden meer gewicht kon geven en nieuwe woorden kon introduceren. Zoals al opgemerkt, wordt Ban in Meijers *Nederlandsche Woordenschat* expliciet genoemd. Om na te gaan hoe sterk de door Meijer aangeduide invloed van Ban in de *Woordenschat* is geweest, moeten de muziektermen en aanverwante termen in dit woordenboek gecheckt worden. Dat kan door na te gaan of Bans Latijnse termen voorkomen in deel I (bastaardwoorden) of deel II ('Konstwoorden op het gebied van wysgheerte, wiskunde, ontleedkunde, kruidtkunde, gheneeskunde, rechtsgheleerdheidt, ghodtgheleerdheidt') van de *Nederlandtsche Woordenschat*. Wanneer een term erin is opgenomen, kunnen we Bans Nederlandse term vergelijken met Meijers Nederlands equivalent (zie voor een volledig overzicht van deze vergelijking Bijlage 3). Daarbij doen zich drie mogelijkheden voor: 1 identieke term bij Meijer; 2 identieke term plus nog andere synoniemen bij Meijer; 3 andere term(en) bij Meijer.

Over het in het geheel niet voorkomen van de (Latijnse) termen als ingangen bij Meijer valt weinig te zeggen behalve dat dit voor woordgroepen veel vaker kan voorkomen dan voor termen die uit één woord bestaan, aangezien woordenboeken over het algemeen veel minder woord-

L. MEIJERS
Woordenſchat,
In drie Deelen gheſcheiden,
Van welke het
I. Baſtaardtwoorden,
II. Konſtwoorden,
III. Verouderde woorden
begrijpt.
De Vijfde Druk, verbeetert, en vermeerderdt met het heele laatſte Deel, en zeer veele woorden in de voorghaande.
VINCI. GVIRTVTE. GIVES
t'AMSTERDAM,
By de Weduwe van Jan Hendrikſz. Boom, op de Singel, by Jan-Roon-poorts Tooren. 1669.
Met Privilegie.

WOORDEN SCHAT
Woorden
t' AMSTERDAM
Voor de Weduwe van J. H. Boom 1669.

Titelpagina's van Lodewijk Meijers *Woordenschat*.

groepen (en samenstellingen) opnemen. Om te zien of dat verschil zich ook bij de muziektermen voordoet hebben we het materiaal gesplitst in termen van één woord en termen die bestaan uit een woordgroep. Van de 44 muziektermen die uit één woord bestaan komen er 13 bij Meijer voor met precies dezelfde Nederlandse term, 16 met dezelfde term plus nog andere synoniemen; 2 hebben een afwijkende Nederlandse term en 13 komen niet in Meijer voor. Van de 40 muziektermen die uit een woordgroep bestaan hebben 7 een identieke Nederlandse omschrijving, 2 een identieke omschrijving plus synoniemen, 1 een afwijkende omschrijving en komen er 30 niet in Meijer voor. Wat kunnen we hieruit concluderen? Er blijkt inderdaad een verschil tussen de termen van één woord en de woordgroepen te zijn: in het ene geval is ongeveer 30 % van Bans termen niet terug te vinden, in het andere geval 75%. Van de in Meijer opgenomen 31 muziektermen die uit één woord bestaan, vertonen 29, dat is ongeveer 94% invloed van Ban. Van de 10 opgenomen muziektermen die uit een woordgroep bestaan vertonen 9 invloed van Ban, dat wil zeggen 90%.

Hiermee hebben we een aardige indicatie van Bans invloed, al zouden eventuele andere nog in Meijer voorkomende muziektermen dit beeld nog enigszins kunnen wijzigen. Het onderzoek dat daarvoor nodig zou zijn, het onderzoeken van alle lemmata van de *Nederlandtsche Woordenschat*, valt buiten het kader van ons onderzoek. We signaleren nog dat bij de 40 algemene termen die uit één woord bestaan, het aantal identieke termen zeer gering is (1) tegenover een groot aantal gevallen van meerdere synoniemen (24).[61] Dat is ook wel begrijpelijk: Meijer zal die algemene termen niet aan Ban ontleend hebben. Zowel Ban als Meijer zullen in die gevallen, zoals o.a. *ontroeringhe* (Latijn *affectus*), *talkunst* (*arithmetica*), *kibbelingh* (*disputatio*), *ondervindingh* (*experientia*), van op ruimere schaal bekende terminologie zijn uitgegaan.

Het opnemen in een woordenboek is één kant van de acceptatie van terminologie. Wanneer we van bepalende invloed willen spreken moeten anderen de fakkel hebben overgenomen door ook de Nederlandse muziektermen te gebruiken. We hebben al gesignaleerd dat de Amsterdamse drukker Matthysz, die zelf het werk van Ban drukte, een aantal van diens termen hanteerde. Rasch heeft gesignaleerd dat Claas Douwes in zijn *Grondig Ondersoek van de Toonen der Musijk* (1699) Bans Nederlandse term voor comma, te weten *snipzel*, vermeldt.[62] De Duitser Andreas Werckmeister noemt Ban eveneens in verband met de term *snipzel* in zijn *Musicalische Temperatur* (1691). Er zou meer onderzoek in muziekgeschriften nodig zijn om na te gaan in hoeverre Bans tijdgenoten zijn termen overnamen. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan een nauwgezet onderzoek van Renatus Descartes' *Kort Begryp der Zangkunst* (1661), een vertaling van J.H. Glazemaker. De vertaler hanteerde Nederlandse termen, terwijl hij in de marge de Latijnse termen plaatste. Een globaal onderzoekje laat zien dat *grontstem* (bassus), *tegenlaegstem* (contratenor), *bovenzang* (superius), *laegstem* (tenor), *naturelijke stem* (vox naturalis), *vijfling* (diapente), *vierling* (diatesseron), *tweetoon* (ditonus), *zesseling* (hexachordon), *speeltuig* (instrumentum), *maat* (mensura), *zangkunst* (musica), *minder halve toon* (semitonium minus) in het werk voorkomen.

Het uiteindelijke beeld van de acceptatie van Nederlandstalige muziektermen zal evenwel

door dergelijk onderzoek niet veranderd worden. Rasch heeft al eerder geconstateerd dat het gebruik van Nederlandse termen nooit algemeen werd.[63] Noske, die eveneens opmerkt dat Bans terminologie al snel niet meer werd gehanteerd, voert als verklaring voor het niet verder doordringen van de Nederlandstalige terminologie het internationale karakter van het Nederlandse muziekleven in de 17de en 18de eeuw aan.[64] Dat is een factor waartegen de Nederlandstalige terminologie niet opgewassen bleek te zijn.

5.5 Wetenschapstaal in Europese context

Nu in het voorafgaande de voertaal op universiteiten, de taal van wetenschappelijke publikaties en het probleem van de vakterminologie aan de orde zijn geweest en wij een overzicht hebben gekregen van de Nederlandse situatie, zou het voor de hand liggen om een poging te doen de positie van Nederland wat betreft de wetenschapstaal te beoordelen in de Europese context. Dat is echter niet eenvoudig. Laat ik een concreet voorbeeld geven wat de voertaal op de universiteiten aangaat. In verscheidene Europese landen is het geluid te horen dat de wetenschap in de volkstaal bedreven moet worden. Maar is nu bijvoorbeeld het Duitse taalgebied met Paracelsus, die in 1526/7 in Bazel colleges in het Duits geeft, verder wat de functieuitbreiding van de volkstaal betreft dan de Nederlanden, waar de twee besproken initiatieven begin 17de eeuw plaatsvinden? Het is dan essentieel te weten dat het voorbeeld van Paracelsus op zichzelf stond en dat toen zestig jaar later de rechtsgeleerde en filosoof Christian Thomasius (1655-1728) aan de universiteit van Leipzig colleges in het Duits aankondigde, dit grote commotie in de academische wereld veroorzaakte. Zijn eerste Duitse college in 1687 had zelfs tot gevolg dat hij de universiteit van Leipzig moest verlaten.[65] Een uitgebreide kennis van de feiten in de verschillende landen is vereist om het gevaar te vermijden de stand van zaken verkeerd te beoordelen, te zeer afgaand op een enkel gegeven. Voor een grondige kennis van de ontwikkelingen op het gebied van de wetenschapstaal in de belangrijkste Europese landen zijn voorstudies nodig, die echter slechts in beperkte mate voorhanden zijn. Dat geldt ook op het punt van de taal van wetenschappelijke publikaties. Het probleem en de leemtes zijn het best te illustreren door in te gaan op één van de beschikbare artikelen, Pörksen 1983.

Pörksen beperkt zich tot de taalwisseling Latijn-Duits in de natuurwetenschap en de wiskunde, wetenschapsgebieden die overigens in de betreffende periode nog geen aparte faculteit aan de universiteiten vormden.[66] Het gaat hem in de eerste plaats om de Duitse wetenschapstaal, maar hij maakt ook een vergelijking met andere landen, althans voor zover het de taal van leidende wetenschappers betreft. De volgorde waarin beroemde wiskundigen en natuurwetenschappers in verschillende landen tot de landstaal overgingen, zou de volgende zijn: eerst Italië, onmiddellijk gevolgd door Frankrijk, vervolgens Engeland en tenslotte Duitsland, dat aan het begin van de 18de eeuw de rij sluit.[67] De leidende positie van Italië baseert Pörksen vooral op de activiteiten van de Academie in Florence, te weten voordrachten in de volkstaal en vertalingen

van Latijnstalige wetenschappelijke werken, ten tijde van Cosimo I (1389-1464). Ik moet daarbij aantekenen dat daaruit niet is af te leiden dat door die activiteiten en de al eerder in 2.1 gesignaleerde positieve attitude tegenover de volkstaal, de functie van het Latijn als wetenschapstaal al in de 15de eeuw is aangetast. Omstreeks het midden van de 16de eeuw brengt Sperone Speroni in zijn *Dialogo delle lingue* (1542) niet voor niets naar voren dat de jaren besteed aan Latijn en Grieks nadelig zijn voor de wetenschapsbeoefening.

Pörksen laat zich bij de rangorde van landen verder leiden door een fragmentarisch overzicht van de taal die wetenschappers in de verschillende landen hanteerden.[68] Zo zouden de bekendste Franse auteurs in de 17de eeuw voornamelijk in het Frans hebben geschreven, René Descartes (1596-1650) en Blaise Pascal (1623-1662) in het Latijn en het Frans, Pierre Bayle (1647-1706) en Pierre Louis Moreau de Maupertuis (1698-1759) in het Frans. In Engeland zou het Latijn langer zijn positie behouden hebben, wat moet blijken uit een overzicht van geleerden die in het Latijn of in het Latijn en het Engels publiceerden. Tot de eerste groep behoren William Gilbert (1540-1603) met zijn verhandeling over magneten, William Harvey (1578-1657) met zijn verhandeling over de bloedsomloop; tot de tweede Francis Bacon (1561-1626), Robert Hooke (1635-1703), Isaac Newton (1642-1727). Met de wetenschappers die hoofdzakelijk of uitsluitend Engels schreven komen we in de 18de eeuw terecht. In Frankrijk en Engeland speelden overigens ook academies een belangrijke rol: de Académie des Sciences gaf in 1665 het eerste geleerdentijdschrift in het Frans uit, het *Journal des Sçavans*, en de Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge publiceerde twee maanden later de Engelstalige *Philosophical Transactions*. Het Duitssprekende gebied loopt in deze ontwikkelingen achter: in de 17de eeuw zou het Latijn nog regel zijn. Johannes Kepler (1571-1630) en andere zeventiende-eeuwse wiskundigen, natuurkundigen, chemici en botanici publiceerden in het Latijn.

Wanneer we het globale overzicht van Pörksen, bij gebrek aan beter, als informatie over de Europese context accepteren, moeten wij daar een paar kritische kanttekeningen bij plaatsen. In de eerste plaats is er een lacune in het overzicht te signaleren: het ontbreken van Nederland in de rangorde. Dat is des te opmerkelijker omdat Pörksen moet toegeven dat de Nederlanden 'als Ort der Naturforschung wie des Drucks anderwärts verbotener Werke seit dem 17. Jahrhundert *von groszer Bedeutung sind*' (cursief MvdW).[70] Er worden slechts drie voorbeelden van Nederlandse wetenschappers genoemd om aan te geven dat er in de 17de eeuw in het Latijn (Snellius), Frans en Latijn (Christiaen Huygens) of Latijn en Nederlands (Jan Swammerdam) werd gepubliceerd.[71] De mogelijkheid dat bepaalde wetenschappers (zoals Stevin) uitsluitend of voornamelijk in het Nederlands publiceerden, wordt hier niet genoemd en het opsommen van de drie mogelijkheden zegt op zichzelf weinig. Mijn tweede punt van kritiek is dan ook dat Pörksen te weinig ingaat op de achtergrond van de betreffende wetenschappers. Slechts incidenteel, bijvoorbeeld in het geval van Galilei wordt duidelijk waarom een wetenschapper voor in dit geval het Italiaans kiest en wat de implicaties zijn. Bij Galileo Galilei (1564-1642), die zijn eerste werken in het Latijn had gepubliceerd, was het een principiële keus om het stelsel van Copernicus

voor te leggen aan alle belangstellenden, niet alleen de geleerden van de internationale Republiek van de Letteren.[72] Door in de volkstaal omstreden ideeën te publiceren viel echter ook de bescherming die het publiceren in het Latijn over het algemeen bood, weg en kon het tot zijn veroordeling komen. Niet alleen de achtergrond van de wetenschapper, ook het soort van publikatie kan een rol spelen bij de metataalkeuze. Een enkele keer merkt Pörksen op dat een wetenschapper zijn belangrijkste geschriften in het Latijn en zijn bijprodukten in het Duits publiceerde. Het is echter nodig om consequent het soort van geschriften en het geïntendeerde lezerspubliek na te gaan. We hebben in 5.2 gezien dat het geïntendeerde publiek bij astronomische geschriften bepalend was voor de gekozen taal.

Pas wanneer in diverse opzichten een beter beeld van de feiten verkregen is, kan de plaats van de Nederlanden in een eventuele rangorde duidelijk worden. Dan kan ook een begin gemaakt worden met het beantwoorden van vragen over de verschillen tussen de landen. Moet de relatief late overgang van het Latijn naar het Duits als wetenschapstaal in verband gebracht worden met het ontbreken van een staat, een hoofdstad of een leidinggevende streek, de negatieve invloed van de dertigjarige oorlog en de afwezigheid van een academie zoals Pörksen voorzichtig suggereert?[73] Een vergelijking met Nederland ligt dan voor de hand: een land waar ook geen academie was en waar de invloed van de tachtigjarige oorlog zich liet gelden.

De Europese volkstalen concurreren op het gebied van de wetenschap met het Latijn en het zal nog lang duren voordat de strijd beslist is. We hebben gezien dat er soms een tijdelijke functieuitbreiding van de volkstaal is, die dan weer later wordt gevolgd door een functie-inperking. Voor sommige landen komt er nog een concurrent bij: het Frans dat op cultureel en wetenschappelijk gebied in de tweede helft van de 17de eeuw een belangrijke rol gaat spelen. In dit verband is te noemen dat een reeks van Franstalige populair-wetenschappelijke tijdschriften op het *Journal des Sçavans* is gevolgd en dat internationale wetenschappelijke correspondenties steeds meer in het Frans werden gevoerd. Van Berkel legt een relatie tussen elitevorming en theoretisering in de natuurwetenschap gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw enerzijds en het gebruik van het Latijn en het Frans in plaats van het Nederlands anderzijds.[74] Hoe juist dit ook moge zijn, dit levert geen nieuwe argumenten voor het hanteren van de ene of de andere metataal op. Bij de keus voor volkstaal dan wel Latijn (of eventueel Frans) blijven de aangevoerde argumenten door de tijd heen opvallend veel gelijkenis vertonen. Voorbeelden daarvan zijn bij de pleitbezorgers voor de ene of de andere taal te vinden. Een enkeling laat zich over de voors en tegens van beide talen uit.

Een treffend voorbeeld daarvan is de Duitse wiskundige en astronome Maria Cunitz (1610-1664) in haar volumineuze wetenschappelijk werk *Urania Propitia*, dat tweetalig (Duits-Latijn) was en in 1650 verscheen. De Latijnse en Duitse tekst zijn gericht op verschillende doelgroepen: alleen in de Latijnse tekst zijn de planetennamen, de verwijzing naar het rekenen met logaritmen en verwijzingen naar de astronoom Kepler te vinden. Volgens Maria Cunitz pleit voor het Duits dat zich ook onder degenen die het Latijn niet beheersen begaafde mensen bevinden die de

astronomie willen leren. Voorts spelen bij het hanteren van het Duits vaderlandsliefde en de competitie met andere naties die ook hun belangrijkste uitvindingen in hun moedertaal publiceren, een rol. Het publiceren van een wetenschappelijk geschrift in het Latijn heeft echter als voordeel dat het daarmee toegankelijk is voor degenen die het Duits niet verstaan. Daarmee geeft Cunitz met andere woorden het nadeel van de overgang op de volkstaal aan: de internationale wetenschappelijke discussie werd er moeizamer door. Vanuit die overweging heeft bijvoorbeeld Kepler ook kritiek op Galilei's gebruik van het Italiaans. Maria Cunitz' andere argumenten voor het Latijn zijn dat het een aan veel volken bekende taal is en dat met het zowel in het Latijn als in het Duits publiceren bovendien misbruik en plagiaat zouden worden voorkomen.[75] Het zijn, met uitzondering van de laatste opmerking, de bekende argumenten die bij de keus voor de wetenschapstaal ook in andere West-europese landen naar voren komen.

Wanneer we vanaf 1650 terugblikken kunnen we constateren dat de initiatieven voor functieuitbreiding van het Nederlands in het academisch onderwijs geen blijvend resultaat hebben gehad: bij de Nederduytsche Academie in Amsterdam was het al snel afgelopen met colleges in het Nederlands en de ingenieursopleiding in Leiden zou omstreeks 1670 overschakelen op het Latijn. De situatie is elders in Europa niet beter: ook daar tasten de diverse initiatieven de positie van het Latijn als taal voor wetenschappelijk onderwijs niet aan. Op het gebied van wetenschappelijke publikaties is er echter een markt ontstaan voor Nederlandstalige geschriften. De keus voor Latijn dan wel het Nederlands hangt in de eerste plaats van de doelgroep af: Latijn voor de universiteit en de supranationale Republiek van de Letteren, Nederlands voor de niet-Latinisten, met name degenen die geïnteresseerd zijn in praktische toepassingen van de wetenschap. Het grote probleem voor Nederlandstalige publikaties, de vakterminologie, wordt op verschillende manieren opgelost. In de eerste helft van de 17de-eeuw zijn er belangrijke pogingen gedaan om op verschillende vakgebieden Nederlandstalige terminologie in te voeren: op het gebied van de wiskunde, het recht, de logica en de muziek. Ze hebben een wisselend succes gekend met als uitersten de ruime ingang van wiskundige termen en het kortstondig gebruik van Nederlandse muziektermen.

6

Standaardisatie omstreeks 1650 en het vervolg

6.1 Conclusies en een vooruitblik

Het standaardisatieproces in de Nederlanden, dat in de tweede helft van de 16de eeuw is ingezet, heeft omstreeks 1650 een zekere consolidatie bereikt. Een positieve *taalattitude* tegenover het Nederlands is overheersend en komt tot uitdrukking in opmerkingen in veelsoortige geschriften. De *selectie* op macroniveau is een feit: het Hollands met zuidelijke elementen wordt de standaardtaal. Uiteraard gaat de selectie op microniveau nog door: in de tweede helft van de 17de eeuw, in de 18de eeuw en ook daarna moeten, zolang het standaardisatieproces duurt, keuzes gemaakt worden uit taalvarianten die al dan niet acceptabel zijn voor de standaardtaal.

De *codificatie* heeft in de eerste helft van de 17de eeuw grammatica's en andere taalbeschouwende publikaties opgeleverd. Met Leupenius' *Aanmerkingen* wordt in 1653 de reeks grammatica's voorlopig afgesloten. Er verschijnen slechts spellingbockjes en beknopte Nederlandse grammatica's voor de tweede-taalverwerving, die veelal in combinatie met een grammatica van de betreffende vreemde taal werden gepubliceerd. De norm- en regelgeving gaat in de tweede helft van de 17de eeuw echter wel door, maar voornamelijk in anderssoortige geschriften. Zo geeft de dominee-dichter Johannes Vollenhove in een uitvoerig gedicht 'Aan de Nederduitsche schryvers' taalregels en stelt hij taalproblemen aan de orde.[1] Vollenhove bekritiseert genus- en casusfouten en het gebruik van leenwoorden, maakt een keus uit varianten en wijst uitzonderlijke woordvolgordes zoals *'t boek Daniels, 't huis Davids*, die in kanseltaal voorkwamen, af. Hij zag Vondel en Hooft als autoriteiten, die hij ook anderen aanbeveelt.[2]

Omstreeks 1650 was al duidelijk geworden wie autoriteiten op taalgebied waren: Vondel en Hooft. Hun invloed werkt onder meer via Vollenhove tot ver in de 18de eeuw door. De uit hun werk afgeleide taalregels zijn te vinden in David van Hoogstratens vele malen herdrukte *Aanmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* (1700) en in Arnold Moonens invloedrijke *Nederduitsche spraekkunst* (1706). De Statenvertaling, die, zoals al eerder opgemerkt, invloed moet hebben gehad op het taalgebruik, wordt maar door een enkeling, Adriaen Verwer (1654-1717), als uitgangspunt voor grammaticale regelgeving genomen.[3] De taalnormeringsactiviteiten in de 18de eeuw, waaronder ook Balthasar Huydecopers *Proeve van taal- en dichtkunde* (1730) genoemd moet worden, zullen hun uitwerking niet missen in de geschreven taal.

Na pleidooien voor *functieuitbreiding* van het Nederlands in de 16de eeuw is in de 17de eeuw de concurrentie van het Nederlands met andere talen nog steeds aan de orde. Tegenover het alge-

mene gegeven dat het Latijn het internationale wetenschappelijke communicatiemiddel is, zien we de praktijk van individuele wetenschappers die in hun keus voor Latijn dan wel de volkstaal worden gestuurd door hun beoogde publiek (universitair of niet-universitair) en hun visie op het hanteren van de moedertaal. Het pleidooi voor het Nederlands als wetenschapstaal is in elk geval nog geen gepasseerd station. Het algemene probleem van de vakterminologie houdt ook de 17de-eeuwers nog bezig en het blijkt tot verschillende uitkomsten te leiden: inheemse wiskundige terminologie slaat in het ene land aan en in het andere niet; Nederlandse muziekterminologie is geen blijvend succes.

We hebben ons geconcentreerd op de concurrentie van het Nederlands met het Latijn. Het Frans, dat met name in de tweede helft van de 17de eeuw en in de 18de eeuw een belangrijke rol in Nederland gaat spelen, is buiten beschouwing gebleven. Het wordt een concurrent van het Nederlands op diverse gebieden: in de gesproken en geschreven omgangstaal van bepaalde hogere klassen (de hofkringen en een kleine bovenlaag) en op (populair)-wetenschappelijk gebied.[4] Op deze ontwikkeling, die bij voorkeur in samenhang met de situatie in de 18de eeuw bekeken zou moeten worden, kon binnen de beperkingen van het onderzoek niet worden ingegaan.

Het onderzoek naar oordelen over taal en talen heeft een beeld gegeven van de gehanteerde criteria en de toepassing ervan op het Nederlands in de 17de eeuw. Er zijn overeenkomsten tussen de positieve eigenschappen van het Nederlands en de eigenschappen die men in Engeland en Duitsland aan de eigen taal toeschreef: de aanwezigheid van een groot aantal éénlettergrepige woorden en het bijzonder vermogen om samenstellingen te vormen worden als kenmerken van alle drie de talen genoemd soms in Latijnstalige dan weer in volkstalige publikaties. Tussen de Latijnstalige en volkstalige traditie blijkt in een aantal gevallen een evidente relatie te bestaan: opvattingen van Becanus en gegevens van Mylius bijvoorbeeld zijn in volkstalige geschriften terug te vinden. Een verder onderzoek naar de wisselwerking tussen beide tradities zou interessant kunnen zijn, al is in dit verband een waarschuwing op zijn plaats, die ook geldt voor de onderlinge vergelijking binnen de Europese context. We moeten niet te snel menen dat aandacht voor dezelfde begrippen in de verschillende tradities of in Nederland en andere landen eenzelfde werkwijze of opvatting impliceert. Het besproken voorbeeld van monosyllabiciteit is wat dat betreft illustratief: in de onderzochte publikaties bleek dit begrip telkens weer op een andere wijze te functioneren. Het is van belang om bij alle overeenkomsten de verscheidenheid niet over het hoofd te zien.

Het Nederlandse standaardisatieproces van midden 16de eeuw tot midden 17de eeuw vertoont overeenkomsten en verschillen met de standaardisatieprocessen in de andere Westeuropese landen. De algehele ontwikkeling is vergelijkbaar, de uitwerking is in de diverse landen verschillend, met ook wisselende accenten op de verscheidene externe factoren. De Nederlandse ontwikkeling tot 1650 kan, op zichzelf beschouwd, getypeerd worden als een uitwerking en doorwerking van geschriften uit het laatste kwart van de 16de eeuw. Dat lijkt een weinig schokkende typering, aangezien er altijd wel van enige doorwerking van eerdere ideeën sprake is. Toch is de

mate waarin de opvattingen uit de *Twe-spraack* en de ideeën van Stevin doorwerken, opmerkelijk: in diverse niet-taalbeschouwende geschriften blijken invloeden en reminiscenties te vinden. De 16de-eeuwse opvattingen zijn kennelijk nog actueel. Met enige voorzichtigheid zou ik willen stellen dat die doorwerking, die bijvoorbeeld nog in Schottelius' *Ausführliche Arbeit* van 1663 overduidelijk naar voren komt, in de laatste decennia van de 17de eeuw plaats maakt voor de veel aandacht vragende taalnormering en taalregeling op basis van de grote schrijvers en dat met die verschuiving een bepaald stadium wordt afgesloten.

Het standaardisatieproces is in de zeventiende eeuw niet afgelopen. De *acceptatie* van de standaardtaal, die een begin nam in de behandelde periode, zal langzamerhand in de geschreven taal in de 18de eeuw toenemen. De verbreiding van de standaardtaal over de verschillende gebieden van de Republiek en de verschillende lagen van de samenleving moet nog voor een groot deel in de volgende eeuwen plaatsvinden. Die belangrijke fase mondt rond 1800 uit in de codificatie van staatswege. Er komen in opdracht van de overheid een spellingregeling, de spelling Siegenbeek van 1804, en een grammatica, de *Nederduitsche Spraakkunst* van Petrus Weiland in 1805. Omstreeks 1800 gaat het overigens nog steeds over standaardisatie van de geschreven taal: in de hele 19de eeuw was het gesproken Nederlands zelfs van hogere standen nog tamelijk gewestelijk gekleurd. Omstreeks 1900 wordt de laatste fase van het standaardisatieproces ingeluid: de verdere verspreiding van de standaardtaal nu ook in gesproken vorm, die uiteindelijk pas na de Tweede Wereldoorlog definitief is doorgezet.

Noten

Noten bij hoofdstuk 1

1 Stein (1994:3) wijst op een locale norm en supra-locaal prestige in het geval van de 14de-eeuwse Engelse 'Chancery standard'. Ondanks het supra-locaal karakter en het prestige kunnen we hier niet van een standaardisatieproces in de strikte zin spreken: codificatie en functieuitbreiding ontbreken.

2 Rickard (1992:20) schetst de Franse situatie als volgt: 'A few medieval authors, writing in Latin about Latin, might here and there refer to French, or even illustrate a simple point of grammar with a French example, or note the existence of an article in French and its absence from Latin, yet there was no attempt to produce a French grammar'. Voor de Nederlanden geldt in wezen hetzelfde, al mag opgemerkt worden dat het succesvolle *Exercitium Puerorum*, een Latijns leerboek dat voor het eerst in 1485 verscheen, relatief veel observaties van Nederlandse taalfeiten bevat (zie Van der Wal 1993a).

3 We onderscheiden hier de frequent in beschrijvingen gehanteerde drie factoren, hoewel men ook zou kunnen stellen dat het nationaal bewustzijn zeer met de renaissance verweven is en daarom niet als aparte factor beschouwd zou moeten worden.

4 Dat is een natuurlijke gang van zaken zoals Joseph (1987:1-2) aangeeft: 'Even in the most egalitarian of regions, then, one community will emerge as first among equals. Barring any mitigating force (e.g., the presence of an established written tradition in a community other than the capital), sheer pragmatics make it likely that the dialect of this dominant community will be used in any function which concerns the region as a whole'.

5 Zie Stein 1994:7.

Noten bij hoofdstuk 2

1 Alberti blijkt ook de auteur te zijn van de vroegste Italiaanse grammatica, geschreven omstreeks 1443. Die grammatica is in een manuscript van 1508 overgeleverd en pas in 1908 gepubliceerd. Het geschrift kan dus nauwelijks invloed gehad hebben, maar is van historisch belang, omdat het ouder is dan Nebrija's *Gramática castellana* uit 1492, die lang als de eerste grammatica van een West-europese volkstaal is beschouwd (zie Padley 1988:23-6).

2 Zie Swiggers & Vanvolsem 1987:160 en Van den Branden 1956:212.

3 Zie Van den Branden 1956:215.

4 Zie Van den Branden 1956:215-6.

5 Leon Battista Alberti baseerde zich voor de voorbeelden in zijn, in noot 1 genoemde, grammatica zelfs uitsluitend op het Toskaans van zijn tijd (Swiggers & Vanvolsem

1987:161). Zie Van den Branden 1956:218-219 voor de opvattingen van Bembo.

6 In zijn tragedie *Sophonisba* (1524) hanteerde hij volgens eigen zeggen zowel het Toskaans – voor zover dit in heel Italië verstaanbaar was – als de hoftaal; in zijn epos *L'Italia liberata dai Goti* (1547) bediende hij zich van een mengtaal gebaseerd op verschillende Italiaanse dialecten (zie Van den Branden 1956:221-2).

7 Zie Swiggers & Vanvolsem 1987:163.

8 Een beeld van de werkzaamheden van de Accademia della Crusca geeft Padley (1988:142-9).

9 Er bestaat ook een andere visie waarin de invloed van de discussies rond de Questione della Lingua op het selectieproces danig wordt gerelativeerd door te stellen dat in feite de economische, literaire en politieke dominantie van Florence zodanig was dat er geen sprake van een andere uitkomst kon zijn (zie Padley 1988:20-1). Beide visies stemmen overeen in het toekennen van een belangrijke rol aan de literatuur.

10 Joseph (1987:132) legt voor het Franse standaardisatieproces de nadruk op een diversiteit van sociale, politieke, culturele en talige factoren; Van den Branden (1956:236) wijst op kennismaking met de verwezenlijkingen van de Italianen, waaronder de hoog ontwikkelde kunsten.

11 Zie ook Rickard 1992:48.

12 Zie Van den Branden 1956:239.

13 De auteur van deze in Parijs gepubliceerde grammatica was geen Parijzenaar, maar een inwoner van Lyon. Joseph (1987:148) ziet hierin een mogelijke motivatie voor het schrijven van de grammatica: het verschil tussen de dialecten zou zo groot zijn geweest dat het werk de functie van een grammatica voor tweede-taalverwerving zou hebben vervuld.

14 Zie Van den Branden 1956:247;254.

15 Zie Rickard 1992:14-15.

16 De vertaalwoordenboeken zijn het *Dictionarium latino-gallicum* (1538) en de *Dictionnaire francois-latin* (1539). Estienne publiceerde overigens in 1557 ook nog een grammatica getiteld *Le Traicté de la grammaire françoise.*

17 Zie Van den Branden 1956:255.

18 Zie Rickard 1992:49.

19 Zie Rickard 1992:28.

20 Door veroveringen en erfenissen breidde de Franse koning zijn machtsgebied in enkele decennia sterk uit. Lodewijk XI veroverde tussen 1476 en 1482 Artois, Bourgondië en Picardië en erfde Anjou, Maine en de Provence. Frans I verwierf in het eerste decennium van de 16de eeuw Auvergne, Bourbonnais, Clermontois, Forez, Marche en Rouergue (Joseph 1987:133).

21 Zie Joseph 1987:158.

22 Dat pleidooi en argument is te vinden bij J. Canappe, die in 1541 *Anatomie des os du corps humain* en *Mouvement des muscles* publiceerde (Van den Branden 1956:241;249).

23 Zie Van den Branden 1956:242.

24 Zie Van den Branden 1956:237.

25 Zie Padley 1988:327-8.

26 Zie Van den Branden 1956:256;248.

27 Uitspraken over nodeloze ontlening zoals in de geciteerde passage, die vermeld staat in Van den Branden (1956:252-3), zullen ook in andere landen nog vaak klinken. Vergelijk bijvoorbeeld de opmerking van Dirk Volkertsz. Coornhert in zijn Voorreden bij de

Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst (1584) 'datmen zó ghantschelyck zonder alle nóód ghewoon was te lenen ende te lortsen van vreemde talen, t'gheen wy zelve meer ende beter t'huys hadden' (Twe-spraack 1584:65).

28 Zie Joseph 1987:134.

29 Volgens Van den Branden (1956:253) zou het werkje grote opgang gemaakt hebben en zelfs in de smaak zijn gevallen bij Hendrik III (1551-1589). In een uitvoerig werk zette Estienne vervolgens, op verzoek van de koning, uiteen waarom het Frans andere talen en in het bijzonder het Italiaans te boven ging.

30 Zie Van den Branden 1956:242;249.

31 Zie Van den Branden 1956:250.

32 Joseph (1987:158) ziet de opkomst van sterke normering als een vanzelfsprekende volgende stap: 'As in the standardization of any language, the quest for eloquence, conducted with efficiency as a tempering but secondary criterion, ultimately yielded a language with an excess of borrowed words and possible syntactic variants. As the need for elaboration decreased, so did the desire of bringing it about; and simultaneously a new movement arose with efficiency as its main target. *Control was now the order of the day*' (cursief MvdW).

33 Malherbe's onderscheid tussen een 'langue vulgaire' en een 'langue noble', aanvankelijk voor de dichtkunst bestemd, wordt uitgebreid tot de hele literatuur en zelfs het hele taalgebruik van de beschaafden. De relatie tussen sociaal en talig prestige zal omstreeks het midden van de 17de eeuw vanzelfsprekend worden bij Vaugelas (zie Padley 1988:379).

34 Rickard (1992:4) wijst terecht op beide factoren: 'Strong central government, as well as the high prestige of the royal Court as a centre of refinement and excellence, are factors which help to account for the readiness with which the educated classes accepted, or even willingly imposed upon themselves, rigid codes of social conduct, *including numerous restraints and pressures in the use of the French language*, which came to serve as an instrument of social conformity' (cursief MvdW).

35 'C'est la façon de parler de la plus saine partie de la Cour, conformément à la façon d'escrire de la plus saine partie des autheurs du temps' (geciteerd in Rickard 1992:241). Vaugelas voegt daar nog aan toe: 'Quand je dis la *Cour*, j'y comprens les femmes comme les hommes (..)'. Wanneer de hoftaal en de belangrijkste auteurs met elkaar overeenstemmen, hebben we onmiskenbaar met goed taalgebruik van doen. Wanneer dit niet het geval is, is verdere argumentatie nodig om te bepalen welke vorm tot de *bon usage* behoort. De invloed van Vaugelas was enorm: er verschenen tussen 1647 en 1738 22 drukken van de *Remarques.* Zie verder Rickard 1992:37-40 en Padley 1988:390-412.

36 Zie Fisher 1977:870-899, in het bijzonder pp. 877-880, voor de overgang van Latijn en Frans naar het Engels in regeringskringen en het recht.

37 Zie Van den Branden 1956:261-262.

38 Zie Van den Branden 1956:263-4.

39 Zie Dijksterhuis 1959:319.

40 Zie Van den Branden 1956:269.

41 Geciteerd naar Sidney 1973:72-73. Het is onduidelijk, wanneer de *Apologie for Poetrie*, die in 1595 posthuum gepubliceerd werd, is

geschreven. Shepperd neemt aan tussen 1581 en 1583 (zie Sidney 1965:4).

42 De aanleiding tot het schrijven van deze verhandeling vond Carew, naar eigen zeggen, in een verheerlijking die Henri Estienne voor het Frans had geschreven (zie Van den Branden 1956:276). Dat moet wel Estienne's in par. 2.2 genoemde *Traicté de la Conformité du langage francois avec le grec* zijn geweest.

43 Zie Van den Branden 1956:276.

44 Dergelijke voorbeelden komen tot ver in de 17de eeuw (en zelfs nog later) voor (zie Rickard 1992:52;365;374;399).

45 Baugh & Cable (1978:212-213) erkennen Mulcasters invloed bij latere schrijvers, maar maken daarnaast de relativerende opmerking: 'That English spelling developed along the lines laid down by him is certain, but this may have been due largely to the fact that it was already developing along these lines and would have done so even without the help of his book'.

46 Zie Van den Branden 1956:275.

47 Zie Baugh & Cable 1978:231.

48 Zie Lass 1994:83 en Van den Branden 1956:272-3.

49 Zie ook McCrum 1987:79 over de dialectvariatie in het Middelengels: 'Within the East Midlands, one small nucleus of power, trade and learning – the triangle of Oxford, Cambridge and London – shared the same kind of English, which may be said to have become the basis for Standard English in the twentieth century'.

50 Veel over het vertaal- en revisiewerk is bekend uit de aantekeningen en het dagboek van John Bois, een geleerde uit Cambridge, die als vertaler en reviseur bij de King James-bijbel betrokken was (Mc.Crum 1987:112).

51 Mc.Crum (1987:354, de noot bij p. 113) geeft daar een indicatie van met de opmerking: 'The Prayer Book marks the days of a man's life with unforgettable majesty, from baptism, "renounce the devil and all his works", to marriage "With this ring, I thee wed", to eternity "Earth to earth, ashes to ashes, dust to dust"'.

52 Invloed op andere niveaus van de taal, bijvoorbeeld op het gebied van de syntaxis, is over het algemeen minder gemakkelijk vast te stellen. Veel standaardwerken over de geschiedenis van het Engels geven dan ook toe dat het moeilijk is om de precieze relatie tussen de taal van Shakespeare en de taalontwikkeling van het Engels te bepalen. McCrum (1987:98) constateert in dit verband: 'it is both simple and obvious and yet difficult to define'.

53 Zie Baugh & Cable 1978:262-5 voor de diverse voorstellen tot het oprichten van een Engelse academie.

54 Zie Padley 1988:244.

55 Zie Van den Branden 1956:280-1.

56 De gelijkenis die Bebel op gezag van de Italiaan Enea Silvio noemt, duikt vervolgens herhaaldelijk als positief argument voor het Duits op. Lijsten van met elkaar overeenstemmende woorden worden onder meer gevonden bij Irenicus en bij Conrad Gessner in zijn *Mithridates* van 1555 (Van den Branden 1956:285).

57 Zie Borst 1957-1963:1058.

58 Zie Van den Branden 1956:282 en Borst 1957-1963:1073.

59 Volgens Vives zou het Hebreeuws vanwege

zijn eenvoudige structuur dan ook een van de oudste talen zijn (zie Borst 1957-1963:1137).

60 Zie Van den Branden 1956:282-283.

61 Zie Van den Branden 1956:285.

62 Zie Padley 1988:244 en Van den Branden 1956:284-285.

63 Zie voor Luthers opvattingen en het betreffende citaat Van den Branden 1956:286.

64 Padley (1988:251) nuanceert deze uitspraak: 'Luther's statement shows he is aware that he uses a mixture of forms, and will indeed for that very reason be understood by north and south. This "gemeine teutsche sprach", as Luther calls it, in reality his own East Central dialect, already contained, thanks to late medieval colonization, an assortment of forms brought in by settlers. As Luther's work progresses the East Midland forms gain in frequency, and the influence of the "Kanzleisprache" is perhaps by no means the paramount one'.

65 Padley (1988:255-8) beschouwt Ickelsamers *Teutsche Grammatica* als de eerste grammatica van het Duits, maar daar moet bij aangetekend worden dat de eigenlijke grammaticale component zeer beperkt is en het grootste gedeelte van het werk over spelling gaat.

66 Zie Weber (1987:121-123) voor Albertus' grammatica en de eveneens Latijnstalige grammatica's van Oelingerus en Clajus. Van den Branden (1956:289) meent dat het ontbreken van een Duitse grammaticale terminologie voor Albertus ook een overweging kan zijn geweest voor het hanteren van het Latijn. Dat is echter niet waarschijnlijk: de beschikbare Latijnse termen hadden immers als leenwoorden in een Duitse grammatica kunnen fungeren.

67 Zie Borst 1957-1963:1196 en Van den Branden 1956:289.

68 Zie Van den Branden 1956:290.

69 Voor de opvattingen van Clajus zie Borst 1957-1963:1197, Van den Branden 1956:290 en Padley 1988:263.

70 De afhankelijkheid van de volkstaalgrammatica's van de Latijnse traditie is onder meer aangetoond in Ruijsendaal 1991.

71 Zie Weber 1987:123-124.

72 Schottelius citeert of parafraseert Stevin herhaaldelijk. Zie Kiedron 1985a en 1985b en Bornemann 1976:96-147.

73 Zie Padley 1988:249-250.

74 Zie Padley 1988:253.

75 Zie Weber 1987:123.

76 Padley (1985:xiv-xv) wijst terecht op de eenheid van de Europese cultuur in het verleden. Zijn beschrijving van de Europese grammaticale opvattingen wordt echter vanwege zijn eigen talenkennis ingeperkt tot Frankrijk, Spanje, Italië en Duitsland. Dit betekent dat de Nederlandse gegevens geheel buiten beschouwing blijven.

77 Zie Padley 1988:9.

78 Milroy (1994:20) spreekt in dit verband van openlijke en verborgen regelgeving: 'Standardisation differs from these more regionalized processes in the fact that it is explicitly imposed from above and carries with it a conscious ideology. Furthermore, standardizing norms of language are subject to legislation. Sometimes this is overt (as in the case of the Académie Française), and sometimes covert: in the latter case the legislation appears as codification in dictionaries, and in manuals of grammar, pronunciation and elocution'.

79 Joseph (1987:2) beschrijft die ontwikkeling als volgt: 'Gradually the dominant dialect may change from first among equals to first among unequals. It may even give its name to the regional dialect as a whole (...). Once a dialect has achieved this level of dominance, it is a short step for people both within and outside the region to consider it to be the dialect proper, with the dialects of other communities relegated to the status of variants or subdialects. In European usage, the "dialect proper" comes to be called the language, and subdialects are called dialects (or patois, Mundarten etc.)'.

80 Zie Stein 1994:8.

81 Voor de periode waarin standaardtalen in ontwikkeling zijn geldt wat Joseph (1987:19) opmerkt over het verschil tussen standaardtaal en 'native dialect': 'because of the cultural functions in which they are employed, standard languages are acquired largely, even primarily through INSTRUCTION, CORRECTION, IMITATION, ASSIMILATION, ACCULTURATION – precisely the ways in which one's native dialect is not acquired'. Joseph gaat hier overigens voorbij aan het feit dat heden ten dage veel standaardtalen wel als eerste taal worden aangeleerd.

82 Zie Stein 1994:11;12.

Noten bij hoofdstuk 3

1 Een bespreking van de factoren die een rol speelden bij de overgang van het Latijn naar de volkstaal in het ambtelijk taalgebruik geeft Meyer (1974:1-15).

2 De pedagogische motieven van iemand als Cornelis van Ghistele, die werken van Ovidius, Vergilius, Terentius, Horatius en Sophocles in de volkstaal vertaalde, blijken treffend uit het volgende citaat uit de voorrede bij *Terentius Comedien* van 1555: 'Ist niet beter dat de slechte menschen in ons ghemeyn sprake de gheleerde Poeten lesen moghen dan dat si haer met Ulespieghels beuselen oft met soedanighen boeverijen veronleghende zijn?' (geciteerd in Van den Branden 1956:33-4).

3 Zie Van den Branden 1956:12-15.

4 Zie De Vooys 1975:39.

5 Zie het woord vooraf in *Het ierste musyck boexken*, dat door Susato in 1551 werd uitgegeven.

6 Zie voor Becanus' opvattingen Borst 1957-1963:1215-1217 en Van den Branden 1956:43-47.

7 Zie Goropius Becanus 1569:460.

8 Borst legt bovendien de nadruk op het belang van Becanus' these over de ouderdom van het Nederlands: ze zou het doorbreken van het moderne nationalisme in het denken over taal betekenen (Borst 1957-1963:1217).

9 Voordat deze eerste gedrukte Nederlandse grammatica in 1584 het licht zag, had de koopman-humanist Johan Radermacher (1538-1617) al in 1568 voor zichzelf het begin van wat een Nederlandse grammatica moest worden, op papier gezet. Die *Voorreden vanden noodich ende nutticheit der Nederduytscher taelkunste* is grotendeels een pleidooi voor een Nederlandse grammatica en bevat slechts een kort stuk met grammaticale opmerkingen. Zie voor de tekst van de *Voorreden* Bostoen 1985a en voor meer achtergrond Bostoen 1985b.

10 Zie over het auteurschap van de *Twe-spraack* Peeters 1990:40-50.

11 De moedertaal werd met verschillende benamingen aangeduid, zoals ook uit de titel van de *Twe-spraack vande Nederduytsche Letterkunst* blijkt. De term *Nederlands* komt al voor, maar vaak worden *Duits* en *Nederduits* als benaming gehanteerd.

12 Zie Dibbets 1975 en Dibbets 1985:32-34. Voor een afbeelding van de 'tafelkens' zie Dibbets 1985:31; 36-37.

13 Zie Van der Wal 1994d:191-3 voor een nadere toelichting op de behandeling van naamvallen in de *Twe-spraack*.

14 Zie Van der Wal 1992a:271-5.

15 Zie Van den Branden 1956:8-9.

16 Dit Nederlands-Franse woordenboek, dat een van purisme getuigende titel droeg, verscheen in 1546. In de herdruk van 1562, verzorgd door Henric van den Keere, werd het *Naembouck* nog aanmerkelijk uitgebreid: zowel de ingangen als de verklaringen per trefwoord zijn toegenomen (zie Dibbets 1994 voor de verschillen tussen de twee edities).

17 Zie het voorwoord voor de lezer bij zijn vertaling van de *Officia* van Cicero (Cicero 1561).

18 Zie het volgende citaat: 'Het zyn nu vriendlyke Lezer gheleden wel XX. Jaren, dat ick, bemerkende de overvloedighe ryckdommen onzer Nederlandscher talen, enighen onlust daar inne nam (=onvrede daarmee had) datmen zó ghantschelyck zonder alle nóód ghewoon was te lenen ende te lortsen (=lenen) van vreemde talen t'gheen wy zelve meer ende beter t'huys hadden, derhalven ick voor my nam (=nam ik mij voor) myn moeders taal weder in haar oude ere te brenghen ende haar kleed, dat van zelfs (=op zichzelf) ryckelyck was ende cierlyck, vande onnutte lappen ende vuyle bródderyen (=lelijke verstelde stukken) te zuyveren (..) (Twe-spraack 1584:65).

19 Zie Twe-spraack 1584:317.

20 Een tweede uitgebreide druk verscheen in 1588 en een derde, opnieuw bewerkte druk, waarin de etymologie nog meer ruimte krijgt, in 1599 onder de titel *Etymologicum Teutonicae linguae sive Dictionarium Teutonico-latinum* (zie Claes 1977:209-215).

21 Studies over de 17de-eeuwse Triviumgrammatica's zijn Klifman 1983 en Ruijsendaal 1991.

22 Zie Hulsker 1991 voor een studie over het unieke werk van de dominee-grammaticus Petrus Montanus.

23 Ampzings 'Nederlandsch Tael-bericht' is opnieuw uitgegeven, met een inleiding en aantekeningen, in Zwaan 1939:21-39;133-191;273-315.

24 De Huberts 'Waerschouwinge' is opnieuw uitgegeven, met een inleiding en aantekeningen, in Zwaan 1939:1-20;121-131;257-272.

25 Zie Zwaan 1939:3-6. De tijdens de letterkunstige vergaderingen gemaakte afspraken over het taalgebruik werden in Vondels *De Amsteldamsche Hecuba* in praktijk gebracht (zie Van Strien 1993).

26 De 'Waernemingen' zijn opnieuw uitgegeven in Zwaan 1939:107-119;235-256;360-389.

27 Zie Dibbets 1991b:29-32.

28 Zie Van der Wal 1994d:202 voor een fragment uit Utenhove's vertaling. Gebruik van een mengtaal vinden we eerder bij de vertaler van het 'Bazeler' of Deventer *Testament* van 1525. De poging om de mengtaal ingang te

doen vinden mislukte ook in dit geval: in de latere drukken, die in Amsterdam en Antwerpen in 1526 en te Deventer in 1532 verschenen, werd het taalgebruik aangepast (Van den Branden 1956:54).

29 Zie De Heuiter 1581:77.

30 Zie Van der Wal 1992:120;128 noot 3.

31 Zie Slichtenhorst 1653:23.

32 Slichtenhorst (1653:23-24) voert ook nog historisch bewijsmateriaal aan om het aanzien van het Nederlands, en in het bijzonder dat van het Gelderse dialect, te verhogen: hij vermeldt 'dat de tegenwoordighe inwoonders van Vrankrijk, eer sy door de Romeynen waren onder-gebraght, ook doen de Vranken (volken wt Gelderland, Over-Yssel ende daer omtrent van daen zijnde) 't zelve land hebben in-genoomen en een nieuwen naem gegeeven, ia noch langhen tijd daer na geene andere dan de Nederlandsse tael hebben gesprooken: gelyk ook al noch hunne spraek voor een groot deel met Duytsse woorden is door-speckt en vermengeld'.

33 Zie voor dit citaat De Brune 1660:dl.I, 246 onder DCIII Schoonheyd en verder Van der Wal 1990:61.

34 Volgens niet geheel onomstreden schattingen zouden omstreeks 1622 de immigranten in Leiden zelfs 62 % van de bevolking uitmaken (30.000 op 44.745 inwoners), in Haarlem rond de 50% (20.000 op 39.455 inwoners) en in Amsterdam ongeveer 32% (35.000 op 108.500 inwoners). Zie hiervoor Briels 1985 en voor kritiek op de aangenomen aantallen Woltjer 1986.

35 Zie Vondel 1977:40.

36 Zie Vries 1993:177-8.

37 Zie voor de plaats en het belang van de Statenbijbel De Bruin 1993.

38 Zie Zwaan 1939:212.

39 Zie verder over deze kwestie Van der Wal 1992:123-124.

40 Zie Duits 1993:226.

41 Zie voor de taal van de Statenbijbel Heinsius 1937 en voor de invloed van de Statenbijbel op de Nederlandse woordenschat De Gooyer 1962 en Van Delden 1990.

42 De 'Uytspraeck' is verschenen in Stevins *De Beghinselen der Weeghconst*, Leiden: Francoys van Raphelingen 1586, een werk dat in facsimile met een Engelse vertaling is uitgegeven in Stevin 1955-1966. Zie voor de betreffende passages Stevin 1955-1966,I,64;80-88.

43 Geciteerd naar Stevin 1621:159. Aan de uiteenlopende rollen die de eenlettergrepige woorden spelen bij Becanus, in de *Twespraack* en bij Stevin, besteed ik aandacht in 4.2.

44 Zie Twe-spraack 1585:271.

45 Zie voor de verwijzing naar Albertus Dibbets 1985:270, noot 4-5.

46 Dodoens 1554:*iijv.

47 Zie Van den Branden 1956:5-53.

48 Voor de achtergronden van de taalwisseling van de Staten-Generaal zie Van der Wal 1994a.

49 Spies (1993:181) ziet Heinsius' *Nederduytsche poemata* als een mijlpaal en het literaire beginpunt van de 'grote' zeventiende eeuw.

50 Becker-Cantarino (1989:596) merkt op dat tijdgenoten de bundel 'als nationale Dichtung, als Beitrag zur Konstitution der jungen Republik der Niederlande' zagen. Met nadruk op het literaire aspect typeert zij (Becker-Cantarino 1989:621) het program van de *Nederduytsche Poemata* als volgt:

'Nachfolge und Wetteifern mit der Antike in der Muttersprache, Ablehnung der Abhängigkeit von französischen Mustern in der eigenen Literatur, das ist das neue Programm einer "duytschen" (d.h. eigenständig-muttersprachlichen, nichtromanischen) Dichtung (..)'.

51 Bornemann (1976:94) heeft erop gewezen dat later dezelfde gedachten bij Hudemann, Opitz en Rist zijn te vinden en dat het niet om toevallige overeenkomsten, maar om directe invloed gaat.

52 Hij deed dit met de aansporende woorden 'Glijck Fransman pronckt en breydt sijn tael nae macht, So d'ons' ooc doet en wilt vertaelt uytgeven, Poëten oudt in Druck' in een sonnet in Vergilius 1597.

Noten bij hoofdstuk 4

1 Zie Metcalf 1953:550.

2 Van Slichtenhorst 1653:23.

3 Vgl. het volgende citaat in Goropius Becanus 1580, 'Hermathena', p.24: 'Perfectissimam autem eam dicimus quae quam apertissime, & quam breuissime, vna cum sono conuenientissimo, imagines animi, & earum compositionem dat intelligendas (..)'.

4 Zie Goropius Becanus 1580, 'Hermathena', p.25: 'Hac igitur parte, Hebraicam vocum copia, Graecam & Latinam breuitate vincit, in qua alteram perfectissimi sermonis laudem collacamus'. Vergelijk ook Jones 1953:217.

5 Zie Van der Wal 1990:55-57.

6 Van Slichtenhorst 1653:23.

7 Zie Dibbets 1992:30.

8 Zie Hüllen 1993:396.

9 Zie Stevin 1955-1966, I:84.

10 Zie Twe-spraack 1584:299.

11 Zie Hüllen 1995.

12 De Engelse grammaticus Guy Miège verstaat, in navolging van Carew, onder rijkdom van de taal (*copiousness*) zowel het vermogen om veel vreemde woorden op te nemen als het vermogen om samenstellingen en afleidingen te vormen (zie Hüllen 1995).

13 De *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* verscheen in 1567 bij Willem Sylvius te Antwerpen. Zie voor het geciteerde p. 27, 2e kolom van de Nederlandse vertaling, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*, gemaakt door Cornelis Kiliaan en aangevuld door Petrus Montanus, die in 1612 werd uitgebracht door Willem Jansz. te Amsterdam. Daar vinden we eveneens het volgende citaat: 'maer seer swaer om te leeren, en noch veel swaerder om uyt te spreken: soo dat de kinderen selve in het eygen landt gheboren, grootachtich moeten zijn, eer zy de tale vatten ende uytspreken konnen'.

14 Zie Van den Branden 1956:41, waar ook de Latijnse tekst ('ut non alia gens ad quasvis linguas addiscendas easque aptissime, et expeditissime proferendas magis idonea sit') is te vinden.

15 Zie Mylius 1612:69: 'Sic Belga non populare modo, sed Alemanicam, Anglicam, Gallicam, Italicam, Hispanicam, Lusitanicam, Indicam, aliasque complures unus idemque discet totas, absolute. Qua quidem dexteritate gens nostra antecellit reliquas fere omnes nationes'.

16 Zie Mylius 1612:69: 'Nulla aeque natio tot linguas peregrinas tam exacte expresserit, quam Belgae; aeque ipsa vocabula, non modo & genuinas phrases, sed quod difficilius est,

ipsam nativam uniuscujusque linguae pronunciationem, ad sonos, varium modulationem, vocisque affectus omnes usque'.

17 Zie Mylius 1612:69: 'Unam aut alteram forsan linguam peregrinam discat bene ingeniosior peregrinus aliquis, sed ut plures discat exacte, rara illa erit avis: semper aliquid aut phrasis, aut accentus, reliquaque pronunciatio trahet a vernaculo'.

18 Zie Mylius 1612:69: 'Belga, Germanissans imprimis, ut Brabantinus, Hollandus, Zelandus, nam non aequa est dexteritas, in isto, Belgarum Gallissantium (qui Wallones dicuntur:) Belga, inquam, talis usque ad mulierculas, opifices & socios navales, tam perfecte loquetur linguas omnium illarum nationum, cum quibus justo aliquo tempore consuetudinem coluit, ac si ipse nationis eiusdem esset (...)'.

19 Zie Hüllen 1995.

20 Zie in het bijzonder Mylius 1612:241.

21 Zie Van der Wal 1994b.

22 Zie Van der Wal 1995b. De redeneertrant van de *Twe-spraack* wordt in Van Heule (1625:89) overgenomen.

23 Zie Stevin 1955-1966,I:80.

24 Zie Stevin 1955-1966,I: 80-2.

25 Zie Van der Wal 1995a:154.

26 Zie Vergilius 1597, waar zijn prestatie door Gaerdrijck en Plantman in dialoogvorm wordt geprezen. Van Mander heeft volgens Plantman 'int vlack Nederlandt geleydt (...) end' gebrocht/ Het vreemdt Latijnsche Vee, end' doet die schapen bleten/ Met een Neerduytsche stem, end' Neerlandtsch weygras eten'. Gaerdrijck merkt op: Die van ons rouwe spraeck' het hard' end' straffe lant/ Heeft soo bequaem bereydt met soo een goede hant,/ Dat hy den Roomschen Pijn daer in doet willich groeyen, /End' den Latijnschen Els wel blaren ende bloeyen'.

27 Pieter Rabus noemt in Huygens (1699:*3v-*4r) ter toelichting van zijn vertaling het belang van de inhoud van het werk,'by aldien de oervernuftige gissingen en uitvindingen, daar in vermeld, my niet al te waardig hadden geschenen, dan dat ze van kenners der Latijnsche taal alleen gelezen wierden'. In de opdracht van de drukker Willem Christiaens vander Boxe bij Breton 1645 staat vermeld dat vertalingen worden ondernomen 'eenige om haer vernufts, andere *om de geleertheyt des Autheurs wille*' (cursief MvdW).

28 Korpel meent dat in het begin van de periode 1600-1750 de vertaalreflectie nog sterk wordt bepaald door de pedagogisch-didactische functie wat wil zeggen door het vertalen als pedagogisch-didactisch hulpmiddel bij het lezen van de klassieken en bij het grammatica-onderwijs. Die functie van het vertalen zou echter in de loop van de renaissance terrein hebben prijsgegeven aan de opvatting dat het vertalen – althans van drama en poëzie – een vorm van imitatio is.

29 Antoninus 1658:A2v.

30 Het citaat staat in zijn opdracht aan de Staten-Generaal en Maurits in Alexandrinus (1624:*3r), waar hij eveneens zichzelf en zijn tijdgenoten gelukkig prijst omdat 'wy door de geleerde Penne veler ervarene Mannen onses tijts meest alle historien, ende vele andere goede boecken, die eerst in verscheydene vreemde talen gheschreven zijn, in onse moederlicke tale moghen lesen ende verstaen'.

31 Zie de ongenummerde tweede pagina van

'Den Drukker tot den Lezer' in Damhouder 1656.

32 Zie Eusthatius 1651:A4r.

33 Zie Guarini 1650.

34 De mening dat de vertaling minder goed is dan het origineel wordt ook verkondigd in Tasso 1660:A4r, waar de vertaler erkent dat de tekst in de vertaling 'veel van syne deftigheden sal verloren hebben, gelijk toch veeltijts gebeurt, nadien [=aangezien] uyt de sprink-ader selfs de soetste wateren gedronken worden'.

35 Anacreon 1656: voorreden aan de lezer (B1r en volgende) en voor diverse passages p.5.

36 Zie Ross 1662.

37 Zie Gage 1682:*3r-v.

38 Zie zijn 'Bericht des overzetters aan den leezer' in Burnet 1690.

39 Zie Aristoteles 1677, p. 16-17 van de ongenummerde 'Voorreden van de vertaler'.

40 Zie het voorwoord 'Den Ghoedt-hartighen leezer' in Burghersdijk (1648:A2v-A3r), waar Kók opmerkt dat Pythagoras, Plato, Aristoteles en andere geleerde Grieken, die veel van hun geleerdheid uit Egypte hadden, die kennis niet in het Egyptisch onderwezen, maar in het Grieks. Onze (geleerde) Nederlanders echter 'ont-houden u de weetenschappen óft om de wil van uw taal, die gy, by-na zonder weder-spreeken, *de rijkste hebt*, en zy naaulijx weeten te babbelen, óft om haar eer-ghierigheidt, óft om haar gheldtzucht' (cursief MvdW).

41 Zie de voorreden van de vertaler aan de lezer in Quintilianus (1677:A6r): '"T is waer dat de eygenschap van onse tael wel ligt *wat beters en aerdigers soude verschaffen als de Latijnsche*, en dat ik ook daerom niet verlegen ben geweest, om iets anders (blijvende evenwel na mijn meyninge bij de saek) in het Nederlants uyt te vinden, so wanneer het Latijn niet wel ter stoffe vertaelt konde werden' (cursief MvdW).

42 Zie de opdracht van de vertaler aan prins Maurits in Tranquillus 1619.

43 Zie het bericht aan de lezer van de vertaler (of uitgever) in De Graaf 1686, die die gedachte tegenspreekt: als 'het jonge en dertel volk' dat wil, dan zijn er wel andere boeken beschikbaar om aan hun verlangens te voldoen en wanneer men voor zulk misbruik beducht is, dan moeten alle medische boeken afgekeurd worden.

44 Zie De Graaf 1686:*4r.

45 Zie 'De Ver-taaler an den zelfden' (= de lezer) in Burghersdijk 1646b.

46 Erasmus, die het Nederlands boven de Romaanse bastaardtalen stelde, nam in zijn *De recta latinique graecique sermonis pronunciatione dialogus* het standpunt in dat het een schande is wanneer iemand niet op de hoogte is van zijn moedertaal. Erasmus wilde evenwel geen plaats voor de volkstalen in het schoolprogramma ingeruimd zien. Ze kwamen slechts voor de vertaling van de bijbel en het godsdienstonderricht in aanmerking. Zie verder Kooiman 1922 en Giese 1937.

47 Burghersdijk 1646b:424-425.

48 Burghersdijk 1649:A2r-2v.

49 Dibbets constateert dan ook dat Baudous beter zijn puristisch streven niet had kunnen noemen, maar dat hij zich daarmee wellicht had onttrokken aan de conventie om zichzelf als taalzuiveraar te presenteren. Als het inderdaad in 1618 een conventie was, dan rijst de vraag voor wie die conventie bestond. Gold

die conventie met name voor toneelschrijvers?

50 Zie in Ramus 1622, pagina 2 van het voorwoord 'Willebr. Snellius wenst den gunstighen en konstlievenden leser gheluck en heyl'. De vertaling van Dirck Hendricxz. Houtman is volgens de titelpagina 'oversien, verrijckt, en verklaert' door Willebrord Snellius, hoogleraar wiskunde in Leiden.

51 Zie Gracian (1696:A4v): '(of schoon hy moeilijk valt om te vertalen in onse spraek, die soo rijk niet is in woorden, noch soo genegen tot overdrachtige leenspreuken en buiten-spoorlopende grootsprekingen, als wel de Spaensche Spraek)'.

52 Zie Vega Carpio 1674: 'Vreese niet te min voor eenige stoornis te gemoedt in de selve voor d'Hollandsche geoeffende spraeck door de hier en daer inloopende brabantsche woorden, doch gereekent die eene brabantsche comedie te wesen, vertrou, behoorde verschoont te werden'.

53 Zie Hooke 1692:**2.

54 Zie de tweede pagina van de 'Toe-eygen-Brief' in Ovidius 1612.

55 Zie voor nadere gegevens over de vertaling en de vertaler Van der Wal 1993b. Mijn aandacht werd op deze vertaling gevestigd door een vraag van prof. dr. M.J. Petry, die geïnteresseerd was in de identiteit van Jacob Willemsz. Verroten.

56 Verroten 1633:313-330.

57 Het idee van een vroegere, ideale periode is van alle tijden. In de renaissance is het in allerlei varianten terug te vinden (zie Levin 1969).

58 Verroten 1633:313.

59 Stevin 1955-1966, I:64.

60 Verroten 1633:315.

61 Zie Van der Wal 1993b;330 voor Verrotens opmerkelijke *eo*-spelling in onder meer *spraekkeonst*.

62 Zie Van der Wal 1993b:336-338.

63 Verroten 1633:323.

64 Verroten 1633:324.

65 Zie Van der Wal 1994d:215-216.

66 Twe-spraack 1584:257.

67 Verroten 1633:328. Verroten is niet alleen negatief over geleerden, maar ook over de 'hoofse' wijze van spreken. Deze huichelachtige manier van spreken waarbij de zaken niet bij hun naam worden genoemd, heeft zich niet beperkt tot het hof, maar is ten dele ook onder burgers en boeren in zwang gekomen (Verroten 1633:324). Verhullend taalgebruik zou iets verderfelijks voor de taal zijn.

68 Stevin 1608:40.

69 Verroten 1633:326.

70 Zie Verroten 1633:330.

71 Zie Kók 1649a:3.

72 Dibbets 1981: XXXI.

73 Leupenius 1653:3.

74 Zie Caron 1958:XI.

75 Leupenius 1653:3.

76 Leupenius 1653:4.

77 Leupenius 1653:35.

78 Van Heule 1625:91.

79 Leupenius 1653:5.

80 Zie Zwaan 1939:107.

81 Vondel 1937:706-707.

82 Caron 1958:66.

83 Caron 1958:62.

84 Caron 1958:63-64. Ook noemt Leupenius 'die lamme verrekkinge, daar meede de woorden buiten haare kracht getrokken worden, als in *vollek* voor *volk*, *vollegt* voor *volgt*, *errefpand* voor *erfpand*, daar het Dichters verlof schandlyk misbruikt wordt, en andere slordigheden meer, die ik met goede reedenen soude konnen toonen misspellingen te syn' (Caron 1958:64).

85 De afsluiting van Leupenius' *Naberecht* is wat dat betreft veelzeggend: 'Het waare dan meer eer geweest voor *Vondelen*, indien hy synen *Lucifer* in de Helle hadde laaten blyven, dan dat hy sik soo laatdunkende [= pedant] hadde gesteeken in dingen daar hy geen kennisse van heeft' (Caron 1958:68).

86 Leupenius 1653:20.

87 Leupenius 1653:20.

88 Leupenius 1653:21.

89 Van Heule 1625:89-90.

90 Leupenius 1653:21.

91 De tweede druk werd door Thomas Fonteyn in Amsterdam uitgebracht. Er verschenen in totaal twaalf edities, waarvan de laatste in 1805 in Dordrecht.

92 Zie bijvoorbeeld Dibbets (1985:355): 'Er is niet getracht de spellingvoorschriften uit de *Twe-spraack* te toetsen aan de praktijk van het boek, of aan die van auteurs als Spiegel, Coornhert, Bredero, Hooft, Vondel, Huygens en anderen'.

93 Dibbets 1977:24.

94 Zie Van der Wal 1994c:235-237.

95 Het betreft één van de vroegste drukken: Henry Hexham, *A copious English and Netherduytch Dictionariel Het groot Woordenboeck gestelt in 't Engelsch ende Nederduytsch*, dat in 1648 eveneens bij Aernout Leers te Rotterdam werd uitgebracht.

96 *Twe-spraack* 1584:173 en Leupenius 1653:11.

97 Voor de *Twe-spraack* is de *kk* een nieuwigheid die vermeden moet worden; men prefereert *ck* (Twe-spraack 1584:175). Er wordt verder geen opmerking gemaakt over de *ck* die voor de enkele *k* staat, maar uit de praktijk van de *Twe-spraack* blijkt dat *ck*-gebruik in bijvoorbeeld *ick*.

98 Van der Schuere 1612:12;19.

99 Zie voor dit en voorafgaande citaten pagina 2 van de ongenummerde voorrede aan de lezer.

100 Zie Zwaan 1939:124.

101 Zie Spies 1987a:II,178-179.

102 In de Middeleeuwen trof men slechts in oostelijke Middelnederlandse dialecten *sich* aan.

103 Twe-spraack 1584:255.

104 Van Heule 1625:74.

105 Zwaan 1939:181.

106 Leupenius 1653:36-37.

107 Zie De Vooys 1918:254.

108 Zie Van der Wal 1990:65-66.

109 Van Helten 1883:123.

110 Zie De Vooys 1918:253.

111 Zwaan 1939:213-214.

112 Alleen in Van Heule's grammatica van 1625 is *mijn* naast *mij* te vinden; in zijn grammatica van 1633 komt *mijn* niet meer voor (zie Van der Wal 1992:123-124).

113 Zie Dibbets 1968:67 en De Heuiter 1581:77.

114 Vondel 1977:40.

115 Zie voor Huygens' mening Van Strien 1993:214-215.

Noten bij hoofdstuk 5

1 Ruygh-bewerp 1585:68.

2 Ruygh-bewerp 1585:69.

3 Zie Hackius (1588:5): 'Een gebrec zijnde, om de waerheyt te seggen, dat lasterlick is, ende daerin oock door der Overheyt authoriteyt, behoort versien te worden'.

4 Zie voor de inhoud van de ingenieursopleiding Taverne 1978:61-69;75-81.

5 Zie Molhuysen (1913:122), waar een resolutie van curatoren gedateerd 10 januari 1600 het volgende vermeldt: 'Alsoo Sijne Excellentie, Grave Maurits van Nassau, Stadthouder van Hollant, ende Capiteyn Generael, tot dienst van den lande goetgevonden hadde, dat in de Universiteit alhyer soude worden gedoceert *in goeder duytscer tale* die telconste ende lantmeten principalycken tot bevordering van de geenen die hen souden willen begeven tottet ingenieurscap ende ten dien fyne doen recommanderen hadde die personen van M^r. Simon Fransz. van der Merwen ende M^r. Ludolf van Ceulen, die de voors. consten souden mogen opentlyck leeren, ende daer nae oock demonstreren, soo wel int groot als int cleyn, alles volgens de instructie die Sijne Ex^tie daer toe hadde doen concipieren ende door M^r. Simon Stevin overgesonden aen de Curateurs van de Universiteit soo ist dat Curateurs van de Universiteit ende Burgemeesteren voorn. om te bevorderen die begeerte van Sijne Exc. daer toe hebben versocht ende bewillicht de voors. van der Merwen ende van Ceulen' op een nader te bepalen wedde (cursief M.v.d.W.).

6 Zie Molhuysen 1913:391.

7 Zie Te Winkel 1923:III,231 en Smits-Veld 1984 en 1993 over de opzet en de geschiedenis van de Nederduytsche Academie.

8 Vanpaemel 1991:50-1.

9 Beide vertalingen werden gepubliceerd door Jan Jacobszoon Paets in Leiden in 1608 onder de respectievelijke titels *Mémoires Mathématiques* en *Hypomnemata Mathematica.*

10 Zie 'An den leezer' in Kók (1649b:***4r).

11 Leeuwenhoek bezocht waarschijnlijk slechts enkele jaren de Latijnse school in Warmond. Zijn Nederlandse brieven aan de Philosophical Society te London werden door een kenner van het Nederlands in London in het Latijn of het Engels vertaald. Zie voor zijn opleiding en (ontbrekende) talenkennis Damsteegt 1982 en Van Seters 1982.

12 Zie Romein 1971:471. Tijdens Swammerdams leven werden *Historia insectorum generalis, ofte Algemeene verhandeling van de bloedeloose dierkens* (1669) en *Ephemeri vita of afbeeldingh van 's menschen leven* (1675) gepubliceerd. Boerhaave gaf Swammerdams *Bijbel der Natuure* uit in een editie die bestond uit een parallelle Latijnse en Nederlandse tekst.

13 Zie Davids 1986:316.

14 Holwarda 1652:227.

15 Zie voor het gegeven over het volgen van Holwarda's colleges Galama 1954:92. Galama (p.94-5) neemt, kennelijk op gezag van Holwarda zelf, aan dat deze de eerste hoogleraar van Franeker is geweest, die, om schippers en stuurlieden van dienst te zijn, een wetenschappelijk werk publiceerde in zijn 'moederlijcke Tale'.

16 Galama 1964:94-95.

17 Zie voor het citaat pagina 4 van de opdracht aan burgemeesters, schepenen en raden van Amsterdam.

18 Sems & Dou z.j.:3.

19 Zie voor *Van het ghebruyck der Geometrische instrumenten* Sems & Dou z.j.:291-424.

20 Sems & Dou z.j.:293.

21 R. de Graaf, *Alle de wercken so in de ontleedkunde als andere deelen der medicyne* (Amsterdam: Abraham Abrahamse, 1686) is een vertaling van Regnerus de Graaf, *Opera Omnia*

(Lugdunum Batavorum: ex officina Hackiana, 1677).

22 De Graaf 1686:*3r-*3v.

23 Het citaat staat op de eerste pagina van de ongenummerde voorrede. De niet-ondertekende opdracht moet, gezien de overeenkomsten in uitdrukkingen en religieuze getintheid met Van Helmonts voorrede, ook wel van de auteur zelf zijn.

24 Van Helmont beschrijft zijn casus als volgt: 'Dat immers alle inval van 't eerste gepeyns, gaende naer en tot woorden, zy altijdt eerst in de moeders taele, heb ick geleert door een mensch die noyt anders en sprack als Spaensche taele, en men schelde hem voor een Spanjaert: maer gequetst wesende ter doodt, en buyten verstandt, sprack veel, doch maer Italiaens en verstondt nauwlijcks, als men hem in 't Spaensch aensprack. Ick heb oock een Duytscher gesien, met een sieckte bevangen, sittende oft leggende, soo men hem stelde, even als een gesneden beeldt, die noyt en konde antwoorden, wat men hem vraeghde; noch en verstondt niet wat sijn vrouw, oft eenigen soon, in andere spraeck hem seyden, dan alleen in sijn eygen Hooghduytsche tael, die nochtans ordinaris binnens huys Italiaens en Frans sprack; jae korts daer nae, van desen waeckenden slaep genesen zijnde, wilde 't selve qualijck gelooven'.

25 Recent is een kleine bloemlezing met inleiding uit dit woordenboek samengesteld: Ewoud Sanders, *Woorden van de duivel. Een bloemlezing uit het enige verboden Nederlandse woordenboek,* De Bijenkorf [1993].

26 Koerbagh 1686:*2r.

27 Koerbagh 1668:*2v-*3r.

28 Koerbagh 1668:*3r.

29 Koerbagh 1668:*3r.

30 Vergelijk het volgende citaat: [Dou heeft] 'de namen der linien ende figueren als *bacis, perpendiculaer, parallel, centrum, diameter, circumferens, trianghel, quadraet, parallogram, cirkel,* ende dierghelijcke, ghemeenlick naer ghewoonte in haer wesen (...) ghelaten, aenghesien die in meest alle spraken int ghebruyck zijn, ende uyt de defenitien moghen verstaen werden' (Dou 1606, pagina 2 van de ongenummerde voorrede 'Tot de constlievende Lesers').

31 Zie Van der Wal 1993b:329-330.

32 De uitgave van 1645 is een vermeerderde druk. De Opdracht in deze Noordnederlandse uitgave is gedateerd Antwerpen 16 augustus 1628.

33 Dijksterhuis 1943 nam aan dat Kiliaan in zijn *Etymologicum* (1599) Stevin niet als bron had gebruikt en dat het voorkomen van termen bij Kiliaan erop zou wijzen dat deze al voor Stevin in gebruik waren. Recent heeft Claes 1995 echter aannemelijk gemaakt dat Kiliaan woorden als *middelpunt* (centrum), *middellijn* (diameter), *even-wijdig* (parallela), *telkonste* (arithmetica), *wiskonste* (mathematica) e.a. waarschijnlijk uit de werken van Stevin heeft overgenomen. Daarmee komt het aantal nieuwvormingen van Stevin zelf hoger uit.

34 Zie De Groot 1919 en Dijksterhuis 1943.

35 Dit betekent niet dat alleen in Nederland pogingen zijn gedaan om wiskundige terminologie in de eigen taal in te voeren. Wat echter de invloed van bepaalde personen kan zijn op de uiteindelijke uitkomst, laat het geval van de gezaghebbende Engelse wiskundige Robert Recorde zien (vgl. Dijksterhuis

1959:319-320). In zijn boek *The Pathway of Knowledge* van 1551, het oudste originele Engelse meetkundeleerboek, voerde hij verscheidene Engelse vaktermen in, die hij noemt naast de gangbare Latijnse terminologie. In zijn Engels algebraboek van 1557, getiteld *The Whetstone of Wit*, worden echter geen Engelse vaktermen gehanteerd. Het excuus dat daarvoor aangevoerd wordt is tweeledig: die termen zijn er niet en wanneer ze ontworpen zouden worden, zou mij dat weer het verwijt opleveren 'for obscuring the old art with new names'. Het niet direct geaccepteerd worden van zijn nieuwe terminologie heeft Recorde dus tot een ander standpunt gebracht en daarmee viel zijn steun voor de Engelstalige wiskundige terminologie weg.

36 Esch-Polgroms 1973:340.

37 Esch-Polgroms (1973:343) wijst erop dat in colleges de juridische opvattingen van De Groot in het Latijn werden behandeld. Het Latijn behield nog lang zijn positie. Pas in 1798 werd besloten een burgerlijk wetboek en een wetboek voor het strafrecht in het Nederlands op te stellen.

38 Esch-Polgroms 1973:344-5.

39 Dibbets 1981:XXXIX-XLII.

40 Zie Dibbets 1991a.

41 Dibbets 1991a:33-34.

42 L. Meijers *Nederlandsche Woordenschat* bevat, vanaf de vijfde druk naast de twee delen met bastaardwoorden en vaktermen ook een deel met verouderde woorden. Verscheidene bastaardwoorden zijn eveneens opgenomen in het deel konstwoorden, maar dan in hun oorspronkelijke, veelal Latijnse vorm. Zo vinden we onder de bastaardwoorden *gratie, consonantie*, onder de konstwoorden *gratia, consonantia.*

43 Dr. M.A. Mooijaart wees mij in een vroeg stadium van het standaardisatieonderzoek op Bans voorkeur voor Nederlandstalige muziektermen, waarvoor mijn dank.

44 Zie Rasch 1974.

45 Ban, die waarschijnlijk in 1624 kapelaan in Haarlem was, wordt in 1628 genoemd als *sacellanus curatus* (pastoor) en als *juris utriusque doctor* (zie Noske 1969 en NNBW VIII, 44-46). Terzijde zij vermeld dat hij ook in een lofdicht van Tesselschade bij zijn *Zangh-Bloemzel* 'der beiden rechten Doctor' wordt genoemd.

46 Zie Noske 1969.

47 Vergelijk het volgende citaat op pagina 1 en 2 van het ongenummerde voorwoord: 'Ende dies te meerder dewyl ik merkte dat de Letter-kunst, Tal-kunst, Landt-meeterye, ende diergelyke wisse kunsten, hadden haer vaste zeekere Regels: zoo besloot ik dat de zangh-kunst, die onderhandeligh is aen de Tal-kunst, ook moeste hebben zeekere regulen in alles wat het zingen aengaet'.

48 Voorwoord bij *Zangh-Bloemzel*, p.3.

49 Dr. R.A. Rasch die een uitgave van de muziekcorrespondentie van Huygens voorbereidt, was zo welwillend Huygens' correspondentie met Ban tot mijn beschikking te stellen. Uit de periode 1642-1644 dateren 15 Latijnse brieven van Ban aan Huygens en 6 Latijnse brieven van Huygens aan Ban. In de brief van 2 april 1642 schrijft Ban aan Constantijn Huygens dat hij op suggestie van Descartes een aantal driestemmige zettingen van Nederlandse liedteksten (van Hooft en Tesselschade) gaat uitgeven bij Lodewijk Elsevier.

50 Het werk werd in fasen gedrukt: op 21 juli 1642 schrijft Ban aan Huygens dat de muziek wordt gedrukt en dat hij nog werkt aan de inleidende verhandeling, die hij op 30 juli 1642 bijna heeft voltooid. De vertraagde uitgave blijkt uit Bans brief van 10 april 1643, wanneer hij Huygens de eerste exemplaren van *Zangh-Bloemzel* stuurt, met de vermelding dat de uitgave om een hem onbekende reden een vol jaar door de uitgever opgehouden is.

51 Zie Noske 1969.

52 Pagina 3 van het voorwoord bij *Zangh-Bloemzel.*

53 Zie hiervoor Bans brief aan Huygens van 16 september 1642.

54 Zie Spies 1987b:102-105. Hooft geeft zijn reactie in een brief van 17 april 1642 (zie Van Tricht 1979:402-412 voor de correspondentie tussen Ban en Hooft).

55 Zie voor bovenstaand citaat en de erop volgende korte passages pagina 5 van de ongenummerde voorrede.

56 In zijn opdracht aan Constantijn Huygens bij het *Zangh-Bloemzel* had Ban ook opgemerkt dat hij met het *Zanghbericht* bezig was. Hij spreekt daar van 'het eerste Bloemzel, met meninghe om den heelen plant, met wortel, ende vruchten naermaels op te draegen'. Ook de drukker Paulus Matthysz. noemt het werk in zijn voorwoord tot de lezer in het *Kort Sangh-bericht.*

57 Zie p. 6 van de ongenummerde voorrede.

58 Respectievelijk op de pagina's 46-48 en 49-51.

59 We merken op dat de twee woordenlijsten elkaar niet geheel dekken: van in het totaal 128 termen komen er 92 in beide lijsten voor, 14 zijn alleen in de Latijn-Nederlandse lijst aanwezig en 22 alleen in Nederlands-Latijnse lijst.

60 Zie De Groot 1919.

61 Zes hebben een afwijkende term en negen zijn afwezig. Van de vier algemene termen die een woordgroep vormen, hebben twee een identieke omschrijving, één een afwijkende omschrijving en ontbreekt er één.

62 Rasch 1983:92.

63 Rasch 1974:97.

64 Zie Noske 1969: 'Like Stevin, he created a number of neologisms, but in contrast to the famous mathematician his terminology made almost no headway. Practically all the words that occur in his *indiculus* (see Kort Sangh-Bericht pp. 46-51) fell into disuse very quickly'.

65 Thomasius trok in 1690 naar de twee jaar eerder opgerichte Ritterakademie in Halle, waar het onderwijs in het Duits werd gegeven. Toen deze academie in 1693 tot universiteit werd verheven, zette Thomasius zijn actie voort en bereikte daar in 1711, dat de meerderheid van de colleges in het Duits gegeven werd (zie Dijksterhuis 1959:323).

66 Tot in de 18de eeuw waren er vier faculteiten, namelijk theologie, filosofie, rechten en medicijnen. Pas in de 19de eeuw kwam er langzamerhand de faculteit der natuurwetenschappen bij.

67 Pörksen merkt op dat in Zweden ook in de 18de eeuw nog in het Latijn wordt geschreven, in Polen zelfs af en toe nog in de 20ste eeuw (zie Pörksen 1983:244).

68 Dat het overzicht globaal en in bepaalde gevallen zonder verdere precisering ook nietszeggend is, blijkt uit typeringen als de volgende: 'Die Schweden des 18. Jahrhunderts,

Carl von Linné (1707-1778), Celcius (1701-1744), Torbern Bergman (1735-1784), Botaniker und Zoologen, Physiker, Mineralogen, *publizierten in der Regel auf lateinisch, gelegentlich auch auf französisch oder in der Landessprache'* (Pörksen 1983:246; cursief MvdW).

69 Pörksen 1983:245-6.

70 Pörksen 1983:246.

71 Ik neem aan dat Willebrord Snellius (1580 Leiden – 1626 Leiden; 1613 hoogleraar wiskunde Leiden) wordt bedoeld, al kloppen de door Pörksen gegeven jaartallen niet. Willebrord Snellius publiceerde in het Latijn en maakte ook een Latijnse vertaling van Stevins *Wisconstighe Gedachtenissen.*

72 Zie ook Dijksterhuis 1959:314.

73 Pörksen 1983:247.

74 Van Berkel 1985:35.

75 Zie Guentherodt 1986:35-6.

Noten bij hoofdstuk 6

1 Het gedicht, dat verscheen in Vollenhove's bundel *Poëzy* (1686), is opnieuw uitgegeven in Dibbets 1991b.

2 In zijn 'Lykzang over den groten poeet Joost van den Vondel' raadt Vollenhove alle dichters aan Vondel na te volgen dat wil zeggen 'Vondels taal, Parnastaal' te spreken. In een lofgedicht op Hooft in dezelfde bundel *Poëzy* prijst hij Hooft als dichter en als taalbouwer. Hij gaat zelfs zo ver dat hij zegt: 'Ja Vondel waar geen Vondel zonder Hooft'.

3 Zie Knol 1977:75.

4 Zie Frijhoff 1989 en 1991 over de positie van het Frans.

I

Bibliografie van 17de-eeuwse vertalingen

opgesteld door drs. M. van Dalen en drs. B. Thijs

De in de editie zelf genoemde brontaal staat tussen ronde haakjes vermeld; tussen vierkante haakjes staat de waarschijnlijke, niet genoemde brontaal. Voor zover bekend is ook de naam van de vertaler na de vermelding van de brontaal gegeven. De signatuur van het geraadpleegde exemplaar staat steeds vermeld.
In de nummers met een sterretje is enige vertaalreflectie te vinden, variërend van het slechts kort noemen van het nut van de vertaling tot uitvoeriger opmerkingen over vertaalproblematiek.

1* Alexandrinus, A.: *Den Wyt-beroemden Apianus Alexandrinus Grieksche History schryver van de Oorlogen der Romeynen* [...]. Rotterdam, 1624. (Grieks, N. de Gerbode), [UBL 1222 B 29].

2* Anacreon: *Griexe luyt ofte de lier-zangen* [...]. 's-Gravenhage, 1656. (Grieks, J. de Vries), [UBL 1192 F 14].

3* Antoninus, M.A.: *Zedelyke Gedachten* [...]. Amsterdam, 1658. (Latijn, J.H. Glazemaker), [UBL 1202 G 45:2].

4* Aristoteles: *De Spreek-kunst van Aristoteles aen Alexander de Groote* [...]. Leiden, 1677. (Grieks, W. v. Schaep), [UBL 1201 H 24:1].

5* Augustinus, A.: *Van de stadt Godts* [...]. Delft, [1621]. (Latijn, J. Fenacolius Batavus), [UBL 509 B 24].

6 Baker, R.: *Cronyke van het leven en bedryff van alle de coningen van Engeland.* Amsterdam, 1649. (Engels), [UBL 730 A 22].

7 Baker, R.: *Vragen en bedenkingen op het Vader-Onse.* Laatste druk. Amsterdam, 1666. (Engels, J. de Brune de Jonge), [UBL 1222 H 3].

8 Baxter, R.: *Het nootwendigh middel der behoudenis* [...]. Amsterdam, 1669. (Engels, P. Heringa), [UBL 1090 H 22].

9* Baynius, P.: *Een hulpe tot ware salicheyt* [...]. Amsterdam, 1622. (Engels, I. de Swaef), [UBL 1090 H 32].

10 Bellan, van: *De gedenckweerdige gheschiedenisse van Ruis Dias Spagniaert, ende Quixaire Princesse van Molucques.* Delft, 1643. (Spaans, F.v.S[ambix]), [UBL 1142 H 22:3].

11* [Beregan, N.]: *Hannibal den manhaften veldoverste triomferende in de stadt Capua.* Utrecht, 1670. (Italiaans, H. Bloemaert), [UBL 1091 G 60:2].

12* Bernard, R.: *Vide ultra Lutherum. Ofte eenen antwoort, op de vraghe,* [...] *vragende; Waer de Gereformeerde Religie gheweest is voor de tijden van Lutherus?* [...]. Amsterdam, 1646. (Engels, J. Crosse), [UBL 187 G 38].

13 Beyeren, A.G. van: *'t Leven der Doorluchtige Griecken ende Romeynen* [...]. Delft, 1644. (Grieks, Amyot), [UBL 1171 A 1].

14 Boccatius, J.: *De tweede vijftigh lustige historien ofte nieuwigheden.* Amsterdam, 1644. (Frans, G.H. van Breughel), [UBL 1212 H 12:2].

15 Boccatius, J.: *De verliefde Fiammette.* Dordrecht, 1659. (Italiaans), [UBL 1143 H 16].

16 Bokkalini, T.: *Politiikke toets-steen.* Harlingen, 1669. (Italiaans, L. v. Bos), [UBL 1202 H 21].

17 Bos, L. van: *Engelsche Florus* [...]. Amsterdam, 1652. (Latijn, L. v. Bos), [UBL 1114 H 37].

18* Brachelius, A.: *Historia nostri temporis Dat is geschiedenis onses Tijdts* [...]. Amsterdam, 1666. (Latijn, L. v. Bos), [UBL 1157 E 19].

19* Breton, N.: *Nederduytsen briefdragher* [...]. Amsterdam, 1645. (Engels, W.C. v.d. Boxe), [UBL 1106 H 17].

20 Brown, E.: *Naukeurige en Gedenkwaardige Reysen* [...]. Amsterdam, 1682. (Engels, J. Leeuw), [UBL 1493 E 20].

21 Bunjan, J.: *Eens christens reyse na de eeuwigheyd* [...]. Utrecht, 1699. (Engels), [UBL 1120 F 63].

22 Bunjan, J.: *Het leven en sterven van Mr. Quaadt* [...]. Utrecht, 1698. (Engels), [UBL 345 G 12].

23* Burghersdyk, F.: *Idea Philosophiae Naturalis. Dat is: Ontwerp der natuurlyke Wys-gheerte* [...]. Amsterdam, 1648. (Latijn, A.L. Kók), [UBL 2001 E 3:1].

24* Burghersdyk, F.: *Institutio logica, dat is, Reden-konstigh onder-wys (...).* Amsterdam, 1646. (Latijn, [A.L. Kók]), [UBL 611 G 29:1].

25 Burghersdyk, F.: *Institutio physica, Dat is: Onder-wijs der natuur-weet* [...]. Amsterdam, 1648. (Latijn, A.L. Kók), [UBL 2001 E 3:1b].

26* Burghersdyk, F.: *Institutio Metaphysica, Dat is Onder-wijs der over-natuur-weet* [...]. Amsterdam, 1649. (Latijn, A.L. Kók), [UBL 2001 E 3:2].

27* Burghersdyk, F.: *Kort Be-ghrijp van 't reden-konstigh onderwijs, oft reden-konstigh Ruigh-Be-werp.* Amsterdam, 1646. (Latijn), [UBL 1193 F 43].

28* Burnet, G.: *Kort-begryp van de historie der reformatie van de kerk van Engeland* [...]. Amsterdam, 1690. (Engels, W. Séwel), [UBL 589 F 18].

29 Burnet, G.: *Het leeven en afbeeldsel der roemruchtige Vórstinne Maria de Tweede, Koninginne van Groot Britannie, Vrankryk en Ierland* [...]. Amsterdam, 1695. (Engels, W. Séwel), [UBL 1117 D 67].

30 Burnet, G.: *Nauwkeurige voyagie door Italiën, Switserland, etc.* Utrecht, 1687. (Engels), [UBL 354 C 19:2].

31 Caesar, C.J.: *Wytberoemde commentarien ofte Korte Historische aenteyckeningen* [...]. Delft, 1614. (Latijn, J. Fenacolius Batavus), [UBL 1222 E 29].

32 Calderon, P. de: *Don Louis de Vargas, of edelmoedige wraek* [...]. Amsterdam, 1668. (Spaans, D. Heynck), [UBL 1089 B 31:2].

33 Carrington, S.: *Het verhael van het leven en de doot van sijn doorluchtige hoogheyt Olivier [Cromwell], gewesen protecteur* [...]. Dordrecht, 1659. (Engels, L. v. B[os]), [UBL 1115 H 2].

34 Cervantes Saavedra, M. de: *De doorluchtige dienstmaegt.* Delft, 1643. ([Spaans], F. v. S[ambix]), [UBL 1142 H 22:2].

35 Cervantes Saavedra, M. de: *Den ialoerssen Carrizale.* Delft, 1643. ([Spaans], F. v. S[ambix]), [UBL 1142 H 22:1].

36 Cervantes Saavedra, M. de: *Het schoone heydinnetie.* Delft, 1643. ([Spaans, F. v. S[ambix]), [UBL 1142 H 22:4].

37 Corneille, P.: *Nicomedes.* Amsterdam, 1692. (Frans, K. Lescailje), [UBL 1094 D 17:5].

38 [Cowper, W.]: *Spiegel der barmhertigheyt.* Delft, 1670. (Engels, J. Vermuyden), [UBL 1225 F 6:2].

39* Damhouder, J. de: *Practijke of Gebruyk zoo van Civile als Criminele Zaken.* Rotterdam, 1656. (Latijn, K. Nispen), [UBL 2338 B 23].

40 Dampier, W.: *Nieuwe reystogt rondom de werreld* [...]. 's-Gravenhage, 1698. (Engels, W. Séwel), [UBL 348 C 20:21].

41* Des Cartes, R.: *Principia philosophiae: of Beginselen der wysbegeerte.* [...]. Amsterdam, 1657. (Latijn, J.H. Glazemaker), [UBL 2008 D 19:1].

42 Des Cartes, R.: *Proeven der wysbegeerte* [...]. Amsterdam, 1659. (Uit Latijn via Frans, J.H. Glazemaker), [UBL 2008 D 19:2].

43 *Deugdelyke vrou.* Amsterdam, 1643. (Frans, J.H. Glazemaker), [UBL 1225 H 3].

44 [Diophantus]: *Algebra; ofte een noodige, korte en klare onder-wyzinge inde beginzelen en gronden vande Stel-konst* [...]. Heusden, 1654. ([Latijn], F. v.d. Huips), [UBL 2314 G 11:1].

45 Diophantus: *De Stel-konstige Boecken.* Dordrecht, 1654. ([Latijn], F. v.d. Huips), [UBL 2314 G 11:2].

46 Downame, J.: *Oor-Kussen der wereldsche mensen* [...]. Leeuwarden, 1634. (Engels, T. Tegnejus), [UBL 1090 H 25].

47 *Den duvel van Tedworth* [...]. Amsterdam, 1692. (Engels, J. Koelman), [UBL 1014 B 12:13].

48 Dyke, D.: *Zelfs-Bedrieghlikheyt van s'Men-*

schen Hart. Zesde druk. Dordrecht, 1657. (Engels, J. Lamotius), [UBL 1089 H 28].

49 *Engelandts memoriael, tot eeuwige gedachtenis.* Amsterdam, 1660. (Engels), [UBL 548 G 21:3].

50 Epiktetus: *Epiktetus Redenen, door Arrianus, zijn Toehoorder, vergadert* [...]. Amsterdam, 1658. ([Latijn], J.H. Glazemaker), [UBL 1202 G 45:1].

51 Erasmus, D.: *Moriae Encomion dat is Lof der Sotheit* [...]. Amsterdam, 1646. (Latijn, J.H. Glazemaker), [UBL 1119 H 8].

52 Euclides: *De beknopte lant-meet-konst.* Dordrecht, 1662. (Latijn, M. v. Nispen), [UBL 167 H 29:1].

53* Euclides: *Zes eerste boekken, Van de beginselen der Wiskonsten* Hamburg, 1633. ([Grieks/Latijn], J.W. Verroten), [UBL 2002 D20].

54* Eusthatius: *De Grieksche Ismene.* Dordrecht, 1651. (Grieks, A. v. Nispen), [UBL 1201 H 30:2].

55 Freinshemius, J.: *Quintus Kurcius Historie, Van 't Leven en Bedrijf van Alexander de Groot.* Amsterdam, 1663. (Latijn, J.H. Glazemaker), [UBL 1397 B 25].

56* Gage, T.: *Nieuwe ende seer naeuwkeurige reyse door de Spaensche West-indien* [...]. Utrecht, 1682. (Engels, H. van Quellenburgh), [UBL 1830 F 21].

57* Gataker, T.: *Opera Gatakeri, ofte alle de Theologische Wercken van den eerweerdigen en Godgeleerden Thomas Gataker* [...]. Amsterdam, 1659. (Engels, J. G[rindal]), [UBL 504 E 3].

58* Graaf, R. de: *Alle de wercken so in de ontleedkunde als andere deelen der medicyne.* Amsterdam, 1686. (Latijn) [UBL 1007 E 25].

59* Gracian: *De konst der Wysheit* [...]. 's-Gravenhage, 1696. (Uit Spaans door M. Smallegange, via Frans van A. de la Houssaie), [UBL 1224 F 13].

60 Greene, R.: *Een vermaeckelijck proces: tusschen fluweele-broeck ende laken-broeck* [...]. 's-Gravenhage, 1637. (Engels), [UBL 1211 A 9].

61 Greenham, R.: *Apophthegmata sacra ofte meenigherhande stichtelijcke geest en sinrycke spreucken, ende deftighe advisen* [...]. Amsterdam, 1661. (Engels, S. Althusius), [UBL 1222 H 10].

62* Guarini, G.B.: *Den getrouwen herder* [...]. Utrecht, 1650. (Italiaans, H. Bloemaert), [UBL 1091 G 60:1].

63 Hall, J.: *Den christelicken Seneca ofte Ioseph Halls drie hondert gulde spreuckens.* Delft, 1657. (Engels, V. v. Oosterwyck), [UBL 1197 E 30].

64 Hammond, H.: *De gantsche pligt van een christen* [...]. Amsterdam, 1688. (Engels), [UBL 1144 H 29].

65 Hartsoeker, N.: *Beginselen der Natuurkunde.* Amsterdam, 1700. (Frans, A. Block), [UBL 2008 D 26:2].

66* Hartsoeker, N.: *Proeve der Deurzicht-kunde.* Amsterdam, 1699. (Frans, A. Block), [UBL 2008 D 26].

67* Heliodorus: *De Beschrijvinghe Heliodori vande Moorenlandtsche gheschiedenissen* [...]. Amsterdam, 1610. (Uit Grieks via Frans, C.K. [Cazel Kina = Quina]), [UBL 1222 F 14].

68 Heliodorus: *De getrouwe liefde van de kuysche Theagenes en de zuyvere Cariceea.* Amsterdam, 1659. (Grieks en Latijn, J. van Duisbergh), [UBL 1253 F 6].

69* Herbert, Th: *Zee- en Lant-reyse, na verscheyde deelen van Asia en Africa* [...]. Dordrecht, 1658. (Engels, L. v. Bos), [UBL 348 C 15].

70 Hexham, H.: *Korte beschrijvinge ofte iournael van de op-treckinge des doorluchtigen Prince van Orangien, den 29. mey 1632 van Nieumegen, naer de Mase* [...]. 's-Gravenhage, 1633. (Engels, J. v. Langenhoven), [UBL 463 A 14].

71 Hobbes, T.: *De eerste beginselen van een burgerstaat* [...]. Amsterdam, 1675. ([Engels]), [UBL 422 G 7].

72* Hobbes, T.: *Een tractaatje van vrijwilligheyd en noodsaakelykheyd* [...]. Rotterdam, 1698. (Engels), [UBL 1155 F 22].

73* Hobbes, T.: *Leviathan: of van de stoffe, gedaente, ende magt van de kerckelycke ende wereltlycke regeeringe.* Amsterdam, 1667. (Engels, A. v. Berkel), [UBL 101 B 27].

74* Hooke, Robert: *T'eyland Ceylon in sijn binnenste, of 't Koningrijck Candy; geopent, en nauwkeuriger dan oyt te vooren ontdeckt door Robert Knox* [...]. Utrecht, 1692. (Engels, S. de Vries), [UBL 354 C 13].

75* Huygens, C.: *De Wereldbeschouwer, of Gissingen over de Hemelsche aardklooten, en derzelver cieraad* [...]. Rotterdam, 1699. (Latijn, P. Rabus), [UBL 441 G 13:1].

76 [Jiménez de Enciso, Diego]: *Alexander de medicis, of 't bedrooge betrouwen.* Amsterdam, 1679. (Spaans, J. Barokes en J. Dullaart), [UBL 1096 H 71].

77 Justinus: *De historien van Justinus uit Trogus Pompejus* [...]. Dordrecht, 1682. (Latijn, F. v. Hoogstraten), [UBL 1202 H 6].

78 Karels van Zjermez, A.: *Eduard, anders stantvastige weduwe.* Amsterdam, 1660. ([Spaans]), [UBL 1097 F 112:5].

79 Kircherus, A.: *Toonneel van China* [...]. Amsterdam, 1668. (Latijn, J.H. Glazemaker), [UBL 705 A 13].

80 Komenius, J. A.: *Den Verrezen Hondschen Diogenes.* Rotterdam, 1660. (Latijn, F. v. H[oogstraten]), [UBL 1093 G 5].

81 Labadie, J. de: *Geestelijcke tijd-kortingen, van den christelyken dagh* [...]. Amsterdam, 1667. (Frans, A.v.W.), [UBL 2431 G 81:2].

82 Labadie, J. de: *Verheffingen des geestes tot Godt, op de drie voornaemste Tijden van den christelyken dagh* [...]. Amsterdam, 1667.

(Frans, A.v.W), [UBL 2431 G 81:1].

83 Labadie, J. de: *Versameling van eenige gewichtige gront-regels der christelyke leere:* [...]. Amsterdam, 1666. (Frans, P. Heringa), [UBL 2431 G 82:1].

84 Laërtius, D.: *Kort Begrijp* [...]. Rotterdam, 1655. ([Latijn], P.D.F.), [UBL 1202 H 3].

85 Leti, G.: *Het leeven van Sixtus den vyfden, Paus van Rome* [...]. Amsterdam, 1695-1697. (Italiaans, W. Séwel), [UBL 32 F 29:30].

86 Leti, G.: *Het Neefschap te Romen* [...]. Amsterdam, 1678. (Italiaans, H. Roelofsz.), [UBL 1114 H 15].

87 Lipsius, J.: *Twee edele trefflicke Philosophische Boecken van de Stantvastigheyd.* Amsterdam, 1640. (Latijn), [UBL 731 F 21].

88* Locke, J.: *Dr. Joannes Locks opvoeding der kinderen.* [z.p.], 1697. (Engels), [UBL 2314 H 6].

89* Machiavelli, N.: *De discoursen van Nicolaes Machiavel Florentyn over de tien eerste boecken van Titus Livius* [...]. [z.p.], 1615. (Italiaans, A. [van Zuylen] van Nievelt), [UBL 1142 B 26].

90 Mebius, G.: *Heydensche Orakelen.* Rotterdam, 1687. (Latijn, J. Oudaen), [1182 G 12].

91 *Mode, zinnespel door het konstgenootschap Latet Quoque Utilitas.* Amsterdam, 1698. (Italiaans, Bernagie), [UBL 1087 F 72:3].

92 More, T.: *De Utopia* [...]. Hoorn, 1630. ([Engels]), [UBL 316 F 9].

93 Moulin, P. du: *Kort Begryp der Reden-konst.* Amsterdam, 1649. ([Frans]), [UBL 1193 H 31].

94 *Mr. Sullemans soete vriagi.* Amsterdam, 1633. (Engels, V.L.D.), [UBL 1089 B 39:5].

95 *Musaeus: De Rampzalige Leander.* Dordrecht, 1651. ([Latijn], A. v. Nispen), [UBL 1201 H 30:3].

96 Nepos, C.: *Levens der uitnemende krijgsoversten, Zoo Grieken, als andere* [...]. Tweede druk. Rotterdam, 1693 ([Grieks], F. v. H[oogstraten]), [UBL 552 G 28].

97* Nieustad, K. van en J. Kooren: *Hollandse Praktijk in Rechten* [...]. Rotterdam, 1655. (Latijn, A. v. Nispen), [UBL 277 C 7].

98 Olearius, A.: *De beschryving der reizen van Georg Andriesz; (1644-1650).* Amsterdam, 1670. (Duits, J.H. Glazemaker), [UBL 456 B 15].

99* Ovidius Naso, P.: *Tristium ofte de Treur-dichten.* Haarlem, 1612. (Latijn, M. Th. Schrevelius & J.van der Schuere), [UBL 1497 H20].

100 Papinius Statius, P.: *Essays ofte poëtische betrachtingen.* Amsterdam, 1646. ([Latijn], L. v. Bos), [UBL 1198 G 36].

101 Perkins, W.: *Het waere ghewin, waerdigher dan alle goederen, die inde werelt zijn.* Amsterdam, 1616. ([Engels], V. Meusevoet), [UBL 1090 H 28:2].

102 Perkins, W.: *Salve voor een sieck mensche, ofte een tractaet, vervattende de natuere, onderscheydentheden, ende soorten des doots* [...]. Amsterdam, 1620. ([Engels], V. Meusevoet), [UBL 1090 H 28:1].

103 Pinto, F.M.: *De wonderlyke reizen* [...]. Amsterdam, 1652. ([Portugees], J.H. Glazemaker), [UBL 348 C 12].

104 Plutarchus: *Eenige morale of zedige werken.* Amsterdam, 1634. ([Grieks], R.T[elle]), [UBL 1201 H 27].

105 Plutarchus: *Verscheide zedige werken.* Amsterdam, 1661. ([Grieks], J.H. Glazemaker), [UBL 1202 F 15:2].

106 Potter, F.: *Een verklaringh over het getal 666* [...]. Leiden, 1659. (Engels, C.W. v. Berckel), [UBL 1090 H 20].

107 Primerose, D.: *Een tractaet van den sabbath ende den dagh des heeren,* [...]. Leiden, 1659. (Uit Frans via Engels, B. Wyngarden en S. Althusius), [UBL 191 D 19].

108 Purchas, S.: *Pelgrimagie, gedeylt in twintich boecken* [...]. Amsterdam, 1655. (Engels), [UBL 348 G 3].

109 Quintilianus, F.: *Van 't Onthouden uyt Fabius Quintilianus Van de spreekkunstelyke onderwysing* [...]. Leiden, 1677. (Latijn, W. van Schaep), [UBL 1201 H 24:2].

110* Quintilianus, F.: *Van het Lachen uyt M. Fabius Quintilianus Van de spreekkunstelyke onderwysing* [...]. Leiden, 1677. (Latijn, W. van Schaep), [UBL 1201 H 24:3].

111 Racine: *Alexander de Groote.* Amsterdam, 1693. (Frans, A. Bógaert), [UBL 1094 E 71:4].

112 Ramus, P.: *Arithmetica ofte Reecken-Konst.* Amsterdam, 1636. (Latijn, B. Lampe), [UBL 168 H 3].

113* Ramus, P.: *Meetkonst in XXVII boecken vervat.* Amsterdam, 1622. (Latijn, D.H. Houtman en W. Snellius), [UBL 2313 B 9].

114 [Randolph, T.]: *Den dollen Amintas, oft verloste minneplaag.* Amsterdam, 1666. ([Engels]), [UBL 1095 G 82].

115 Ripa, C.: *Iconologia, of Uitbeeldinge des Verstands* [...]. Tweede druk. Amsterdam, 1699. (Latijn), [UBL 1168 G 31:6].

116 Roe, T.: *Journael van de reysen.* Amsterdam, 1656. (Engels), [UBL 354 G 9].

117 *Roe op de schoorsteen, ofte de wereldt met de billen bloots-hoofts leggende, overgehaelt, ende wellustigh ghegeesselt.* Tweede druk. Wormerveer, 1647. (Engels), [UBL 1081 A 7:1].

118* Ross, A.: *'s Weerelds gods-diensten* [...]. Dordrecht, 1662. (Engels, J. Sanderus), [UBL 38 E 34].

119 Sanderson, J., H. Timberly en J. Smith: *Seer gedenckwaerdige voyagien* [...]. Amsterdam, 1678. ([Engels]), [UBL 465 B 20].

120 *Schriftuurlyke, en met de Natuure overeenkomende aanmerkingen over 't begraven der dooden in de kerken,* [...]. Amsterdam, 1698. (Duits, W. Séwel), [UBL 520 G 28].

121* Scot, R.: *Ondecking van tovery.* Leiden, 1609. (Engels, T. Basson), [UBL 699 E 13].

122 Serre, J.P. de la: *'t Mausoleum, of pronkgraf van Isabella Klara Eugnia van Oostenrijk, Infante van Spanjen* [...]. Amsterdam, 1669. (Frans, J.H. Glazemaker), [UBL 1071 A 25:4].

123 Serre, J.P. de la: *De geneuchten des doots* [...]. Amsterdam, 1668. (Frans, J.H. Glazemaker), [UBL 1071 A 25:1].

124 Serre, J.P. de la: *De wonderen der Goddelijke Liefde* [...]. Amsterdam, 1668. (Frans, J.H. Glazemaker), [UBL 1071 A 25:3].

125 Serre, J.P. de la: *Het graf der godverloghenaars* [...]. Amsterdam, 1668. (Frans, J.H. Glazemaker), [UBL 1071 A 25:2].

126* Serre, J.P. de la: *Het onderhoud der goede geesten, op d'ydelheden vande werelt.* Amsterdam, 1677. (Frans, H. Dullaart), [UBL 1071 A 25:5].

127 [Shakespeare, W.]: *De dolle bruyloft.* Amsterdam, 1654. ([Engels], A. Sybant), [UBL 1094 G 17:1].

128 [Shakespeare, W.: *I. Michaelii Iulius Caesar, ofte kaiser-moorders.* Dordrecht, 1645. ([Engels]), [UBL 1093 G 14].

129 Spanheym, F.: *De Sweedsche Soldaet* [...]. Eerste deel. Amsterdam, 1649. ([Frans, L. v. Bos]), [UBL 191 D 25].

130 Spanheym, F.: *De Sweedsche Soldaet* [...]. Tweede deel. Amsterdam, 1650. (Frans, [L. v. Bos]), [UBL 191 D 26].

131 Starkey, G.: *Eenige philosophische en medicinale tractaatjes. Beschrijvende de Liquor Alchahest, de Mercurius der Philosophen, en andere Curieusheden* [...]. Amsterdam, 1688. (Engels, J. v.d. Velde), [UBL 2314 G 10:2].

132 Swetnam, J.: *Der Vrouwen parlament* [...]. Tweede druk. Amsterdam, 1670. ([Engels]), [UBL 1211 A 12:4].

133 Swetnam, J.: *Recht-banck [...].* Eerste deel. Amsterdam, 1670. (Engels, W.C. v.d. Boxe), [UBL 1211 A 12:1].

134 Swetnam, J.: *Recht-banck teghen de regiersuchtighe vrouwen* [...]. Amsterdam, 1670. (Engels), [UBL 1211 A 12:3].

135* Tasso, T.: *Aminta.* [z.p.], 1660]. (Italiaans), [UBL 1097 F 112:6].

136* [A. Tatius]: *De Grieksche Venus* [...]. Dordrecht, 1652. (Grieks, A. v. Nispen), [UBL 1201 H 30:1].

137 Taylor, T.: *'s Coninghs-Bad, Vervattende vele soete, ende troostelicke aenmerckingen over den Doop Christi.* Amsterdam, 1658. (Engels, T.H.), [UBL 1089 H 41].

138 Taylor, T.: *De peerle des evangeliums, of Evangelisch Juweel* [...]. Franeker, 1651. (Engels), [UBL 1089 H 32].

139* [Tomkis, T.]: *Lingua: Ofte Strijd tusschen de tong, en de vyf zinnen, om de Heerschappy.* Amsterdam, 1648. (Engels, L. van de Bos), [UBL 1124 A 19].

140 [Tourneur]: *Wraeck-gierigers Treur-spel.* Amsterdam, 1618. ([Frans], T. Roodenburgh), [UBL 177 F 51].

141* Toussain, D.: *Nootsakelicke bedenckingen van de doot.* [z.p., 1657]. (Uit Duits via Frans, J. Vermuyden), [UBL 1225 F 6:1].

142* Tranquillus, C.S.: *Van het leven en de daden der twaelff eerste Roomsche Keyseren* [...]. Amsterdam, 1619. (Latijn, J. Fenacolius Batavus), [UBL 1260 E 7].

143* *De uytnemende en seer wonderlijcke zee-en-landt-reyse vande heer Ludowyck di Barhema* [...]. Utrecht, 1654. (Uit Italiaans via Duits van Hieronimus Megiserius door F.S.), [UBL 351 C 25].

144* Vega Carpio, L.F. de: *Vervolgde Laura.* Amsterdam, 1645. (Uit Spaans via Frans, J.H. Glazemaker, C. van Baerle en A. Karels van Zjermes), [UBL 1097 F 112:3].

145 Vega Carpio, L.F. de: *Klaagende Kleazjenor, en doolende Doristee.* Amsterdam, 1647. (Uit Spaans via Frans, A. Karels van Zjermes), [UBL 1097 F 112:1].

146 Vega Carpio, L.F. de: *Verwarde hof.* Tweede druk. Amsterdam, 1656. ([Spaans], Barokus en L. de Fuyter), [UBL 1095 H 16].

147* Vega Carpio, L.F. de: *Spaensche comedie De mislukte liefde, en trouw van Rugero prins van Navarren.* Amsterdam, 1674. (Spaans, E.D.S.M), [UBL 1093 F 31].

148 *Veranderlyk geval, of stantvastige liefde.* Amsterdam, 1662. (Spaans, Barokus en Heynck), [UBL 1089 B 31:3].

149 Vossius, G. J.: *Elementa Rhetorica* [...]. Amsterdam, 1648. (Latijn, A.L. Kók), [UBL 1193 F 39:1].

150 *Zabynaja, of vermomde loosheid.* Amsterdam, 1648. (Spaans, G. Schaep Pietersz. en J. Zoet), [UBL 1094 G 27:2].

2

Bibliografie van Nederlandstalige wetenschappelijke geschriften

opgesteld door drs. B. Thijs

Medicijnen

1 Beverwijck, J. van: *Schat der Gesontheydt.* [in: *Alle de Wercken*] Utrecht: Harman Specht, 1651, [UBL 1124 B 18].

2 Beverwijck, J. van: *Schat der ongesontheyt.* Dordrecht: Iasper Gorisz, 1644, 2e dr., [UBL 607 D 2].

3. Beverwijck, J. van: *Steen-stuck.* Dordrecht: Leendert Baenwijck, 1649, [UBL 519 G 15].

4 Helmont, J.B. van: *Dageraad ofte nieuwe opkomst der geneeskonst.* Rotterdam: Joannes Naeranus, 1660, [UBL 741 A 41; facsimile-editie Kon. Vl. Ac. voor Geneeskunde van België, Antwerpen: Standaard-Boekhandel 1944].

5 Graaf, R. de: *Alle de wercken so in de ontleedkunde als andere deelen der medicyne.* Amsterdam: Abraham Abrahamse, 1686, [UBL 1007 E 25].

Exacte wetenschappen (wiskunde, meetkunde, natuurkunde, biologie, geografie, sterrenkunde, vestingbouw)

6 Blaeu, W.I.: *Tweevoudigh Onderwijs van de Hemelsche en Aerdsche Globen.* Amsterdam: Willem Blaeu, 1634, [UBL 537 F 18:3].

7 Clutius, T.: *Van de Byen.* Leyden: Jan Claesz. van Dorp, 1658, [UBL 730 F 9].

8 Coehoorn, M. van: *Versterckinge des vijfhoecks.* Leeuwarden: Hendrick Rintjes, 1682, [UBL 647 G 40].

9 Goedaerdt, J.: *Metamorphosis naturalis.* Middelburg: Jacques Fierens, [z.j.]. [ca. 1662-1670], [UBL 641 G 3].

10 Holwarda, J.Ph.: *Friesche Sterre-Konst, Ofte een korte, doch volmaeckte Astronomia.* Harlingen: Jan Hessels 1652, [UBL 168 H5].

11 Lansbergen, P.: *Astronomische en Geometrisch quadrant.* Dordrecht: Mattheus van Nispen 1659, [UBL 2361 F32].

12 Lansbergen, P.: *Bedenckingen op den Daghelijckschen ende Iaerlijckschen loop van den Aerdt-cloot.* Middelburg: Zacharias Roman, 1629, [UBL 537 F 18:2].

13 Leeuwenhoek, A. van: *Ontdekte onsigtbaarheden.* Leiden: Cornelis Boutestein, 1696, 2e dr., UBL 2361 I 8:1].

14 Metius, D.A.: *Fondamentele ende grondelijcke onderwijsinge van de Sterrekonst.* Franeker:

Thomas Lamberts Salwarda, 1614, [UBL 537 F 18:1].

15 Metius, D.A.: *Nieuwe Geographische Onderwysinghe.* Franeker: Thomas Lamberts Salwarda, 1614, [UBL 537 F 18:2].

16 Sems, J. en J.P. Dou: *Practijck des Landmetens.* Amsterdam: Willem Jansz. z.j., [UBL 720 G 51].

17 Swammerdam, J.: *Ephemeri Vita of Afbeeldingh van 's menschen leven.* Amsterdam: Abraham Wolfgang, z.j., [UBL 480 G 23].

18 Vooght, C.J.: *Quadrans Astronomicus et Geometricus.* Amsterdam: Johannes van Keulen, 1681, [UBL 1463 H 25].

19 Vooght, C.J.: *De Zeemans Wegh-wyser.* Amsterdam: Johannes van Keulen, 1695, 2e dr., [UBL 587 D 45].

Eenvoudige leerboekjes

20 Baardt, P.: *Maet-constigh Liniaal.* Franeker: Diderick Balck, 1626, [UBL 545 F 30].

21 Cardinael, S.H.: *Het eerste School-Boeck* [...] *Arithmetica.* Amsterdam: Michiel de Groot, 1659, [UBL 2007 E 15].

22 Cardinael, S.H.: *Het tweede School-Boeck* [...] *Arithmetica.* Amsterdam: Ian Iacobsz. Bouman, 1648, [UBL 2314 G 3].

23 Cock van Enchuysen, D.: *De Cyfer-konst.* Amsterdam: Nicolaes van Ravesteyn, 1645, 2e dr., [UBL 2007 F 24:1].

24 Cock van Enchuysen, D.: *Grondige onderrichtinge soo van Italiaens Boeck-houden als oock vande voornaemste Hooftstucken des Koophandels,* Amsterdam: Nicolaes van Ravesteyn, 1645, [UBL 2007 F 24:2].

25 Petri, N.: *Practicque om te leeren Reeckenen, Cypheren ende Boeckhouwen.* Amsterdam: Hendrick Laurentsz., 1635, [UBL 611 D 24].

Diversen

26 Ampzing, S.: *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland.* Haarlem: Adriaen Rooman, 1628, [UBL 1204 B 29].

27 Beverwijck, J. van: *'t Begin van Hollant in Dordrecht.* Dordrecht: Jasper Gorissz., 1640, [UBL 398 B 21].

28 Koerbach, A.: *Een bloemhof van allerley lieflykheyd sonder verdriet geplant door Vreederijk Waarmond.* Amsterdam, 1668, [UBL 1497 F 18].

29 Kók, A.L.: *Logica Practica, oft Oeffening der Reden-konst* [...]. Amsterdam: Johannes Troost, 1649, [UBL 1169 G 37:3].

30 Leeuwen, S. van: *Redeningh over den Oorspronck, Reght ende Onderscheyt der Edelen ende Wel-Borenen in Hollandt.* Leiden: Claes Hercules, 1659, [UBL 412 C 6].

31 Ridderus, F.: *Historischen Hollander.* Rotterdam: Arnout Leers, 1674, [UBL 1146 B 11[1]].

32 Thuys, J.: *Ars Notariatus, Dat is Konste en stijl van Notarisschap.* Utrecht: David van Hoogenhuysen, 1645, [UBL 1193 G 23].

3

Muziektermen van Joan Albert Ban

In het schema op de volgende pagina's zijn woorden opgenomen uit het *Kort Zangh-bericht* van Ban, pp. 46-51.[1] De systematiek is de volgende:

- in de linker kolom staat de Latijnse term, in eerste instantie uit de lijst 'Latino-Belgicus' (pp. 49-51).[2]
- de woorden die gemarkeerd zijn met + zijn ter aanvulling overgenomen uit de lijst 'Duytsch-Latyn'.
- in de tweede kolom staat de Nederlandse beschrijving van Ban uit zijn Latijn-Nederlandse lijst; wanneer de Nederlands-Latijnse lijst afwijkingen vertoonde, zijn die vertalingen tussen ronde haken geplaatst, ook aangeduid met +.
- in de derde kolom staan de vertalingen van de woorden uit Meijers *Woordenschat*; de Romeinse cijfers I en II verwijzen naar deel I en II van dit werk; bij spellingverschillen van de 'basiswoorden' (bijv. Meijer I: *termijn* i.p.v. Ban: *terminus*) is Bans spelling als uitgangspunt genomen.[3] Wanneer een keus gemaakt moest worden uit de vele betekenissen van Meijer (die heel gespecificeerd sommige woorden rangschikt naar gebruik in de mathematica, logica etc.;), is steeds het wetenschapsterrein gekozen waarvan de vertalingen het dichtst bij die van Ban lagen.
- in de derde kolom zijn de met Bans terminologie overeenkomende woorden vet gedrukt.

1 De eerste aanzet voor dit schema is geleverd door drs. B. Thijs.

2 Twee woorden die bij Ban met Griekse letters voorkwamen, zijn gecursiveerd.

3 Er zijn ook verschillen binnen Meijers *Woordenschat*, bijvoorbeeld in I *accent*, in II *accentus*, I *componist*, II *componista*.

Ban-Latijn	**Ban- Nederlands**	**Meijer I/II**
A		
accentus	byklank	I woordtklank, ghalm, toezang, **byklank**, byghalm II ghalm, woordtklank, toezang, **byklank**, byghalm
affectus	ontroeringhe	I (s.v. affectie): hartstoght, toeneighing, **ontroering**, andoening, gheneghenheidt II (s.v. affectus (ethic)): hartstóght, gheneeghenheidt
arithmetica	talkunst	I **telkonst**, reekenkonst, **tal- oft telkunde**
+ artifices	zangh-konstenaers	
aspera arteria	kartelgorgel	II (s.v. arteria aspera): lochtpijp, strot, strottepijp, lochtader, aassemader, ademghat
B		
+ bassus continuus generalis	gemeene grondt-stem	II (s.v. bassus): **ghrondtstem**
b rotundum	ronde b	
b molle	sachte b	4
# quadratum	vierkante #	
# durum	harde #	
C		
cadentia	stemvallingh	I nederghank, **stemvalling**, welluiding
	(+ zanghvallinghe)	II stemvalling, welluiding
+ cantus	bovezangh	I, II **bovenzang**
cartilago	krakebeen	II knarsbeen, **kraakbeen**
circulus musicus	zanghkreits	
comma	snipzel	II sneede, streep, **snipsel**
componista	zangh-maker	I, II **zangmaaker**
+ compositio	zangh-maekingh	
concentus	zamen-zangh	II **t'zamenzangh**
concinnitas	welschikkelykheidt	I **welschikkelijkheidt**, welgheschiktheidt

4 Bij Meijer is deze combinatie niet te vinden, maar wel *mok*: zacht, murw.

+ concinere	zamen-zinghen	5
consonantia	meklank	I **meêklank**, t'zamenklank, eenstemmigheidt II meêklank, t'zamenklank, eenstemmigheidt
cymbalum triquetrum	rinkel-yser	
D		
demonstratio	vast bewys	I betooning, vertoogh, betooghing, **bewijs** II (phil) betooghing, **bewijs**
diagramma	tafelture	II **tafeltuur**, voorschrift, afbeelding, vorm
diapason	achtelingh	II achttoon, **achtling**
diapente	vyflingh	II vijftoon, **vijfling**
diatesseron	vierlingh	II viertoon, **vierling**
diesis harmonica	minste halve toon	II **minste halve toon**
diminutum	bekrompen	
+ diminutum intervallum	bekrompen tusschenval	
diminutio vocis	talbrekingh	II **talbreeking**
discipulus	leerlingh	I **leerling**, schoolier
disputatio	kibbelingh	I reedenbeweeghing, reedenstrijdt, twistreeden, **kibbeling**
dissonantia	onklank	I wangheluidt, **onklank**, wanklank II wanluiding
ditonus	twetoon	II tweetoonigh, **tweetoon**, dubbeltoonigh
ductio vocis	stemleidingh	
durum	hardt	
E		
+ elementa	zangh-plaetzen	
elementa musica	zanghplaetzen	II **zangplaatzen**
excessus	verschil	I (s.v. exces) overdaadt, overmaat, **verschil**, uitwijk
experientia	ondervindingh (+ ervarentheidt)	I, II **ondervinding**, uitvinding, **ervaarenheidt**

5 In Meijer I *concinneren*, maar niet in een musicologische betekenis. Slechts: sieren, t'zamenveeghen, toestellen, toerusten, t'zamenvoeghen.

F		
figura	gestaltenisse	I **ghestalte**, afbeeldsel, verbeelding, prent, spreekwijs, gheschapenheidt
	(+ zangh-merk)	II geom. ghestalte, afbeeldsel; (log) ghestalte; rhetor. spreekwys, ghestalte
flexanima musica	siel-roerende zangh	
G		
gradus vocis	stemtrap	
grammatica	letterkonst	I **letterkonst**, spraakkonst II idem en taalkonst
guttur	keel	II (s.v. gutturosus): kroppaardt
gutturnium	keel-klapje	II **keelklapje**, keelslot
H		
habilitas	gaeudaedigheidt	I (s.v. habiliteit): behendigheidt, bequaamheidt, **ghaauwdaadigheidt**
habitus	hebbingh	I (s.v. habitude): bequaamheidt, **hebbingh** II daadtvaerdigheidt, heblijkheidt, vasthebbing
+ harmonica concinnitas	zanghs-welschikkelykheidt	
harmonica diesis (zie eerder diesis harmonica)	minste halve toon	II s.v. diesis harmonica: **minste halve toon**
hemiolia proportio	half-heele voordelingh	II halfheele eevenreedenheidt
hexachordon	sesselingh	II **zesselingh**
I		
instrumentum	speel-tuigh	II (s.v. instrumentum musicum) **speeltuigh**
instrumenta pulsatilia	slagh-speeltuygh	II (s.v. instrumentum pulsatile) slaghspeeltuygh
intervallum	thusschenval	I tusschenheidt, tusschenwijdte, tusschenruimte, **tusschenval**, wijdte, tusschenplaats, tusschentijdt
K		
krosa	slagh-speel-tuigh	
L		
+ larynx	keel	II strottenhoofdt

M		
mathesis	wiskonst	II s.v. mathema, mathematica, mathesis: wiskunde, **wiskonst**
	wyskonst	
	bewyskonst	
mathematicè	wyskonstelyk (+wiskonstelyk)	II wiskundighlijk
melopoeja	zangh-maekingh	II (s.v. melopoëia): **zangmaakingh**, zoetluidigheidtmaaking
mensura	maet	
	maetslagh	
modus	zangh-kreyts	
modulamentum	zangh-wyze	
(ars) musica	zangh-kunst	I (s.v. musijcq): maatzang, **zangkonst**, zangkunde,nootzang II (s.v. musica): **zangkonst**, zangkunde
+ musici practici	zangh-konstenaars	II (s.v. musicus) **zangkonstenaar**, zanghkundige
musurgi	zangh-maker	II **zangmaaker**, zangdichter, zangdichtkundige
N		
nationes	geboorzelen[6]	
natura	geboor-aerd	II natuur, aart, **ghebooraart**
+ natura musices	zangh-aerdt	
notae	zangh-merken	II merk, teeken, **zangmerk**, kenteeken
numerus musicus	zangh-tal	II **zangtal**, zangkundigh
numeri radicales	grond-tallen	II **worteltallen**
	wortel-tallen	
O		
octava	achtelingh	II **achtling**
ordo	schikkingh	II orde, **schik**, beleedt
P		
pathio	lydingh	
	overval	

6 Opmerkelijk purisme *geboorzelen*. Meijer heeft onder *natie*: volk, landtsvolk, inboorlingen.

passio	lydingh	I **lijding**, zucht, drift etc. II **lijding**, hartstoght
passus musici	zangh-gangen	
pharynx	keel-klapje	II **keelklapje**, keelslot
philomusi	zangh-lievers	II (s.v. philomusus) **zangliever**, zangbeminner
practica	kunst-werk (+zangh-konst)	
praecox ingenium	voorkookende verstandt (+ voorkokend vernuft)	
primum movens	eerste-roerende	
musicum	zangh-kracht	
proportio	voordelingh	I eevenreedigheidt, gelijkmaatigheidt, eevenbedeeling, eevenmaatigheidt
	(+tal-reden)	II eevenreedigheidt, ghelijkmaatigheidt, eevenbeelding, welschikking
proportionalitas	tal-reden (+ redentalle)	II eevenreedenigheidt
psalterium bacillare	stroo-veedel	
pulmo	longe	II de **long**
Q		
quarta	vierlingh	
quinta	vyfflingh	II **vijfling**
R		
ratio	tal-reden, (+reden-talle)	II reeden, wijs, gheleegenheidt
radix	wortel	II (math) **wortel**, wortelzijde
radicalis numerus	tal-wortel	II (s.v. numeri radicales): **worteltallen**
residuum	overschot	
S		
saltus vocis	stem-sprongh	II **stemsprong**
schema	tafelreye	
scientia musica	zanghwetingh	
sedes	zangh-stoelen zangh-plaetzen	
+ sedes cantus	zangh-plaetzen	
sesquialtera proportio	ander-halve voordelingh	
semi	Is by zanghwetende gheseydt: Al dat niet heel	

	volkomen in 't getal, oft grootheid is.	
semibrevis	halfkorte	II **halfkort**
semidiapente	halve vyflingh	
semidiatesseron	halve vierlingh	
semiditonus	halve twe-toon minder drielingh	II **halftweetoon**
semitonium	halve twetoon (+ halve toon)	II **halftoon**
semitonium majus	meerder halve toon	
semitonium minus	minder halve toon	
sexta	sesselingh	II s.v. sexa: **zesling**
studeren	vlyten	I **vlijten**, oeffenen, benaerstighen, leeren, gheleerdtheidt oeffenen
subalternus	onderhandelingh	I, II onderbeurtigh
superfluum intervallum	overvloedende thusschenval	
systema	zanghleder	II (mus.) **zangleeder**
+ systema perfecta	volkomen zanghleder	
T		
tabula mobilis	roerelyk tafereel	II **roerlijk tafereel**
tabella	tafelrye	
+ tabulatura	taefeltuyre	
tactus	maetslagh	II **maatslagh**, ghetast
tempus aequale	even-tydt	
tempus inaequale	oneven-tydt	
terminus	(tal)wortel	I bepaaling, paalteeken, merkteeken, **talwortel**, paal, ghezette tijdt II (philosop.) merkteeken, paalteeken, merkteeken, **talwortel**
+ tertia major	meerder drielingh	
+ tertia minor	minder drielingh	
+ theoria	zangh-wetingh	II (s.v. theoria, theorica) spiegheling, beschouwing, kennisse, bespiegheling
+ tripla major	groote drieslagh	
+ tripla media	middelbare drieslagh	
+ tripla minor	kleine drieslagh	

+ tripla proportio	driedubbele voordelinghe	
+ tympanum	trommel	II trommelvlies, oorvliesken
+ tropi	zangh-kreitzen	
V		
viola di gamba (It.)	knie-veedel (+ knie-violen)	I (s.v. viool de Gamba) **knieveedel**
vis motrix musica	zanghroerende kracht	

Bibliografie

Ahlquist, A. (ed.) 1987
Histoire Epistémologie Langage IX-1: *Les premières grammaires des vernaculaires européens.*

Alexandrinus, A. 1624
Den Wyt-beroemden Apianus Alexandrinus Grieksche History schryver van de Oorlogen der Romeynen, Rotterdam: Pieter van Waesberghe.

Anacreon 1656
Griexe luyt ofte de lier-zangen, 's-Gravenhage: de weduwe van Isaac Burghoorn.

Antoninus, Markus Aurelius 1658
Zedelyke Gedachten, Amsterdam: (Tymon Houthaak voor) Jan Rieuwertsz.

Aristoteles 1677
Spreek-kunst, Leiden: Daniel van Gaesbeek.

Bakker, D.M. & G.R.W. Dibbets 1977
Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde, Den Bosch: Malmberg.

Ban, Ioan Albert 1969
Zangh-Bloemzel & Kort Sangh-Bericht, ed. Frits Noske, Amsterdam: Knuf.

Baugh, Albert C. & Thomas Cable 1978
A History of the English Language, 3e dr., London: Routledge & Kegan Paul.

Becker-Cantarino, Barbara 1989
'Das Literaturprogramm des Daniel Heinsius in der jungen Republik der Vereinigten Niederlande'. In: *Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit*, ed. Klaus Garber, Tübingen 1989, 595-626.

Berkel, K. van 1985
In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940, Meppel [enz.]: Boom.

Bornemann, Ulrich 1976
Anlehnung und Abgrenzung. Untersuchungen zur Rezeption der niederländischen Literatur in der deutschen Dichtungsreform des siebzehnten Jahrhunderts, Assen [enz.]: Van Gorcum.

Borst, Arno 1957-1963
Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker, Stuttgart: Hiersemann, 4 delen.

Bostoen, K. 1985a
Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica. [Middelburg]: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

Bostoen, K. 1985b
'Radermachers Italiaanse bron', *Zeeuws Tijdschrift* 5, 187-190.

Branden, L. van den 1956
Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw, Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (reprint 1967 Arnhem: Gysbers & Van Loon).

Bredero, Gerbrand Adriaensz. 1618
Spaanschen Brabander, ed. C.F.P. Stutterheim, Culemborg: Tjeenk Willink/ Noorduijn 1974.

Breton, Nicholas 1645
Nederduytsen briefdragher, Amsterdam: Jan van Hilten.

Briels, J.G.C.A. 1985
'Brabantse blaaskaak en Hollandse botmuil. Cultuurontwikkelingen in Holland in het begin van de Gouden Eeuw', *De zeventiende eeuw* 1, 12-36.

Bruin, C.C. de 1993
De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637, bewerkt door F.G.M. Broeyer, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap & Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap.

Brune, Johan de 1660
Bankket-werk van goede gedachten, Middelburg: Jacques Fierens.

Burghersdijk, Frank 1646a
Kort Be-ghrijp van 't reden-konstigh onderwijs, Amsterdam: Gerrit Willemsz.

Burghersdijk, Frank 1646b
Institutio logica, Amsterdam: (Nicolaes van Ravesteyn voor) Gerrit Willemsz.

Burghersdijk, Frank 1648
Idea Philosophiae Naturalis, Amsterdam: Johannes Troost.

Burghersdijk, Frank 1649
Institutio metaphysica, Amsterdam: Johannes Troost.

Burnet, G. 1690
Kort-begryp van de historie der reformatie van de kerk van Engeland, Amsterdam: de weduwe van Steven Swart.

Caron, W.J.H. 1958
Petrus Leupenius, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* en *Naaberecht*, Groningen: Wolters.

Caron, W.J.H. 1962
Hendrik Laurensz. Spiegel, *Twe-spraack – Ryugh-bewerp – Kort Begrip – Rederijck-kunst*, Groningen: Wolters.

Cicero 1561
Officia (...), Leerende wat yeghelijck in alle staten behoort te doen, Haarlem: Jan van Zuren.

Claes, F. 1977
'De lexicografie in de zestiende eeuw'. In: Bakker & Dibbets 1977, 205-217.

Claes S.J., Frans 1995
'Simon Stevin als bron voor Kiliaan', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111, 55-64.

Clemens, J.Th. W & J.W. Steenbeek 1964
Italiaanse boeken in het Nederlands vertaald (tot 1800), Groningen: Wolters.

Coornhert, D.V. 1561
zie Cicero 1561

Coornhert, D.V. 1562
zie Seneca 1562

McCrum, Robert & William Cran & Robert MacNeil 1987
The Story of English, London [enz.]: Faber and Faber.

Damhouder, Joost de 1656
Practijke of Gebruyk zoo van Civile als Criminele Zaken, Rotterdam: Johannes Naeranus.

Damsteegt, B.C. 1982a
'Simon Stevin: Taalspiegeling en taaldaad'. In: *Tussen intuïtie en weten. Zes grote denkers op het raakvlak tussen exacte en geesteswetenschappen*, Muiderberg: Coutinho, 27-46.

Damsteegt, B.C. 1982b
'Language and Leeuwenhoek'. In: Palm & Snelders 1982, 13-28.

Davids C.A. 1986
Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de

ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815, Amsterdam [enz.]: De Bataafsche Leeuw.

Delden, J. van 1990
Spreekwoorden en zegswijzen uit de bijbel, Utrecht: Spectrum.

Dibbets, G.R.W. 1968
Nederduitsche orthografie van Pontus de Heuiter (1581); een inleiding, Assen: Van Gorcum.

Dibbets, G.R.W. 1975
'Spellingenquête uit 1583 ten nutte van de Twe-spraack', *Leuvense Bijdragen* 64, 43-49.

Dibbets, G.R.W. 1977
'Grammaticale geschriften uit de zestiende eeuw'. In: Bakker & Dibbets 1977, 22-37.

Dibbets, G.R.W. (ed.) 1981
A.L. Kók, *Ont-werp der Neder-duitsche letterkonst* (Amsterdam: Johannes Troost 1649), Assen: van Gorcum.

Dibbets, G,R.W. (ed.) 1985
Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst, Assen [enz.]: Van Gorcum.

Dibbets, G.R.W. 1990
'Willem de Baudous – obligaat purist?'. In *Vragende wijs. Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis*, red. J.A. den Besten, A.M. Duinhoven, J.P.A. Stroop, Amsterdam [enz.]: Rodopi, 169-178.

Dibbets, G.R.W. 1991a
'Koks Burgersdijkvertalingen en de Nederlandse woordenschat', *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 2, 13-35.

Dibbets, G.R.W. 1991b
Vondels zoon en Vondels taal. Joannes Vollenhove en het Nederlands, Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.

Dibbets, Geert R.W. 1992
''Duits' und Hochdeutsch bei niederländischen Grammatikern des 16. und 17. Jahrhunderts', *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 2,19-40.

Dibbets, G.R.W. 1994
'De twee edities van Lambrechts Naembouck; een steekproef', *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie 1993*, Leiden, 69-87.

Dijksterhuis, E.J. 1943
Simon Stevin, 's Gravenhage.

Dijksterhuis, E.J. 1959
'Taalstrijd in de geschiedenis der wetenschap', *De Gids* 122, 305-324.

Dodoens, Rembert 1554
Cruyde Boeck, Antwerpen: Jan vander Loe.

Dou, Jan Pietersz. 1606
De ses eerste boucken Euclidis, Van de beginselen ende fondamenten der Geometri, Leiden: Jan Bouwensz.

Duits, H. 1993
'17 september 1637: De nieuwe bijbelvertaling wordt aangeboden aan de Staten-Generaal. Bijbel en literatuur'. In: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 225-230.

Eusthatius 1651
De Grieksche Ismene, Dordrecht: Abraham Andriessz.

Esch-Pelgroms, Magda 1973
'Über die Rechtsterminologie in Hugo de Groots *"Inleiding tot de Hollandse Rechtsgeleerdheid"*, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 93, 340-5.

Fisher, John H. 1977
'Chancery and the emergence of standard written English in the fifteenth century', *Speculum* 52, 870-899.

Frijhoff, W. 1989
'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cul-

tuur tot in de revolutietijd', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104, 592-609.

Frijhof, Willem 1991
'"Bastertspraek en dartele manieren". De Franse taal in Nederlandse mond'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1989-1990*, Leiden, 13-25.

Galama, S.H.M. 1954
Het wijsgerig onderwijs aan de hogeschool te Franeker 1585-1811, Franeker: Wever (diss. Leiden).

Gage, Th. 1682
Nieuwe ende seer naeuwkeurige reyse door de Spaensche West-indien, Utrecht: Johannes Ribbius.

Geerebaert, A. 1924
Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers, Gent: Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde/ Samenwerkende Maatschappij "Volksdrukkerij".

Giese, Rachel 1937
'Erasmus knowledge and estimate of the vernacular languages', *Romanic Review* 28, 3-18.

Ghistele, Cornelis van 1555
Terentius Comedien, [Antwerpen]: Simon Cock.

Glazemaker 1658 zie Antoninus 1658

Gooyer, A.C. de 1962
Bijbeltaal en moedertaal. De invloed van de Statenvertaling op het Nederlands, Den Haag: Bert Bakker & Daamen N.V.

Goropius Becanus, Johannes 1569
Origines Antwerpianae, Antwerpen: Christoffel Plantijn.

Goropius Becanus, Johannes 1580
Opera, Antwerpen: Christoffel Plantijn.

Graaf, Regnerus de 1686
Alle de wercken so in de ontleedkunde als andere deelen der medicyne, Amsterdam: Abraham Abrahamse.

Gracian 1696
De konst der Wysheit, 's-Gravenhage: Pieter van Thol.

Groot, K.W. de 1919
'Het purisme van Simon Stevin', *De Nieuwe Taalgids* 13, 161-182.

Guarini, Baptista 1650
Den getrouwen herder, Utrecht: Willem Verbrugh.

Guentherodt, Ingrid 1986
'Maria Cunitz und Maria Sibylla Merian: Pionierinnen der deutschen Wissenschaftsprache im 17. Jahrhundert', *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 14, 23-49.

Guicciardini, Lodovico 1612
Beschrijvinghe van alle de Nederlanden, Amsterdam: Willem Jansz. (reprint Haarlem: Fibula/ Van Dishoeck 1979).

Gymnick, Jan 1541
Titus Livius: Dat is de Roemsche historie oft Gesten [...] nu eerstmael in onser Nederlantscher spraken ghedruckt, Antwerpen: (Jan Grapheus voor) Jan Gymnicus.

Hackius, Petrus 1588
Brutum Fulmen, Verclaringh des Bans door onsen heyligen Vader den Paus Sixtum van dier namen den vijfden, Leiden: Jan Paedts.

Haugen, Einar 1966
'Dialect, language, nation', *American Anthropologist* 68, 922-935.

Heinsius, J. 1937
'De taal van den Statenbijbel'. In: *De Statenvertaling 1637-1937*, Haarlem: Bohn, 145-180.

Helten, W.L. van 1883
Vondel's taal. Grammatica van het Nederlandsch der zeventiende eeuw – Vormleer, Groningen: Wolters.

Heule, Christiaen van 1625
De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst, Leiden: Daniel Roels. Ed. W.J.H. Caron, Groningen [enz.]: Wolters, 1953 (Trivium).

Heule, Christiaen van 1633
De Nederduytsche spraec-konst ofte taelbeschrijvinghe. Leiden: Jacob Roels. Ed. W.J.H. Caron, Groningen [enz.]: Wolters, 1953 (Trivium).

Heuiter, Pontus de 1581
Nederduitse Orthographie, Antwerpen: Christoffel Plantijn. Ed. G.R.W. Dibbets, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1972 (Trivium).

Holwarda, Joh. Phocylices 1652
Friesche Sterre-Konst, Ofte een korte, doch volmaeckte Astronomia, Harlingen: Jan Hessels.

Hooke, Robert 1692
T'eyland Ceylon, Utrecht: Wilhelm Broedelet.

Hüllen, Werner 1993
'On calling languages 'foreign"'. In: *'Das unsichtbare Band der Sprache'. Studies in German Language and Linguistic History in Memory of Leslie Seiffert*, eds. J.L. Flood e.a., Stuttgart: Heinz, 393-409.

Hüllen, Werner 1995
'Good language – Bad language: Some Case-Studies on the Criteria of Linguistic Evaluation in Three Centuries'. In: *History and Rationality. The Skövde Papers in the Historiography of Linguistics*, eds. Klaus D. Dutz & Kjell-Ake Forsgren (Acta Universitatis Skodvensis. Series Linguistica 1), Münster: Nodus Publikationen, 315-334.

Hulsker, J.L.M. 1991
Petrus Montanus' Spreeckonst (1635) nader besproken, Renkum: in eigen beheer (diss. Nijmegen).

Huygens, Christiaan 1699
De Wereldbeschouwer, Rotterdam: Barend Bos.

Jones, Richard Foster 1953
The Triumph of the English Language. A Survey of Opinions Concerning the Vernacular from the Introduction of Printing to the Restoration, Stanford: Stanford University Press.

Joseph, John Earl 1987
Eloquence and Power. The Rise of Language Standards and Standard Languages, London: Pinter.

Kiedron, S. 1985a
'Taalkundige opvattingen van Simon Stevin en hun weerspiegeling in de *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubt-Sprache* van Justus Georg Schottel', *Neerlandica Wratislaviensia* 2, 241-271.

Kiedron, S. 1985b
'Niederländische Einflüsse auf die Stammworttheorie von Justus Georgius Schottelius', *Leuvense Bijdragen* 74, 345-356.

Klifman, H. 1983
Studies op het gebied van de vroegnieuwnederlandse triviumtraditie (ca. 1550 - ca. 1650), Dordrecht [enz.]: Foris Publications.

Kluyver, A. 1901
'Hugo de Groot als verdediger van onze moedertaal', *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Wetenschappen*, Gent.

Koerbagh, Adr. 1668
Een bloemhof van allerley lieflykheyd sonder

verdriet geplant door Vreederijk Waarmond, Amsterdam: voor den Schrijver.

Knol, J. 1977
'De grammatica in de achttiende eeuw'. In: Bakker & Dibbets 1977, 65-112.

Kók, A.L. 1649a
A.L. Kók, *Ont-werp der Neder-duitsche letterkonst* (Amsterdam: Johannes Troost 1649). Ed. G.R.W. Dibbets, Assen: van Gorcum 1981.

Kók, A.L. 1649b
A.L. Kók, *Logica Practica, oft Oeffening der Reden-konst*, Amsterdam: Johannes Troost.

Kooiman, K. 1922
'Erasmus en de volkstaal', *De Nieuwe Taalgids* 16, 161-7.

Korpel, L.G. 1992
Over het nut en de wijze der vertalingen, Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropees kader, Amsterdam [enz.]: Rodopi 1992.

Kühlmann, Wilhelm 1989
'Nationalliteratur und Latinität: Zum Problem der Zweisprachigkeit in der frühneuzeitlichen Literaturbewegung Deutschlands'. In: *Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit*, Akten des I. Internationalen Osnabrücker Kongresses zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit, ed. Klaus Garber, Tübingen: Niemeyer, 164-206.

Lansbergen, P. 1659
Astronomische en Geometrisch quadrant, Dordrecht: Mattheus van Nispen.

Lass, Roger 1994
'Proliferation and option-cutting: The strong verb in the fifteenth to eighteenth centuries'. In: Stein & Tieken 1994, 81-113.

Leupenius, Petrus 1653
Aanmerkingen op de Neederduitsche taale. Amsterdam: Hendryk Donker. Ed. W.J.H. Caron. Groningen: Wolters, 1958 (Trivium).

Levin, Harry 1969
The Myth of the Golden Age in the Renaissance, London: Faber & Faber.

Mander, Karel van 1597 zie Vergilius 1597

Meijer, L. 1669
L. Meijers Woordenschat, Amsterdam: de Weduwe van Jan Hendrikz. Boom.

Metcalf, George J. 1953
'Abraham Mylius on historical linguistics', *Publications of the Modern Language Association of America* 68, 535-554.

Meyer, G.M. de 1974
'Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet-literaire teksten', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 89, 1-15.

Milroy, James 1994
'The notion of "standard language" and its applicability to the study of Early Modern English pronunciation'. In: Stein & Tieken 1994, 19-29.

Molhuysen, P.C. 1913
Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, dl. I 1574-7 febr. 1610, 's Gravenhage: Nijhoff.

Montanus, Petrus 1635
Bericht van een niewe konst, genaemt de spreeckonst, Delft: Jan Pietersz. Waalpot. Ed. W.J.H. Caron. Groningen: Wolters, 1964 (Trivium).

Mylius, A. 1612
Lingua Belgica, Lugdunum Batavorum.

Noske, Frits 1969
Inleiding in Ioan Albert Ban, *Zangh-Bloemzel & Kort Sangh-Bericht*, ed. Frits Noske, Amsterdam: Knuf.

Padley, G.A. 1985
Grammatical Theory in Western Europe 1500-1700. Trends in Vernacular Grammar I, Cambridge [enz.]: Cambridge University Press.

Padley, G.A. 1988
Grammatical Theory in Western Europe 1500-1700. Trends in Vernacular Grammar II, Cambridge [enz.]: Cambridge University Press.

Palm, L.C. & H.A.M. Snelders 1982
Antoni van Leeuwenhoek 1632-1723. Studies on the life and work of the Delft scientist commemorating the 350th anniversary of his birthday, Amsterdam: Rodopi.

Peeters, L. 1990
Taalopbouw als Renaissance-ideaal. Studies over taalopvattingen en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw, red. G.R.W. Dibbets, J. Noordegraaf en M.J. van der Wal, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.

Pörksen, Uwe 1983
'Der Übergang vom Gelehrtenlatein zur deutschen Wissenschaftssprache. Zur frühen deutschen Fachliteratur und Fachsprache in den naturwissenschaftlichen und mathematischen Fächern (ca. 1500-1800)', *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, jrg. 13, Heft 51/2, 227-258.

Praag, J.A. van [1922]
La comedia espagnole aux Pays-Bas au XVIIe et XVIIIe siècle, Amsterdam: Paris.

Quintilianus, Fabius 1677
Van het Lachen, Leiden: Daniel van Gaesbeeck.

Ramus, Petrus 1622
Meetkonst in XXVII boecken vervat, Amsterdam: Willem Jansz. Blaeuw.

Rasch, Rudi A. 1974
'Musica dîs curae est: the life and work of the Amsterdam music printer Paulus Matthysz (1613/4-1684)', *Quaerendo* 4, 86-99.

Rasch, Rudolf 1983
'Ban's intonation', *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 33, 75-99.

Rickard, Peter 1992
The French Language in the seventeenth century. Contemporary Opinion in France, Cambridge: Brewer.

Romein, Jan & Annie 1971
Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen, Den Haag [enz.]: Nederlandse Boekenclub.

Ross, A. 1662
's Weerelds gods-diensten, of vertoog van alle de religien en ketteryen in Asia, Africa, America en Europa, van 't begin des Werelds tot desen tegenwoordigen tijdt toe, Dordrecht: Abraham Andriesz.

Ruijsendaal, E. 1991
Letterkonst. Het klassieke grammaticamodel en de oudste Nederlandse grammatica's, Amsterdam: VU Uitgeverij.

Ruygh-bewerp 1585
zie Caron 1962

Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (red.) 1993
Nederlandse Literatuur, een geschiedenis, Groningen: Nijhoff.

Schoneveld, C.W. 1983
Intertraffic of Mind: studies in seventeenth-century anglo-dutch translation with a checklist of books translated from English into Dutch, 1600-1700, Leiden: Brill.

Schottel(ius) Justus Georg 1663
Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubt-

sprache, Braunschweig: Christoff Friederich Zilligern.

Schuere, Jacob van der 1612
Nederduydsche Spellinge Haarlem: Vincent Kasteleyn. Ed. F.L. Zwaan. Groningen [enz.]: Wolters, 1957 (Trivium).

Sems, J. & J.P. Dou z.j.
Practijck des Landmetens. Amsterdam: Willem Jansz.

Seneca, Lucius Anneus 1562
Vanden weldaden, Haarlem: Jan van Zuren 1562.

Seters, W.H. van 1982
'Can Antoni van Leeuwenhoek have attended school at Warmond?'. In: Palm & Snelders 1982, 3-11.

Sidney, Philip 1965
Sir Philip Sidney. An Apology for Poetry or The Defence of Poesy, ed. Geoffrey Shepherd, London: Nelson 1965.

Sidney, Philip 1973
Sidney. A Defence of Poetry, ed. Jan van Dorsten, London: Oxford University Press 1973³.

Slichtenhorst, Arend van 1653
Alle de XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen, Arnhem: Jacob van Biesen.

Smits-Veldt, M.B. 1984
'De "Nederduytsche Academie" van Samuel Coster: de eerste Nederlandse volksuniversiteit (1617-1622)', *Literatuur* 1, 58-64.

Smits-Veld, Mieke B. 1993
'24 september 1617: Inwijding van de Nederduytsche Academie. De opbloei van het renaissance-toneel in Amsterdam'. In: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 196-201.

Spies, Marijke 1987a
J. van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten*, ed. Marijke Spies, 2 dl., Amsterdam [enz.]: Noord Hollandsche Uitgevers Maatschappij (Monumenta Literaria Neerlandica).

Spies, M. 1987b
'Zoals de ouden zongen, lazen de jongen. Over de overgang van zang- naar leescultuur in de eerste helft van de zeventiende eeuw'. In: W. van den Berg & J. Stouten (eds), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*, Groningen: Wolters-Noordhoff.

Spies, Marijke 1993
'1 juli 1584: De Amsterdamse kamer De eglentier draagt de Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst op aan het Amsterdamse stadsbestuur. Nieuwe opvattingen over literatuur'. In: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 177-181.

Stein, Dieter 1994
'Sorting out the variants: Standardization and social factors in the English language 1600-1800'. In: Stein & Tieken 1994, 1-17.

Stein, Dieter & Ingrid Tieken-Boon van Ostade 1994
Towards a Standard English 1600-1800, Berlin [enz.]: Mouton de Gruyter.

Stevin, Simon 1608
Wisconstige Gedachtenissen, Leiden: Jan Bouwensz.

Stevin, Simon 1621
Dialectike ofte Bewysconst, Rotterdam: Jan van Waesberge de Jonge.

Stevin, Simon 1955-1966
The Principal Works of Simon Stevin. Ed. Ernst Crone e.a., 5 vols, Amsterdam: Swets & Zeitlinger.

Strien, A. van 1993
'6 augustus 1625: Vondel draagt De Amsteldamsche Hecuba op aan Antonis de Hubert.

Taalopbouw door dichters'. In: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 212-217.

Susato, Tielman 1551
Het ierste musyck boexken [..], Antwerpen: Tielman Susato.

Swiggers, P. & S. Vanvolsem 1987
'Les premières grammaires vernaculaires de l'italien, de l'espagnol et du portugais'. In: Ahlquist 1987, 157-181.

Tasso, Torquato 1660
Aminta, z.p.

Taverne, E.R.M. 1978
In 't land van belofte: in de nieue stadt. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680, Maarssen: Schwartz.

Thijssen-Schoute, C.L. 1967a
'Over het bestuderen van vertalingen, met name uit het 17de-eeuwse Nederland'. In: Thijssen-Schoute 1967b, 42-58.

Thijssen-Schoute, C.L. 1967b
Uit de republiek der letteren, Elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw, 's Gravenhage: Nijhoff.

Thijssen-Schoute, C.L. 1967c
'Jan Hendrik Glazemaker de zeventiende-eeuwse aartsvertaler'. In: Thijssen-Schoute 1967b, 206-261.

Todd, J. & Lachlan Mackenzie (eds) 1989
In other words: transcultural studies in philology, translation, and lexicology presented to Hans Heinrich Meier on the occasion of his sixty-fifth birthday, Dordrecht: Foris.

Tranquillus, Cajus Suetonius 1619
Van het leven en de daden der twaelff eerste Roomsche Keyseren, Amsterdam: Jan Evertsen Cloppenburch.

Tricht, H.W. van (ed) 1979
De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft, deel 3, 1638-1647, Culemborg: Tjeenk Willink/ Noorduyn.

Twe-spraack 1584
Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst. Leiden: Christoffel Plantijn, Ed. G.R.W. Dibbets, Assen [enz.]: Van Gorcum 1985.

Vanpaemel, Geert 1991
'Gemengde wiskunde en experimentele fysica', *De zeventiende eeuw* 7, 49-57.

Vega Carpio, Lope Felix de 1674
Spaensche comedie De mislukte liefde, en trouw van Rugero prins van Navarren, Amsterdam: S.V.B.

Vergilius 1597
Bucolica en Georgica dat is Ossen-stal en Landt-werck P. Vergilii Maronis [...], Amsterdam: Zacharias Heyns.

Verroten Jacob Willemsz. 1633
Euclides Zes eerste boekken, Van de beginselen der Wiskonsten, Hamburg: Volrad Gaubisch.

Vondel, J. van 1937
Volledige dichtwerk en oorspronkelijk proza, ed. A. Verwey, Amsterdam: Becht.

Vondel, J. van 1977
Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste, uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse neerlandici, Utrecht: Instituut De Vooys.

Voorreden 1568
Voorreden vanden noodich ende nuttichеit der Nederduytscher taelkunste . 1568. Ed. K. Bostoen, *Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica.* [Middelburg]: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1985.

Vooys, C.G.N. de 1918
'De invloed van de renaissance-spraakkunst in de zeventiende eeuw', *De Nieuwe Taalgids* 12, 248-263.
Vooys, C.G.N. de 1975
Geschiedenis van de Nederlandse taal, Groningen: Tjeenk Willink.

Vries 1993
"Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal". De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580), Ljouwert/ Leeuwarden: Fryske Akademy.
Wal, Marijke J. 1990
'Taalidealen, taalnormen en taalverandering: Johan de Brune in linguïstisch perspectief'. In: *Johan de Brune de Oude (1588-1658), een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw*, (Werken uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 6), Middelburg, 54-68.
Wal, Marijke J. van der 1992:
'Dialect and Standard Language in the Past: the Rise of the Dutch Standard Language in the sixteenth and seventeenth Centuries'. In: *Dialect and Standard Language*, red. J.A. van Leuvensteijn & J.B. Berns, (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 150), Amsterdam [enz.], 119-129.
Wal, Marijke J. van der 1993a
'Teaching Latin and observing the Dutch vernacular: Exercitium Puerorum 1485'. In: *Five Hundred Years of Foreign Language Teaching in the Netherlands 1450-1950*, eds. J. Noordegraaf & F. Vonk, Amsterdam: Stichting Neerlandistiek, 1-12.
Wal, M.J. van der 1993b
'Verrotens taalbeschouwing: een onbekend voorbeeld van Stevinreceptie', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 104, 328-347.
Wal, Marijke J. van der 1994a
'De Opstand en de taal. Nationaal bewustzijn en het gebruik van het Nederlands in het politieke krachtenveld', *De zeventiende eeuw* 10, 110-117.
Wal, M.J. van der 1994b
[Recensie van] Franciscus Junius, *Observationes in Willerami Abbatis Francicam Paraphrasin Cantici Canticorum*, ed. Norbert Voorwinden, Amsterdam [enz.]: Rodopi 1992, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 110 (1994), 325-328.
Wal, Marijke J. 1994c
'Straattaal en slechte woorden: sociolinguïstische onderscheidingen in observaties en taalbeschouwing vóór 1800', In: *Wat oars as mei in echte taal*, Fryske Stúdzjes ta gelegenheid fan it ôfskie fan prof.dr. A. Feitsma as heechlearaar Fryske Taal en Letterkunde, red. Ph.H. Breuker, H.D. Meijering & J. Noordegraaf, Leeuwarden/Ljouwert: Fryske Akademy 1994, 231-244.
Wal, Marijke van der 1994d
(in samenwerking met Cor van Bree), *Geschiedenis van het Nederlands*, 2e dr., Utrecht: Spectrum.
Wal, Marijke J. van der 1995a
'Logic, Linguistics, and Simon Stevin in the Context of the 16th and 17th Centuries'. In: *History of Linguistics 1993. Papers from the sixth International Conference on the History of the Language Sciences (ICHoLS VI)*, ed. Kurt R. Jankowski, Amsterdam [enz.]: John Benjamins, 147-156.

Wal, Marijke J. van der 1995b
'Early Language Typology: Attitudes towards languages in the 16th and 17th centuries'. In: *History and Rationality. The Skövde Papers in the Historiography of Linguistics*, eds. Klaus D. Dutz & Kjell-Ake Forsgren (Acta Universitatis Skodvensis. Series Linguistica 1), Münster: Nodus Publikationen, 93-106.
Weber, Heinrich 1987
'Die Ausbildung der deutschen Grammatik (einschliesslich der niederländischen)'. In: Ahlquist 1987, 111-133.
Werve, Jan van den Werve 1553
Het Tresoor der Duytsscher Talen, Antwerpen: Hans de Laet.
Winkel, J. te 1923
Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, 2e dr., Haarlem: Bohn.
Woltjer, J.J. 1986
[Recensie van] J. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630*. In: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 66, 264-269.
Zwaan, F.L. 1939
Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst, Groningen [enz.]: Wolters.

Personen- en titelregister

Het register heeft betrekking op de hoofdtekst en de noten. Het geeft de namen van personen of instellingen (met uitzondering van de persoonsnamen bij literatuurverwijzingen) en de titels die niet op een auteur zijn terug te voeren.

Académie Française 12, 18, 19, 109
Académie des Sciences 98
Accademia della Crusca 7, 18, 19, 106
Agricola, Johannes (1494 - 1566) 16
Alberti, Leon Battista (1404 - 1472) 5, 105
Albertus, Laurentius (ca. 1540 - ca. 1583) 17, 36, 109
Alighieri, Dante (1265-1321) 5-7
Ampzing, Samuel (1590 - 1632) 30, 75, 111
Anhalt-Köthen, Ludwig von (1579 - 1650) 18

Bacon, Francis (1561 - 1626) 98
Baerle, Casper van (Barlaeus; 1584 - 1648) 33
Bailey, Nathaniel (overleden 1742) 15
Ban, Joan Albert (1597/8 - 1644) 90-94, 96, 97, 120, 121
Baudous, Willem de (17de eeuw) 56, 115
Bayle, Pierre (1647 - 1706) 98
Bebel, Heinrich (1472 - 1518) 16, 108
Beheyd, M. (17de eeuw) 58
Bellay, Joachim du (1522 - 1560) 10
Bembo, Pietro (1470 - 1547) 6, 7, 106
Bergman, Torbern (1735 - 1784) 122
Beverwijck, Johan van (1594 - 1647) 86
Blaeu, W.I. (als drukker actief in Amsterdam 1608 - 1639) 84
Block, A. (17de eeuw) 56
Bloemaert, Hendrick (1601 - 1672) 54
Boccaccio, Giovanni (1313 - 1375) 5
Bodin, Jean (1530 - 1596) 11, 12, 54
Bois, John (1561 - 1644) 108
Book of Common Prayer 15
Boxe, Willem Christiaens vander (als drukker actief in Leiden 1631 - 1658) 114
Bredero, Gerbrand Adriaensz. (1585 - 1618) 33, 64, 117
Brücker, Jacob (17de eeuw) 18
Brune, Johan de (de Oude) (1588 - 1658) 32, 45, 52, 76, 77, 112
Bullokar, William (ca. 1520 - ca. 1590) 14, 17
Bullokar, John (ca. 1580 - ca. 1641) 15
Burg(h)ersdijk, Frank (1590 - 1635) 55, 56, 89

Calvijn, Johannes (1509 - 1564) 10
Campen, Jacob van (1595 - 1657) 91
Canappe, Jean (16de eeuw) 106
Cardinael, Sibrant Hanszen (1578 - 1647) 81
Carew, Richard (1555 - 1620) 13, 14, 36, 47, 48, 108, 113
Cassander, Georgius (1513 - 1566) 47
Cats, Jacob (1577 - 1660) 76, 77
Cawdrey, Robert (17de eeuw) 15
Celcius (1701 - 1744) 122
Ceulen, Ludolf van (1540 - 1610) 81, 118

Clajus, Johannes (1535 - 1592) 17, 18, 109
Cock van Enchuysen, D. (17de eeuw) 88
Colmaria, Phrysius de (Lorenz Fries von Kolmar overleden voor 1532) 16
Coornhert, Dirk Volkertsz. (1522 - 1590) 28, 29, 40, 58, 59, 76, 106, 117
Cosimo I (1389 - 1464) 98
Coster, Samuel (1579 - 1665) 81
Court, Jan de la (1622 - 1660) 83
Court, Pieter de la (1618 - 1685) 83
Cunitz, Maria (1610 - 1664) 99, 100

Damhouder, Joost de (1507 - 1581) 53, 115
Datheen, Petrus (ca. 1531 - 1588) 32
Dering, Richard (overleden 1630) 91
Descartes, René (1596 - 1650) 91, 96, 97, 120
Dodoens, Rembert (1517 - 1585) 37, 112
Doni, Giovanni Battista (1594 - 1647) 91
Dou, Jan Pietersz. (1572/3 - 1635) 85, 87, 119
Douwes, Claas (17de eeuw) 96
Dürer, Albrecht (1471 - 1528) 16
Dyck, Jacob van (1564-1631) 38

Edict van Villers-Cotterêts (1539) 10, 12, 19
Elsevier, Lodewijk (als uitgever werkzaam te Amsterdam omstreeks 1640) 120
Elyot, Thomas (1490 - 1546) 13
Erasmus (ca. 1466 - 1536) 56, 115
Estienne, Henri (1531 - 1598) 11, 107, 108
Estienne, Robert (1503 - 1559) 9, 106
Euclides (ca. 300 v. Chr.) 41, 54, 59, 61, 87

Fonteyn, Thomas (17de eeuw) 72, 117
Fortunio, Giovanni Francesco (ca. 1470 - 1517) 7
Frangk, Fabian (ca. 1500 - ?) 17
Frans I (1494 - 1547) 10, 106
Fruchtbringende Gesellschaft 18

Galilei, Galileo (1564 - 1642) 98, 100
Gascoigne, George (1539 - 1577) 13, 49
Gessner, Conrad (1516 - 1565) 34, 108
Ghistele, Cornelis van (1510 - 1573) 110
Gilbert, William (1540 - 1603) 98
Glazemaker, Jan Hendrik(sz.) (1619/20 - 1682) 53, 96
Goropius Becanus, Joannes (1518 - 1572) 24, 25, 36, 38, 44, 45, 47-49, 60, 71, 102, 110, 112, 113
Gracián y Morales, Baltasar (1601 - 1658) 58
Graaf, Regnerus de (1641 - 1673) 85, 115, 118, 119
Greaves, Paul (16de eeuw) 15
Groot, Hugo de (1583 - 1645) 52, 72, 76, 82, 88, 90, 120
Gueintz, Christian (1592 - 1650) 18
Guicciardini, Lodovico (1521 - 1589) 47
Gustaaf II (1594 - 1632) 38
Gymnick, Jan (16de eeuw) 23, 52

Hackius, Petrus (overleden 1596) 79, 117
Hartsoeker, Nicolaas (1656-1726) 56
Harvey, William (1578 - 1657) 98
Heere, Lucas de (1534 - 1584) 38
Heinsius, Daniël (1580 - 1655) 33, 38, 39, 76, 112
Helmont, Joan Baptista van (1579 - 1644) 86, 119
Hendrik II (1519 - 1559) 11
Hendrik III (1551 - 1589) 107
Heuiter, Pontus de (1535 - 1602) 26, 29, 31, 45, 76, 112, 117
Heule, Christiaen van (? - 1655) 30, 31, 52, 60, 62, 64, 68, 70, 71, 75, 76, 89, 114, 116, 117
Hexham, Henry (17de eeuw) 74, 117
Hofman, Johan (17de eeuw) 72
Holwarda, Jan Fokkes/Joh. Phocylices (1618 - 1651) 84, 85, 118
Hooft, Pieter Cornelisz. (1581 - 1647) 30, 34, 69, 72, 74-77, 93, 101, 117, 120-122
Hooft, Arnout (1629 - 1680) 74, 77

Hoogstraten, David van (1658 - 1724) 101
Hooke, Robert (1635 - 1703) 58, 98, 116
Hout, Jan van (1542 - 1609) 29, 38
Hubert, Anthonis de (1583 - na aug. 1644) 30, 69, 75, 111
Hudemann, Heinrich (? - 1626) 113
Huydecoper, Balthasar (1695 - 1778) 101
Huygens, Constantijn (1596 - 1687) 69, 72, 77, 90, 91, 93, 94, 117, 120, 121
Huygens, Christiaen (1629 - 1695) 98, 114

Ickelsamer, Valentin (1500? - 1540/6) 17, 109
In Liefd' Bloeyende 26, 36, 56, 58, 60, 72, 79, 86, 90
Irenicus, Franciscus (1495 - ca. 1559) 16, 108

Jacobus I (1566 - 1625) 15
Johnson, Samuel (1709 - 1784) 15
Journal des Sçavans 98, 99
Junius, Franciscus (1591 - 1677) 48, 49

Kate, Lambert ten (1674 - 1731) 30
Keckermann, Bartholomeus (1572 - 1609) 90
Kepler, Johannes (1571 - 1630) 98-100
Kiliaan, Cornelis (1528/9 - 1607) 9, 29, 40, 62, 76, 94, 113, 119
King James-bijbel (1611) 15, 35, 108
Koerbagh, Adriaan (1632 - 1669) 86, 87, 119
Kók, Allardus Lodewijk (1616 - 1653) 30, 55, 56, 58, 65, 66, 72, 83, 88-90, 115, 116, 118
Kooren, Jakob (16de/17de eeuw) 53
Kromayer, Johannes (1576 - 1643) 18

Lambrecht, Joos (1491-1556/7) 26, 28, 73, 111
Lansbergen, Philip (1561 - 1632) 83, 84
Leers, Arnout (drukker te Rotterdam 1644 - ca. ?1680) 74, 117
Leeuwenhoek, Antoni van (1632 - 1723) 83, 118
Lemaire de Belges, Jean (1473 - 1525) 8
Leupenius, Petrus (1607 - 1670) 30, 40, 47, 65-72, 74-77, 89, 101, 116, 117
Lever, Ralph (? - 1585) 13
Linné, Carl von (1707 - 1778) 122
Lodewijk XI 106
Luther, Maarten (1483 - 1546) 16-18, 109

Maaler, Josua (1529 - 1585) 18
Malherbe, François de (1555 - 1628) 12, 107
Mander, Karel van (1548 - 1606) 33, 40, 52, 114
Marnix van St. Aldegonde, Philips van (1540 - 1598) 33, 62, 64, 68, 76
Matthysz., Paulus (1613/4 - 1684) 90, 91, 96, 121
Maurits (1567 - 1625) 37, 81, 84, 114, 115, 118
Medici, Catharina de (1519 - 1589) 11
Medici, Lorenzo de (1449 - 1492) 5, 7
Meigret, Louis (ca. 1500 - ca. 1558) 9
Meijer, Lodewijk (1629 - 1681) 72, 88-90, 94-96, 120
Mersenne, Marin (1588 - 1648) 91
Merwen, Symon Fransz. van der (omstreeks 1600) 81, 87, 118
Metius, Adriaen (1571 - 1635) 83-85
Miège, Guy (1644 - ?1718) 47, 113
Mijle, Abraham van der zie Mylius
Montanus, Petrus (1594/5 - 1638) 30, 52, 111, 113
Moonen, Arnold (1644 - 1711) 77, 101
More, Thomas (1478 - 1535) 13
Moreau de Maupertuis, Pierre Louis (1698 - 1759) 98
Mulcaster, Richard (1530 - 1611) 14, 15, 108
Münster, Sebastian (1489 - 1552) 16
Mussem, Jan van (16de eeuw) 28
Mylius, A. (1558 - 1637) 39, 44-46, 48, 49, 70, 102, 113, 114

Nebrija, Antonio de (1441 - 1522) 17, 19, 105

Nederduytsche Academie 81, 100, 118
Newton, Isaac (1642 - 1727) 98
Niclaes, Hendrik (1502 - ca. 1580) 31
Nicot, Jean (1530 - 1600) 9
Nieustad, Kornelis van (1549 - 1606) 53
Noot, Jan van der (ca. 1539 - ca. 1595) 38

Oelingerus, Albertus (16de eeuw) 17, 109
Olearius, Tilman (1600 - 1671) 18
Opitz, Martin (1597 - 1639) 113
Ortelius, Abraham (1527 - 1598) 37

Palsgrave, John (ca. 1480 - 1554) 9
Paracelsus (Philippus von Hohenheim 1493 - 1541) 16, 97
Pascal, Blaise (1623 - 1662) 98
Peletier du Mans, Jacques (1517 - 1582) 11
Petrarca, Francesco (1304 - 1374) 5, 6
Petri, N(icolaus) (Claes Pietersz. overleden 1602) 85
Philosophical Transactions 98
Pléiade 9, 10
Puttenham, George (1529 - 1590) 15

Rabus, Pieter (1660 - 1702) 114
Radermacher, Johan (1538 - 1617) 110
Ramée, Pierre de la (Petrus Ramus 1515 - 1572) 12, 56, 57, 116
Ramus, Petrus zie Ramée
Reaal, Laurens (1583 - 1637) 30
Recorde, Robert (?1510 - 1558) 119, 120
Rhenanus, Beatus (1485 - 1547) 16
Rist, Johannes (1607 - 1667) 113
Roman, Zacharias (drukker actief te Middelburg 1628 - 1676) 84
Ronsard, Pierre de (1524 - 1585) 9-11
Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge 98
Salviati, Leonardo (1539 - 1589) 7
Sander, Josua (17de eeuw) 54
Schaep, Willem van (17de eeuw) 54, 55, 86
Schooten, Petrus van (1634 - 1679) 81
Schottel(ius), Justus Georg (1612 - 1676) 18, 43, 44, 52, 103, 109
Schuere, Jacob van der (1576 - na 1643) 30, 58, 74, 117
Schuurman, Anna Maria van (1607 - 1678) 91
Scriverius, Petrus (Pieter Schrijver, 1576 - 1660) 38, 39, 44, 91
Sems, Johan(nes) (1572 - overleden vóór 1656) 85
Sewel, Willem (1654 - 1720) 54
Seyssel, Claude de (ca. 1450 - 1520) 8
Shakespeare, William (1564 - 1616) 15, 108
Sidney, Philip (1554 - 1586) 13, 14, 36, 47, 107
Siegenbeek, Matthijs (1774 - 1854) 103
Silvio, Enea (15de/16de eeuw) 108
Simonsz., Menno (1496 - 1561) 31
Slichtenhorst, Arend van (ca. 1615 - 1657) 32, 44, 45, 112, 113
Snellius, Willebrordus (1580 - 1626) 43, 56, 58, 98, 116, 122
Someren, Johan van (1622 - 1676) 54
Speroni, Sperone (1500 - 1588) 10, 12, 54, 98
Spiegel, Hendrick Laurensz. (1549 - 1612) 26, 59, 117
Staten-Generaal 31, 35, 37, 84, 112, 114
Statenvertaling, Statenbijbel (1637) 31, 35, 62, 68, 76, 77, 101, 112
Stevin, Simon (1548 - 1620) 18, 33, 36, 37, 39, 45, 49-52, 59-61, 64, 72, 76, 80-85, 88-90, 94, 98, 103, 109, 112, 118, 119, 121, 122
Suffridus Petrus (1527 - 1597) 34
Susato, Tielman (ca. 1500 - vóór 1564) 24, 110
Swammerdam, Jan (1637 - 1680) 83, 98, 118

Talaeus, Audomarus (Omar Talon; ca. 1510 - 1562) 90
Tesselschade (Maria Tesselschade Roemer Visscher; 1594 - 1649) 91, 120
Thomasius, Christian (1655 - 1728) 97, 121
Thonis, Jan (17de eeuw) 81
Thuys, Jaques (17de eeuw) 88
Tory, Geoffroy (ca. 1480 - 1533) 8
Trissino, Giovangiorgio (1478 - 1550) 6, 7
Tyndale, William (1494 - 1536) 12, 13

Utenhove, Jan (1520 - 1565) 31, 111

Vaugelas, Claude Favre (1585 - 1650) 12, 107
Vega Carpio, Lope Felix de (1562 - 1635) 58, 116
Veluanus, Joannes Anastasius (ca. 1520 - 1570) 31
Vergeelz., P. (17de eeuw) 58
Verroten, Jacob Willemsz. (1599 - na 1638) 41, 52, 54, 59-64, 68, 76, 87, 116
Verwer, Adriaen (1654 - 1717) 101
Vesalius, Andreas (Andries van Wesel, 1515 - 1564) 37
Vives, Juan Luis (1492 - 1540) 16, 108
Vollenhove, Johannes (1631 - 1708) 30, 77, 101, 122
Vondel, Joost van den (1587 - 1679) 30, 33, 34, 54, 69, 70, 72, 73, 75-77, 101, 111, 117, 122
Vossius, G.J. (1577 - 1649) 65, 90

Waesberghe, Pieter van (drukker actief te Rotterdam 1622 - 1661) 53
Weiland, Petrus (1754 - 1842) 103
Werckmeister, Andreas (1645 - 1706) 96
Werve, Jan van den (16de eeuw) 28, 29, 58, 63, 64
Wez, Giles du (16de eeuw) 9
Wouters, Jan (Iohannes Valterius Viringus; 1539 - na 1598) 37

Als het Nederlanderschap van de Nederlanders ergens in verankerd ligt, dan toch zeker, zou men denken, in hun taal. Toch is de positie van het Nederlands als cultuurtaal niet zonder moeite verworven. De belangrijkste stappen daartoe zijn in de zestiende en zeventiende eeuw gezet. Een positieve houding van de taalgemeenschap ten opzichte van het Nederlands was daarbij onontbeerlijk. Deze ontstond onder invloed van de renaissance, de reformatie en het nationaal bewustzijn.

Deze ontwikkeling werd gevolgd door standaardisatie, waarbij uit een toestand van dialectverscheidenheid een eenheidstaal ontstaat. Dit proces omvat de volgende aspecten: de groei naar een nationale eenheidstaal, de vastlegging ervan in grammatica's en woordenboeken, het gebruik van de landstaal op verschillende gebieden van wetenschap en cultuur en de geleidelijke acceptatie van de zich ontwikkelende standaardtaal door steeds grotere groepen van de bevolking.
In dit boek wordt dit veelomvattende proces in de internationale context geplaatst.

Dr. M.J. van der Wal is als universitair docent Historische Taalkunde en Taalvariatie verbonden aan de Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde van de Rijksuniversiteit Leiden. Zij publiceert over de geschiedenis van het Nederlands, standaardisatie en taalnormering, en historiografie van de taalwetenschap.

1650-2

ISBN 90-12-08298-6

9 789012 082983

Sdu Uitgevers